T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

ÜRDÜN'DE YÜRÜTÜLEN KIRAAT VE MUSHAF BASIMI ÇALIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi

BEYTULLAH ÖZDEMİR

İSTANBUL - 2019

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

ÜRDÜN'DE YÜRÜTÜLEN KIRAAT VE MUSHAF BASIMI ÇALIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi

BEYTULLAH ÖZDEMİR

Danışman: DOÇ. DR. MÜNTEHA MAŞALI

İSTANBUL - 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi BEYTULLAH ÖZDEMİR'nin ÜRDÜN'DE YÜRÜTÜLEN KIRAAT VE MUSHAF BASIMI ÇALIŞMALARI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 20.06.2019 tarih ve 2019-18/17 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 02 / 07 / 2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı		**İmzası**
1. Tez Danışmanı	Doç. Dr. MÜNTEHA MAŞALI	
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. ADEM APAK	
3. Jüri Üyesi	Prof. Dr. MEHMET EMİN MAŞALI	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Beytullah Özdemir
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Programı	: Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Münteha Maşalı
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Haziran 2019
Anahtar Kelimeler	: Ürdün, Hafızlık, Kıraat, Mushaf,

ÖZET

İslam ülkelerinde yürütülen eğitim öğretim çalışmalarını ve ilmî faaliyetleri yakinen tanımak ülkemizde yürütülen faaliyetlerin daha iyi bir noktaya taşınması adına önem arz etmektedir. İslam dünyası içinde yakın dönemde isminden söz ettiren ülkelerden biri Ürdün'dür. Zira Ürdün Arapça öğretiminde olduğu gibi İslami İlimler alanındaki çalışmalarla da kendini hissettirmekte ve adından sıklıkla söz ettirmektedir. Gelinen bu noktada Ürdün'de yürütülen Kur'ân, hafızlık ve kıraat eğitimi çalışmalarını muhteva, kapsam ve yöntem açısından derinlikli bir incelemeye tabi tutacak, bu faaliyetlerin yürütülmesine öncülük eden kurum ve şahısları tanıtacak bir çalışmanın yapılması ihtiyacı hâsıl olmuştur. Böyle bir çalışma sadece Ürdün'deki Kur'ân, hafızlık ve kıraat çalışmaları hakkında bilgi vermeyecek, aynı zamanda ilgili alanlarda ülkemizde yürütülen çalışmaların daha nitelikli bir yapıya kavuşturulmasına katkı sunacak çıkarımlara gitme imkânı da sunacaktır. İşte bu çalışma böyle bir amacı hedeflemektedir. Ürdün'deki Kur'ân, hafızlık ve kıraat çalışmalarını bütün yönleriyle ele alan böyle bir çalışmanın sahih sonuçlar verebilmesi adına çalışma süresince yaklaşık altı aylık bir süre Ürdün'de incelemelerde bulunulmuş ve Ürdün merkezli Kur'ân ve kıraat faaliyetlerine öncülük eden kurum ve şahıslar doğrudan incelenmiştir. Ürdün'de Kur'ân ve kıraat alanında kaleme alınan eserlerin tespitine çalışılmış, bu kapsamda öne çıkan eserlerden bazıları muhteva ve yöntem olarak tanıtılmıştır.

General Knowlodge

Name and Surname	: Beytullah Özdemir
Field	: Basic Islamic Sciences
Programme	: The Recitation of the Qur'ân and the Variant Readings of the Qur'ân
Supervisor	: Doç. Dr. Münteha Maşalı
Degree Awarded and Date	: Masters – June 2019
Keywords	: Jordan, Qur'ân memorizer, Qira'a, Mushaf ,

Abstract

It is necessary to follow the educational and scientific activities carried out in different Islamic countries closely in order to move the activities carried out in our country to a better point. In this manner, one of the newly rising countries in the Islamic world recently is Jordan. As it is becoming an important centre in Arabic teaching, Jordan makes itself felt through the studies in the field of Islamic Sciences too. At this point, the need for a study to introduce the institutions and individuals who lead the conduct of these activities will be subjected to a thorough examination of the Qur'an, memorizing the Qur'an and Qira'a studies conducted in Jordan in terms of content, scope and method. Such a study will not only provide information about the studies of the Qur'an, memorizing the Qur'an and Qira'a in Jordan, but will also provide the opportunity to draw conclusions that will contribute to a more qualified structure of the studies carried out in our country in related fields. This study aims at such a purpose. For this study, which deals with all aspects of the Qur'an, memorizing the Qur'an and Qira'a studies in Jordan, to give authentic results, studies were conducted in Jordan for a period of six months and the institutions and individuals leading the Quran and Qira'a activities based on Jordan were directly examined. In this study an attempt is made to identify the works of Qur'an and Qira'a studies in Jordan, the prominent ones among them are introduced with content and their method.

ÖNSÖZ

Müslümanlar daha Kur'ân'ın nüzûlundan itibaren onu anlama ameliyesinin yanında lafızlarını da mahalli lehçelerden uzak, Hz. Peygamberin ağzından döküldüğü şekilde orijinal fonetiğini muhafaza ederek okumaya ve okutmaya gayret göstermişlerdir. Kimi zaman onu sadece sahih bir edayla okuyabilme şeklinde tezahür eden bu gayret, kimi zaman ezberleme, kimi zaman da farklı okunuş biçimlerini/ kıraatleri öğrenme şeklinde vukû bulmuştur. Müslümanların yaşadığı her coğrafyada varlığını gösteren bu faaliyetler bazen bir hocanın halkasında, bazen de medreselerde, daru'l-kurralarda, vb. Kur'ân merkezlerinde devam edegelmiş, dahası söz konusu tedris faaliyetlerine ilaveten her asırda hatırı sayılır bir edebiyat oluşmuştur.

Anadili Arapça olmayan kimselerin İslamiyetle tanışması, Kur'ân'ı ezberleyecek ya da kıraatlerini öğrenecek kimselerin kapasitelerinin zamanla değişmesiyle birlikte tedris faaliyetlerinde yürütülen metodlar da farklılıklar arzetmiş, söz konusu faaliyetleri deruhte eden merkezler arasında etkileşimler gerçekleşmiş ancak ana gaye her zaman Kur'ân lafızlarını sahih bir edayla okuma olmuştur. Bu etkileşimler faaliyetlerin daha ileriye taşınması ve kalitenin artması amacına matuftur. Diyanet İşleri Başkanlığınca 'Yurtdışına yetiştirilmek üzere personel gönderimi' projesi çerçevesinde Ürdün'de altı ay süreyle görevlendirilişimize binaen gözlemlerimiz ve ülkedeki mütevazı çalışmalarımızdan oluşan, söz konusu etkileşimin bir parçası olan bu tez de ülkenin Kur'ân, hafızlık ve kıraat öğretimindeki yöntemini ve bu öğretimdeki edebiyatı ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

İki bölüm halinde sunulan tezin birinci bölümünde önce, kısaca Ürdün tarihinden, tarih boyunca öne çıkan ilmi şahsiyetlerden bahsedildikten sonra Ürdün'de yürütülen Kur'ân ve kıraat eğitimi çalışmaları başlığı altında ülkede iştihar etmiş, adından söz ettiren üç merkez ve eğitim sistemleri tanıtılmıştır. İkinci bölümdeki Ürdün'de kıraat, tecvid ve Mushaf imlası üzerine çalışmalar bölümünde ülkedeki mezkûr alana dair edebiyat, imkânlar el verdiği ölçüde aktarılmış bu yapılırken de öne çıkan şahsiyetler ve eserler ayrıca anlatılmıştır.

Çalışmanın başından akademik bir metin halini almasına kadarki süreç içerisinde her daim desteklerini gördüğüm danışman hocam Doç. Dr. Münteha Maşalı'ya, keza tezin hemen her safhasında görüş ve değerlendirmelerini esirgemeyen muhterem hocam Prof. Dr. Mehmet Emin Maşalı'ya ve son olarak araştırma bursu sunmak suretiyle Ürdün'de incelemelerde bulunma imkânı lütfeden Diyanet İşleri Başkanlığı Başkanlığı'na teşekkürlerimi sunar,

çalışmanın kıraatle ilgili akademik çalışmalara mütevazı da olsa bir katkı sunmasını temenni ederim.

Beytullah Özdemir

İstanbul 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ÖNSÖZ IV
İÇİNDEKİLER V
Çalışmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi VIII
Çalışmanın Amacı VIII
Çalışmanın Kapsam ve Yöntemi VIII
Çalışmanın Kaynakları IX
GİRİŞ 1
TARİHİ VE KÜLTÜREL DURUMU İLE ÜRDÜN 1
1. Tarihi Açıdan Ürdün 1
2. İlim, Kültür ve Medeniyet Açısından Ürdün 3
BİRİNCİ BÖLÜM 9
ÜRDÜN'DE YÜRÜTÜLEN KUR'AN VE KIRAAT EĞİTİMİ ÇALIŞMALARI 9
1. Ürdün'de Kur'an ve Kıraat Eğitimi Veren Merkezler 9
1.1. Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî 11
1.1.1. Temel Kur'ân Eğitimi ve Hafızlık Programı 12
1.1.2. Kıraat Eğitimi Programı 14
1.2. Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye 19
1.3. Cem'iyyetü'l-Muhâfaza alâ'l-Kur'âni'l-Kerîm 24
1.3.1. Cem'iyyetü'l-Muhâfaza ve Kur'ân Eğitim Öğretimi 28
1.3.1.1. Temel Kur'an Eğitimi 28
1.3.1.2. Hafızlık Eğitimi 33
1.3.1.2.1. Hafızlık Öncesi Dönem 34
1.3.1.2.2. Hafızlık Dönemi 35
1.3.1.3. Hafızlık Tekrarı Programı 38
1.3.1.3. Kıraat Eğitimi 46
İKİNCİ BÖLÜM 54
ÜRDÜN'DE KIRAAT, TECVİD VE MUSHAF İMLASI ÜZERİNE ÇALIŞMALAR 54
1. Kitaplar 54
1.1. Kıraat Konusundaki Telif Eserler 54
1.1.1. Belli Bir Kıraat ve Rivayeti Esas Alan Eserler 54

1.1.2. Tahrîrât Türü Eserler 60
1.2. Tecvid İlmine Dair Eserler 62
1.3. Vakf- İbtida ve Mushaf İmlası Konusuyla İlgili Eserler 66
1.4. Hafızlık ve Kur'ân Öğretimi İle Alakalı Kitaplar 67
1.5. Âdâbu'l-Kur'ân ile Alakalı Eserler 69
1.6. Kıraat-Tefsir İlişkisi Üzerine Telif Edilen Kitaplar 70
1.7. Kıraatlerle İlgili Muhtelif Konular ve Ulûmû'l-Kur'ân'a Dair Eserler 71
1.8. Tahkik Çalışmaları 73
1.8.1. Kıraat Farklılıklarına Dair Eserler Üzerine Tahkik Çalışmaları 73
1.8.2. Tecvid Eserleri Üzerine Tahkik Çalışmaları 74
1.8.3. Vakf-İbtidâ Eserleri Üzerine Tahkik Çalışmaları 76
1.8.4. Mushaf İmlası Eserleri Üzerine Tahkik Çalışmaları 76
1.8.5. Kıraatle İlgili Sair Konularla İlgili Eserler Üzerine Tahkik Çalışmaları 76
2. Yüksek Lisans ve Doktora Tez Çalışmaları 78
2.1. Muhtelif Kıraat ve Rivayetlerle İlgili Tez Çalışmaları 78
2.2. Tecvid Konusuna İlişkin Tez Çalışmaları 85
2.3. Mushaf Konusuyla İlgili Tez Çalışmaları 90
2.4. Tefsir Edebiyatını Kıraat Açısından İnceleyen Tez Çalışmaları 90
2.5. Vakf ve İbtida Konusuyla İlgili Tez Çalışmaları 91
2.6. Hafızlık Konusuyla İlgili Tez Çalışmaları 92
3. Mushaf Kitabeti ve Basımı 93
SONUÇ 100

Çalışmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Çalışmanın Amacı

Çalışmamız isminden de anlaşılacağı üzere Ürdün'de yürütülen kıraat ve Mushaf basımı çalışmalarının genel karakteristiğini çıkarmayı hedeflemektedir. Bu kapsamda aşağıdaki maddeler amacımızı daha sağlıklı ifade etmektedir.

- Ülkedeki hafızlık ve kıraat eğitiminin yürütüldüğü merkezlerin tespitini yapmak ve bu merkezlerin işleyişini açıklamak,
- Söz konusu merkezlerdeki işleyişle ülkemizdeki mukabil kurumlardaki işleyişin farklılıklarını göz önüne alarak her iki tarafın olumlu ve olumsuz taraflarını tayine çalışmak,
- Eğitim faaliyetlerinde kullanılan materyal kitaplar ile akademik camiadaki çalışmaların keyfiyetini incelemek ve ülkemizdeki kitap ve çalışmalarla karşılaştırmasını yapmak,
- Ülkedeki matbu Mushafların tarihini, imlasını ve halk arasındaki intişarını incelemek.

Çalışmanın Kapsam ve Yöntemi

Çalışmamız ülkedeki merkezleri ziyaretlerimiz neticesinde konumuzla alakalı iskelet yapıyı oluşturduğunu düşünerek seçtiğimiz üç müessese üzerinden takdim edilmiş, alanla alakalı kitaplar ve tezler tespit edilen ölçüde aktarılmış, ülkedeki matbu Mushafların tarihi ve isimleri araştırılarak aktarılmaya çalışılmıştır. İfade ettiğimiz gibi alanla alakalı faaliyetlerde bulunan tüm müesseselerin yerine başat konumunda olan üç kurum seçilmiştir. Dolayısıyla ülkedeki merkezlerin tümü çalışmamızın kapsamına dâhil edilmemiştir. Keza kitap ve tezlerin isimleri ve yazarları ifade edilmiş, ancak tümünün muhtevasının açıklanması yerine içlerinden önem arz ettiğini düşündüğümüz eserler açıklamaya tabi tutulmuştur.

Tüm bu çalışmalarımızı yürütürken izlediğimiz yöntemin ana iskeletini ülkede geçirmiş olduğumuz günler esnasında yapmış olduğumuz saha çalışmaları ve alanın uzmanı kişilerle yaptığımız röportajlar oluşturmaktadır. Saha çalışmaları esnasındaki bulgularımızın aktarımından sonra aynı merkezlerin ve çalışmaların ülkemizdeki mukabilleri üzerinden iki ülke arasındaki farklılıklar ortaya çıkarılmış, dahası bu farklılıkların ne ölçüde birbirleri arasında kullanabileceğinin imkânı sorgulanmıştır.

Çalışmanın Kaynakları

Çalışma konumuzla alakalı olarak Abdullah Muhammet Yasin eş-Şimeliyeh tarafından kaleme alınmış olan Ta'lîmu'l-Kırâât beyne't-Türâsiyye ve'l-Muâsara isimli bir doktora çalışması bulunmaktadır. Yermük Üniversitesine bağlı olarak 2004 yılında tamamlanmış olan 247 sayfalık bu çalışma "selef zamanında kıraat öğretimi", "Ürdün'de kıraat öğretim faaliyetleri" ve "kıraat öğretiminin gelişmesi" başlıklarını taşıyan üç ana bölümden oluşmaktadır. Tezinin girişinde, kadim geleneğin bıraktığı ilmî birikimden istifadenin keyfiyeti, Kur'ân ve kıraat eğitiminin öncelikleri, Ürdün'deki kıraat eğitiminin ve bu eğitimi yürüten hocaların yeterliliği, kıraat öğretiminde modern tekniklerden istifade etmenin imkânı gibi sorulara cevap arayacağını belirten araştırmacı, mezkûr sorulara yetkin cevaplar sunmamakta, mevcut durumu tasvirin ötesine gitmemektedir. Bu yönüyle tez tasviri bir çalışma olup tahlil yönü zayıftır. Çalışmanın sadece yetmiş sayfalık bir bölümünün (ikinci bölüm) Ürdün'deki Kur'an ve kıraat eğitimine ayrılmış olması da, tezin, isminin delalet ettiği düzeyde bir içeriğe sahip olmadığını göstermektedir. Çalışmanın birinci bölümünde yedi harf, kıraat-i aşere ve imamları hakkında bildik malumatlara yer verilmiş olması, çalışmayı özgünlükten uzaklaştırmaktadır. Ürdün merkezli kıraat çalışmaları hakkında bilgi verilmesi gereken bir çalışmada kıraat alanının muhalled eserlerinin uzun uzadıya anlatılması da çalışmada çoğu yerde ana konudan sapıldığı ve eksen kayması yaşandığı yönünde bir tespiti mümkün kılmaktadır.[1] Bütün bu olumsuz yönlerine rağmen Ürdün'de kıraat çalışmalarının tarihi serencamı ve bu noktada öne çıkan isimlerle ilgili bilgiler itibariyle çalışma istifadeye medardır ve bizim çalışmamıza da bu yönüyle katkı sunmuştur.[2]

[1] Örneğin, burada İbn Mücahid'in es-Seb'a, Danî'nin Teysir, Cezerî'nin en-Neşr, Şatibî'nin Hırzü'l-emânî, Cezerînin Dürra ve Tayyibe isimli eserlerini ve bu eserlerin içeriklerini, özelliklerini zikretmiştir.

[2] Abdullah Muhammed Yasin eş-Şimaliyeh, *Ta'limü'l-kıraati'l-Kur'aniyye fi'l-Ürdün beyne't-türasiyye ve'l-muâsara* (Yayınlanmamış doktora tezi), Ürdün: Câmiatü'l-Yermük Külliyyetü'l-Âdâb 2004, s.119,120.

GİRİŞ

TARİHÎ VE KÜLTÜREL DURUMU İLE ÜRDÜN

1. Tarihî Açıdan Ürdün

Resmî adı el-Memleketü'l-Ürdüniyyetü'l-Hâşimiyye olan Ürdün, kuzeyden Suriye Arap Cumhuriyeti, batıdan Filistin ve Bahru'l-Meyyit, güneyden Suudi Arabistan, doğudan ise Irak ile komşudur.[3] Yaklaşık yüz bin metrekareyi bulan yüz ölçüme ve on milyonu aşkın nüfusa sahip olan ülkede[4] anadil Arapça, din İslam, başkent de Amman'dır.[5] Başkent dışındaki ileri gelen şehirler Zerka, İrbit, Kerek, Ceraş ve Akabe'dir. Ürdün nehrine nispetle ülkeye isim oluşturan "Ürdün" kelimesi Aramicede "suyu hızlı akan nehir" anlamına gelmektedir.[6] Etnik olarak ülkenin büyük çoğunluğunu Araplar oluşturmakla birlikte az sayıda Türk, Kürt ve Çerkez de bulunmaktadır.

Ürdün tarih boyunca Irak, Mısır ve Suriye arasında bir köprü vazifesi görmüş, böyle olduğu için de coğrafi bakımından önem arz etmiştir. Bu durum ülkenin ticaret ve ulaşım yollarına hâkim olmasına imkân verdiği gibi bölge üzerinde hâkimiyet kurma mücadelelerine de sebebiyet vermiştir.[7] Ayrıca ülkenin güneyinde bulunan ve Kızıldeniz'e nazır bir konuma sahip olan Akabe şehri, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ülkenin özellikle iktisadi hayatı açısından son derece önem arz etmektedir. Zira Akabe'nin tarihi bir liman kenti oluşu, ülkenin dış ticaretinde büyük bir rol ifa etmekte, yanı sıra da turizme büyük destek sunmaktadır.[8]

Bugünkü Ürdün ile İslam Tarihi kaynaklarında zikri geçen Ürdün karşılaştırıldığında öncelikle sınır bakımından bir farklılık olduğu görülmektedir.[9] Günümüzde İsrail ve Filistin toprakları içinde yer alan Taberiyye, Beysân, Akka ve Kudüs gibi şehirler İbn Hurdâzbih'in (ö. 280/820) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i ile İbn Havkal'ın (ö.367/978'den sonra) *Sûratu'l-Arz*

---

3 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* Amman: Mektebetü'l-Vataniyye 2000, s. 24.

4 Bkz. http://dosweb.dos.gov.jo/ar/(çevirim: 25.12.2018).

5 http://www.pm.gov.jo/content/1405786144/الفصل-الأول (çevirim: 25.12.2018).

6 Muhammed Abdulkadir Harîsât, *Muhâdarât fi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* İrbit: Müessesetü Hamâde li'l-hıdmât ve'd-dirâsât el-Câmiiyye 2000, s.15; Tarık el-Kâsım-Amir Handal, *En-Nucûm fî Tarîhi'l-Ürdün,* Amman: Mektebetü Adî 2017, s.1.

7 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s. 24; Muhammed Abdulkadir Harîsât, *Muhâdarât fi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.15.

8 Muhammed Abdulkadir Harîsât, *Muhâdarât fi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s. 25.

9 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.24-26; Cengiz Tomar, ''Ürdün'', *DİA*, XLII, 354-356.

isimli eserlerinde Ürdün toprakları olarak anlatılmaktadır.[10] Bugün Ürdün'ün kuzey kısmında bulunan Belkâ gibi bazı şehirleri ise İbn Havkal, Şam bölgesi içerisinde zikretmiştir.[11] Makdisî'ye gelince o, günümüzde Lübnan, Filistin ve İsrail sınırları içerisinde kalan toprakları Ürdün'e bağlı bölgeler olarak aktarmıştır.[12]

Ürdün'ün tarihi geçmişi milattan önceki döneme kadar dayandırılmakta ve bölgenin birçok kadîm medeniyetin beşiği olduğu ifade edilmektedir.[13] Nitekim Ürdün tarihi ile ilgili eserlerde İslam öncesi döneme ait Moablılar, Amonîler, Nabatîler, Yunanlılar, Romalılar, Bizanslılar, Gassânîler gibi pek çok kadîm medeniyetin Ürdün topraklarını yurt edinmiş olduğuna işaret edilmektedir.[14] İslami döneme gelince Ürdün'ün Müslümanların hâkimiyetine geçmesi oldukça erken döneme rastlamaktadır ve bu hâkimiyetin başlangıcını Hz. Peygamber (sas) dönemine kadar götürmek mümkündür. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in (sas) İslam'a davet mektuplarını gönderdiği elçilerden biri olan Hâris b. Umeyr el-Ezdî'nin, Gassânî emiri Şurahbil b. Amr tarafından kendi toprakları üzerinden geçerken öldürülmesi üzerine Hz. Peygamber (sas) Zeyd b. Hârise komutasında bir orduyu Şam bölgesine göndermiş, akabinde Mûte Savaşı vuku bulmuştur.[15] Sonraki süreçte İslam ordularının kuzeye doğru ilerleyişleri sırasında gelişen Fihl[16] ve Yermük[17] savaşları ile bölge peyderpey Müslümanların idaresine geçmiştir. Hulefa-i Raşidîn döneminden sonra ise bu bölge üzerinde sırasıyla Emeviler, Abbasîler, Fatımîler, Eyyûbîler ve Memlüklüler'in hâkimiyeti hüküm sürmüştür.[18]

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında Halep yakınlarında vuku bulan Mercidabık savaşının gerçekleştiği 1516 yılından 1918 yılına kadar bölge Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.[19] Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinin akabinde Aclûn'da bir

---

10 Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Leiden: Mektebetü Berîl 1889, s.78; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî el-Mevsılî, *Suratu'l-Arz,* Beyrut: Dâru *Mektebetü'l-Hayat li't-tıbâati ve'n-neşr* 1992, s. 173.

11 İbn Havkal, *Sûratu'l-Arz,* s. 18.

12 Ebû Abdullâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Beşşârî, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm,* Beyrut: Mektebetü Berîl 1411/1991, s. 154-155.

13 Muhammed Abdulkadir Harîsât, *Muhâdarât fî'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.35.

14 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.41-85; Muhammed Abdulkadir Harîsât, *Muhâdarât fî'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s. 35-36.

15 Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vakidî, *Kitabu'l-Meğâzî,*(thk. Marsden Jones) Beyrut: Mektebetü'l-Â'lemî 1984, II s.755-756; Hüseyin Algül, ''Mûte Savaşı'', *DİA,* İstanbul 2006, XXXI, 385-387; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Hz. Muhammed Dönemi),* İstanbul: Ensar Yayınları 2011, 6.Baskı, s.349-352. Mûte, günümüzde Kerek şehrinin yakınlarında yer almaktatadır.

16 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim) Beyrut: Dâru's-Süveydan, III s.434-435; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Hulefâ-i Raşidîn Dönemi),* İstanbul: Ensar Yayınları 2011, s.146-147.

17 Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* III s. 394-406; Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı'', *DİA,* İstanbul 2013, XLIII, 485-486.

18 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.115-132.

19 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.135.

sancak oluşturulmuş ve sancağın başına yörenin hâkim ailesi olan Gazzevî ailesi getirilmiştir. Bölgedeki bedevî kabileleri idaresi altında tutan bu aileye ayrıca hac emirliği görevi tevdi

edilmiş, bu sayede hacıların güvenliği sağlanmıştır.[20] Aclûn, Salt ve Kerek şehirleri Osmanlı döneminin en önemli şehirleridir.[21]

Osmanlı Devletinin Ürdün topraklarında bırakmış olduğu en önemli eser hiç şüphesiz Hicaz Demiryoludur. Sultan II. Abdülhamit tarafından 1900-1908 tarihleri arasında inşa ettirilen ve Şam'dan başlayıp Medine-i Münevvere'ye kadar uzanan bu demiryolunun Ürdün bölgesinde biri Amman ve diğeri Maan olmak üzere iki tane ana istasyonu bulunmaktadır. Sahip olduğu siyasi etkisin yanı sıra bu demiryolu hacıların güvenli bir şekilde ve kesintisiz olarak kutsal topraklara ulaşmalarını sağlamış ve bölgeye büyük hizmette bulunmuştur.[22]

I. Dünya Savaşı esnasında Şerîf Hüseyin'in Hicaz'daki isyanı neticesinde 1918 yılının sonları itibariyle Ürdün'de siyasi kontrol Osmanlıların elinden çıkmış ve Şerîf Hüseyin'in oğlu Faysal'ın eline geçmiştir. Faysal'ın 1920'de Fransızlar tarafından bölgeden çıkarılmasıyla kardeşi Abdullah Ürdün'e gelerek 1921'de kendisini Şarkî Ürdün Emiri ilan etmiş, İngilizlerin de desteğiyle 1951'e kadar ülkenin başında kalmıştır. Görevde kaldığı süre içerisinde devleti kabilelerin hâkimiyetinden kurtarmış ve modern bir devlet hüviyeti kazandırmıştır. 1946 yılında İngilizler tarafından Ürdün'e bağımsızlık verilmiş 1949 yılında ise devletin resmi adı el-Memleketü'l-Ürdüniyyetü'l-Hâşimiyye (Ürdün Hâşimî Krallığı) olarak belirlenmiştir. 1951 yılında vefat eden Kral Abdullah'ın yerine oğlu Tallâl geçse de rahatsızlığı sebebiyle bir sene sonra yerini oğlu Hüseyin'e bırakmak durumunda kalmıştır. 1999 yılında vefat eden Kral Hüseyin'in hali hayatta iken veliaht ilan ettiği Abdullah babasının vefat ettiği anılan tarihten günümüze değin Kral II. Abdullah sıfatıyla ülkeyi yönetmektedir.

2. İlim, Kültür ve Medeniyet Açısından Ürdün

Kültür ve medeniyet tarihi açısından bakıldığında şu görülmektedir ki bölgedeki ilmî ve kültürel faaliyetler fetih hareketleri ve bunun akabinde gerçekleşen İslam hâkimiyetine bağlı olarak hızlanma vetiresine girmiş, bölge halkı asırlarca İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Nitekim İslam Tarihi kaynaklarında Ammânî, Saltî, Aclûnî,

---

20 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.137; Tomar, "Ürdün", *DİA,* İstanbul 2012, XLII, 355.

21 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.138.

22 Muhammed Abdulkadir Harîsât, *Muhâdarât fî'l-Ürdün ve Hadâratuh,* s.35 ve 117. 2014-2017 yılları arasında Tika Ürdün Koordinatörlüğü görevini yürüten M. Sıddık Yıldırım'ın ifadesine göre Tika, Amman İstasyonunun aslına uygun olarak restorasyonunu yapacak ve istasyon dahilinde bir de müze inşa edecektir.

Maanî, Kerekî, Ceraşî nisbeleriyle anılan nice âlimin ve bu âlimler tarafından kaleme alınmış çok sayıda eserin varlığı bu katkının bir delilidir. Zikri geçen nisbelerle anılan âlimlere Husbânî ve Bâûnî nisbelerini taşıyan meşhur Dimaşk ulemasını da dahil etmek gerekir. Zira bu âlimler ve müntesibi bulundukları aileler de esas itibariyle Ürdünlü'dür.[23] Geçmişte Ürdün'ün Kerek, Salt, Amman ve Akabe (Eyle) gibi şehirleri canlı bir ilim havzası olma vasfını haiz olsa ve kimi dönemler bu yönüyle öne çıkmış olsalar da Şam, Mısır ve Kudüs'ün gölgesinde kalmışlar, dolayısıyla da bölgedeki ilim taliplilerinin tercihi anılan üç merkez yönünde olmuştur.

Erken dönemde Hasan b. Ali b. Îsâ el-Ezdî el-Maânî[24] ve Süleyman b. Ahmed b. Muhammed el-Ceraşî[25] isimleri hadis ilminde, Zeyyât künyesiyle iştihar etmiş Ebü'l-Feth Nasr b. Mesrûr ez-Zührî el-Ammânî ise İslamî İlimlerin bütününde bölgenin ilmi birikimini temsil eden simalar olmuşlardır. Hz. Osman'ın (ra) mevlâlarından bazılarının Eyle (Akabe) şehrine yerleşip hadis ilmiyle meşgul olmalarıyla bu şehir hadis ilminde öne çıkmış ve H. IV. asra kadar da bu hal üzere devam etmiştir. Şehrin söz konusu konumu ve âlimlerinin otoritesi Hicaz ile Şam ve Mısır arasında köprü vazifesi görmesine, dahası hadis ilim talebelerinin bu merkeze yönelmesine sebebiyet vermiştir. Ukayl b. Hâlid ve Muhammed b. Azîz gibi âlimlerden hadis ilmini alan Yakub b. Süfyan el-Fesevî ve hatta İbn Şihâb ez-Zührî'nin ismi de Eyle (Akabe'ye) hadis almak için gelenler arasında zikredilir. Yine bu merkezde hadis yazımıyla öne çıkan şahsiyetler de olmuştur. Bunlar arasında; Ukayl b. Hâlid, Selâme b. Ravh ve Muhammed b. Azîz el-Eylî'nin isimleri zikredilebilir. Yunus b. Yezid el-Eylî, Abdulhakim el-Eylî ve Ukayl b. Halid el-Eylî gibi isimlerin aileleri ise şehirde ilimle iştigal etmesi ile meşhur olmuş ailelerdendir. Bu ailelerden bazıları Mısır'a yerleşerek orada ilmî çalışmalara da katkıda bulunmuşlardır.[26]

Hicri IV. asırda Şii Fatımî Devletinin Şam bölgesine hâkim olmasının ardından mezhebî ihtilaflardan kaynaklanan sebeplerle bölgede istikrarsızlık hâkim olmaya başlamıştır. Bu istikrarsızlık ortamı kaçınılmaz olarak ilmî çalışmaların bir durgunluk dönemine girmesine yol açmıştır. Muhâsine, Makdisî'nin "Beyt-i Makdis/Kudüs âlimlerinin son derece az olduğu ve camilerde ilim halkaları bulunmadığı" yönündeki değerlendirmelerinin bu yönde bir delil

---

23 Cengiz Tomar, "Ürdün", *DİA*, XLII, 357-359.

24 Biyografisi için bkz. İbn Asâkir Ebû'l-Ḳâsım Sikatu'd-Dîn, *Târîhu Dimeşk* (nşr. Amr b. Ğurâme el-Umrevî), Beyrut: Daru'l-Fikr 1415/1995, XIII, 312-313.

25 Biyografisi için bkz. Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Ḳaymâz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm* (nşr. Ömer Abdüsselam et-Tedmurî), Beyrut: Daru'l-Küttâbi'l-Arabî 1410/1990, V, 828.

26 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh*, s.255-256.

taşıdığını belirtmektedir.[27] H. IV. asır boyunca devam eden siyasi açıdan çalkantılı ilmî açıdan ise durağan geçen bu dönem sonrasında H. V. asra gelindiğinde Kudüs, Şam ve Mısır gibi merkezlerde ilmî canlılık kendini göstermiş olsa da Ürdün bölgesi bundan nasibini alamamış ve durağan hayatı devam etmiştir. Bu gelişmeler ışığında bu bölgeye mensup pek çok ilim talebesi Mescidi Aksa'daki ilmî şahsiyetlerden istifade edebilmek adına Kudüs'e göç etmiş, bazıları ise Şam ve Mısır'a yerleşmiştir.[28]

Eyyûbî ve Memlüklü devirleri Ürdün bölgesinin ilim ve kültür hayatının en canlı dönemleri olmuştur. Özellikle Eyyûbî Sultanları Şiî anlayış karşısında durabilmek adına Şam ve Mısır bölgelerinde medreseler açmışlardır. Devlet başkanları bu dönemde ilmî faaliyetlerin intişarı için alabildiğine katkı sunmuşlardır. Nitekim Melik Nâsır Davud b. el-Muazzam Îsâ'nın (ö. 656) Kerek şehrinde bir emirlik kurması ve bölgedeki ilmi faaliyetlere destek vermesi ilmi hayatın canlanmasına ve Kerek'in dönemin ilmî merkezlerinden biri haline gelmesine sebep olmuştur.[29] Melik Nâsır'ın Kerek'te nadide eserlerin toplandığı büyük bir kütüphane kurulmasını da içine alan bu gayretleri ileri gelen ilmî zevatın bölgeye teveccühünü sağlamıştır. Melik Nâsır'ın ilmî çalışmalara verdiği desteğin bir semeresi olarak Sedîdü'd-dîn Ebû Mansûr b. el-Hakîm Muvaffakuddin Ya'kûb tıp alanında,[30] İbn Busâka ismiyle meşhur Fahru'l-Kudât Ebû'l-Feth Nasrullah b. Hibetullah el-Ğıfârî (ö. 650/1252) şiir ve edebiyatta,[31] Sibt-u İbnü'l-Cevzî namıyla şöhret bulan ve *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân* isimli eseri bulunan Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu (ö.654/1256) ile *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* isimli eserin müellifi İbn Vâsıl Ebû Abdullah Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrullah el-Hamevî (ö. 697/1298) ise tarih alanında dönemlerinin öne çıkan isimleri olmuşlardır.[32]

---

27 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh*, s. 256.

28 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh*, s. 256.

29 İbnü'l-Verdî (ö.749/1348) Melik Nâsır'ın H. 603 yılında dünyaya geldiğinden ve 656 senesinde elli üç yaşında taun hastalığından vefat ettiğinden bahsetmiştir. Bkz. Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer Zeynu'd-Dîn b. el-Verdî el-Kindî, *et-Târîh,* Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1417/1996, II, 192.

30 Tıp alanında devrinin en öne çıkan isimlerinden biri olan bu zat Şemsüddin Hüsrevşâhî'den de hikmet/felsefe ilimlerini tahsil etmiştir. Melik Nâsır'ın nezdinde çok saygın bir yeri bulunmaktadır ve özellikle tıp alanında Melik Nâsır'ın en itibar ettiği şahsiyettir. Hakkında bilgi veren Useybi'a dahi vefat tarihinden bahsetmemiş, sadece Dimaşk'ta öldüğünü belirtmiştir. Bkz. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım Usaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etıbbâ'* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrût: Mektebetü'l-Hayat ts., s. 699.

31 İbnü'ş-Şa'ar, İbn Busâka hakkında şöyle bir övgüyü nakletmektedir: "Tartışmasız döneminin en iyi kalemidir, (edebiyatın) kural ve kaidelerini ve inşayı en iyi bilendir, üsluptaki akıcılık bakımından en güzel ve ifadesi en hoş olandır." Bkz. İbnu'ş-Şa'âr Ebû'l-Berekât el-Mubârek b. Ahmed, *Kalâidu'l-Cumân fî Ferâidi Şuarâi Hâzâ'z-Zemân* (nşr. Kâmil Selmân el-Cebûrî), Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2005, VII, 60.

32 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh*, s. 257.

Melik Nâsır aklî ve felsefî ilimlere de son derece önem göstermiştir. Abdulhamîd b. Îsâ el-Hüsrev Şâhî'nin (ö. 652) desteğiyle bir tıp medresesi kurmuş ve kendisi de Hüsrev Şâhî'den bizzat istifade etmiştir. Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1210) talebesi olan ve aklî ilimlerde onun izinden giden, yanı sıra başta tıp olmak üzere diğer ilim dallarında da adından söz ettiren[33] Ebu'l-Ferec Muvaffaku'd-din Yakûp b. İshâk el-Kerekî, Hüsrev Şâhî'nin rahle-i tedrisinde yetişmiş, kendisi de *İhtisâru Mesâili Hanîn* eserinin müellifi İbrahim eş-Şevbekî[34] ile meşhur kimyacı Yusuf b. Süleyman el-Kerekî gibi isimleri yetiştirmiştir.[35]

Kerek'deki ilmi faaliyetler sadece anılan alanlarla sınırlı olmamış, aksine dînî ilimler alanında da ciddî bir faaliyet kendini göstermiştir. Kudüs ve Dimaşk'ta fıkıh tahsilinde bulunmuş ve bilahare memleketinde Şâfiî mezhebinin en önde gelen temsilcisi olmuş olan İsmail b. Halife b. Abdülğâlib el-Husbânî (ö. 778) on ciltlik *el-Minhâc* şerhi ile hadis alanında da bölgenin isminin duyulmasını sağlamıştır.[36]

Bu noktada İsmail b. Halîfe'nin oğlu Ahmed b. İsmail b. Halîfe b. Abdülâl İbnü'l-Husbânî'den özel olarak bahsetmek gerekir. H. 745'te Dimaşk'ta dünyaya gelmiş olan bu zat başta babası olmak üzere devrin önde gelen âlimlerinden fıkıh, Arap Dili ve hadis dersleri almış ve bu alanlardaki birikimiyle daha genç yaşlarda akranlarının önüne geçmiştir. Eşrefiyye medreselerinde hadis dersleri vermiş olmanın ötesinde başta Emevî Camii olmak üzere muhtelif camilerde özel ders halkalarında muhtelif dersler vermiştir. Bir süre Dimaşk kadılığı görevini yürütmüştür. Hiç kimsede olmayacak düzeyde zengin bir kütüphaneye sahip olan fakat bu kütüphanesi Moğol saldırılarında tarumar edilen Husbânî tefsir, hadis, siyer ve tabakat alanlarında telifâta da yönelmiştir. "Câmiu't-Tefâsîr", "Şâfii'l-Iyy fâ Tahrîci Ehâdîsi'r-Râfiî", "ed-Durru'l-Manzûm fî Sîreti'n-Nebiyyi'l-Ma'sûm", "Tabakâtü'ş-Şâfiiyye", "Tertîbu Tabakâti'l-Kurrâ li'z-Zehebî", "Ta'lîk alâ'l-Hâvî", "Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik gibi" eserlerinden bahsedilse de bu eserlerinden hiçbirini tamamlama imkânı bulamadığından söz edilmiştir.[37]

Kerek bölgesinin önde gelen bir diğer âlimi İbrahim b. Mûsâ b. Bilâl el-Kerekî'dir (ö.853/) H. 776 yılında dünyaya gelmiş olan bu zat özellikle kıraat alanında öne çıkmıştır. Bu

---

33 İbn Duḳmâḳ Sârimuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî, *Nuzhetu'l-Enâm fî Târîhi'l-İslâm* (nşr. Semir Tabbâra), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye 1420/1999, s. 222.

34 Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine* (nşr. Muhammed Abdulmuîd Dân), Haydarâbâd: Daru'l-Maârifi'l-Osmâniyye 1392/1972, II, 75.

35 Muhammed Hüseyin Muhâsine, *Safahât min Tarîhi'l-Ürdün ve Hadâratuh*, s. 258.

36 İbn Hacer, *ed-Dureru'l-Kâmine,* I, 435.

37 Muhammed b. Alî Ebû'l-Mehâsin el-Huseynî, *Zeylu Tezkirati'l-Huffâz,* Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1419/1998, s. 160-161.

çerçevede muhtelif hocalardan kıraat-i seb'ayı tahsil etmiş, sonuçta Zeynüddîn el-Irâkî'den kıraatte icazet almıştır. Kıraat alanındaki çalışmalarının yanı sıra fıkıh ve Arap dili konusunda da isminden söz ettirmiştir. *el-İs'âf fî Ma'rifeti'l-Kat' ve'l-İsti'nâf, Lahzatü't-Taraf fî Ma'rifeti'l-Vakf, Nuket alâ'ş-Şâtıbiyye, el-Âle fî Ma'rifeti'l-Feth ve'l-İmâle, Hallü'r-Remz fî Vakfi Hamze ve Hişâm alâ'l-Hemz, Dürratü'l-Kârii'l-Mecîd fî Ahkâmi'l-Kırâati ve't-Tecvîd, Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik, Mirkâtü'l-Lebîb ilâ İlmi'l-E'ârîb, Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî Alâuddîn et-Türkmânî,* muhtasaru'r-Ravda gibi isimli eserleri bulunmaktadır. Eserlerinin isimlerine bakıldığında uzmanlık alanının kıraat ilmi olduğu ve bu alanda da daha ziyade vakf-ibtidâ konusuyla ilgili telifata yöneldiği görülmektedir.[38]

İbrahim b. Mûsâ'nın dışında Kerek bölgesinde kıraat alanında çalışmalarda bulunan daha başka isimler de olmuştur. Bunlar arasında Abdurrahman b. Ebû Bekir el-Kerekî zikredilebilir. Kaynaklarda, Şâtıbiyye şarihi Ahmed b. Muhammed b. Cibâra el-Murâdî'den (ö. 728/1327) kıraat aldığı yönünde geçen tek bilgi dahi bu zatın bölgenin kıraat âlimlerinden olduğunu göstermeye yetmektedir.[39] Abdurrahman b. Muhammed el-Kerekî ise el-Câmiu't-Tulûnî başta olmak üzere pek çok sayıda camide baş müderris sıfatıyla kıraat dersleri vermiştir. Sehâvî, pek çok kaynakta onun "salih, kıraat ve tecvid üstadı bir hafız" olarak tavsif edildiğinden bahsetmiş ve onun kıraat tedrisatıyla hemhal olduğunu belirtmiştir.[40]

Fıkıh alanında İbn Hatîb-i Azrâ (Azra bölgesi hatibinin oğlu) şeklinde anılan İbrahim b. Muhammed b. Îsâ el-Aclûnî (ö. 825),[41] tasavvuf alanında ise İbn Arabî'nin vahdet-i vücut anlayışının takipçisi ve savunucularından biri olan Muhammed b. Sellâme et-Tevrezî el-Kerekî (ö. 800)[42] gibi âlimler de dikkate alındığında bu bölgeden yetişmiş âlimlerin İslami ilimlerin hemen bütün alanlarında boy gösterdikleri ve literatüre girecek hizmet ve eserler verdikleri rahatlıkla söylenebilir.

Osmanlı döneminde ise Ürdün'de klasik medrese eğitiminin yanı sıra camilerde ve özel mekânlardaki ilim halkalarında da eğitim devam ediyordu. Daha ziyade bir hocanın

---

38 Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Nazmu'l-'Ukyân fî A'yâni'l-A'yân* (nşr. Philip Hitti), Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye 1927, s. 29-30. Şemsüddîn es-Sehâvî, İbrahim b. Musa el-Kerekî'nin genelde biyografisi özelde ise kıraat alanında hangi kaynaklardan beslendiği hususunda alabildiğine detaylı bilgiler vermektedir. Bkz. Ebû'l-Hayr Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, Beyrût: Daru'l-Ceyl1412/1992, I, 175-178.

39 Ebû't-Tîb Muḥammed b. Aḥmed b. Alî el-Fâsî, *Zeylu't-Takyîd fî Ruvâtu's-Sunen ve'l-Esânîd* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1410/1990, I, 389-390.

40 Şemsuddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, IV, 124.

41 Biyografisi için bkz. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Bedr Ebû'l-Berakât el-Ğaznevî, *Behcetü'n-Nâzırîn ilâ Terâcimi'l-Müteahhirîn mine'ş-Şâfiiyyeti'l-Bâriîn,* (nşr. Ebu Yahya Abdullah el-Kenderî),Beyrut 1421/2000, s. 153-155.

42 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, VII, 255; İbnu'l-İmâd Abdulhay b. Ahmed el-Akrî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*(nşr. Mahmûd el-Arnâvût), Dimaşk-Beyrût: Daru İbn Kesîr 1986, VIII, 624.

nezaretinde yürütülen bu derslerde okuma-yazma, Kur'ân, tecvid ve dinî bilgiler yanı sıra da matematik ve astronomi ile ilgili bilgiler verilmekteydi. 1830-1840 arasında Kavalalı İbrâhim Paşa yönetimindeki Mısır'ın hâkimiyetine giren Ürdün'de Batı tarzında eğitim kurumları açılmaya başlandı. Ardından tekrar Osmanlı hâkimiyetine giren ülkede modern eğitim kurumları yaygınlaştırıldı ve ilköğretim mecburi hale getirildi, bunun yanı sıra rüşdiye ve idâdîler açıldı. 1869'dan itibaren gayr-i müslimlere de okul açma hakkı tanındı.[43]

[43] Cengiz Tomar, "Ürdün", *DİA*, XLII, 358.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜRDÜN'DE YÜRÜTÜLEN KUR'AN VE KIRAAT EĞİTİMİ ÇALIŞMALARI

1. Ürdün'de Kur'an ve Kıraat Eğitimi Veren Merkezler

Resmi adı "el-Memleketü'l-Ürdüniyyetü'l-Hâşimiyye/Ürdün Hâşimî Krallığı" olan Ürdün, Ortadoğu'daki siyasi karışıklığın sıçramamamış olması ve konuşulan Arapça'nın diğer ülkelere nazaran daha fasih oluşu gibi sebeplere bağlı olarak, İslami İlimlerle ve Şarkiyat araştırmalarıyla ilgilenen araştırmacıların en fazla rağbet gösterdiği ülkelerin başında gelmektedir. Böyle olduğu içindir ki dil eğitim öğretimi, Ürdün'ün dünya ile iletişim kurmasına aracılık eden önemli bir vasıta olmakta, bunun da ötesinde uluslarası ölçekteki eğitim faaliyetleri Ürdün'ün ekonomisine kayda değer bir destek sunmaktadır.

Ürdün'deki dil eğitimi öğretimi programlarına en çok ilgi gösteren ülkelerden birinin Türkiye olduğunu söylemek mümkündür. Zira özellikle son yıllarda İmam Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültelerinin öğrenci sayısındaki artışa paralel olarak Arapça öğretimine olan ilgi de belirgin bir biçimde artmıştır. Bu çerçevede Arapça altyapılarını burada tamamlayan lise ve üniversite öğrencileri, dilbilgisi becerilerini geliştirmek ve elde ettikleri teorik bilgileri pratize etmek amacıyla yurt dışında bir eğitim öğretim programına katılmayı planladıklarında, yukarıda anılan sebeplerle, tercihlerini genellikle Ürdün yönünde kullanmışlardır. Özellikle Beyoğlu İmam Hatip Lisesi gibi proje okulların her yıl düzenli olarak öğrencilerinin bir bölümüne Ürdün'deki dil kurslarından yararlanma imkânı sunması ile Milli Eğitim Bakanlığı tarafından lisansüstü eğitimi kapsamında çok sayıda öğrencinin uzun süreli bursiyer olarak Ürdün'e gönderilmiş olması da dikkate alındığında, Ürdün'le aramızdaki kültürel bağların eskisine göre daha da güçlendiğini söylememiz mümkündür. Nitekim Milli Eğitim Bakanlığı tarafından lisansüstü eğitim amacıyla 2017 yılında Ürdün'de bulunan bursiyer sayısı kırk üç olmuştur.

Ürdünle ülkemiz arasında Arap dili eğitimi üzerinden kurulan bu yakın ilişki eğitimin diğer alanları açısından da Ürdün'ün yakinen tanınmasının gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu alanların başında Kur'ân ve kıraat eğitim öğretiminin geldiği bir gerçektir. Son zamanlarda Ürdün merkezli Kur'ân ve kıraat eğitimi veren kurumların isminin öne çıkmaya başlaması, keza kıraat alanıyla ilgili neşriyata öncelik veren Ürdün merkezli yayınevlerinin çaplı bir neşir faaliyetine girişmiş bulunmaları, Ürdün'de yürütülen Kur'ân ve kıraat çalışmalarının hızlı bir gelişme içerisine girdiğini göstermektedir.

Ürdün'deki Kur'ân eğitim ve öğretimine gelince bunun tarihini ülkenin İslam dini ile tanıştığı ilk döneme kadar götürmek mümkündür.[44] İlk günden günümüze kadar süregelen Kur'ân eğitim öğretimi siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak dönem dönem inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Ürdün'ün bağımsız bir devlet vasfı kazanmasının ardından Kur'ân ilimleri alanındaki tedrisat ve ilmi çalışmalar kayda değer bir gelişme sergilemiştir.[45] Bu gelişmenin ardında, Kur'ân ilimleri alanındaki çalışmalarda öne çıkan ülkelerden gelen ilim ehlinin ve özellikle de Filistin, Suriye, Irak, Mısır gibi Ürdün'e komşu ve/veya yakın Arap ülkelerin sunduğu ilmi desteğin çaplı bir katkısının bulunduğunu söylemek mümkündür.[46]

Günümüze gelindiğinde hafızlık ve kıraat tedrisatı faaliyetlerine büyük önem gösterildiği görülmektedir. Mescitlerde, hemen hemen her mahallede bulunan Kur'ân merkezlerinde ve üniversitelerde hafızlık ve kıraat eğitimlerinin varlığı göze çarpmaktadır. Söz konusu eğitimler kimi zaman bir hocanın önderliğinde ferdi olarak, kimi zaman da bir kurumun uhdesinde resmî olarak yürütülmektedir. Birçok kurumun, imkânları ölçüsünde devam ettirdiği eğitim faaliyetlerine Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî, Câmi'atü'l-Ulûmi'l-İslamiyye, Câmi'atü Âli Beyt, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza alâ'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Cem'iyyetü's-Sâlihîn ve daha pek çok kurumun katkı sunduğu görülmektedir.[47]

Her ne kadar Ürdün'de yürütülen Kur'ân ve kıraat çalışmalarına yukarıda belirtilen kurumlarının katkı sunduğundan bahsetmek mümkün olsa da bu noktada özellikle şu üç kurumun başat rol oynadığını belirtmek mümkündür. Bunlardan ilki ülkenin en büyük üniversitesi olan Ürdün Üniversitesi bünyesinde faaliyetlerini devam ettiren, güçlü bir akademik birikime yaslanması sebebiyle de bilimsel yönü ağır basan çalışmalara öncülük eden Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî'dir. İkinci kurum sadece kıraat ilmi tedrisatının yapıldığı ve bu alanla ilgili akademik faaliyetlerin yürütüldüğü Câmi'atü'l-Ulûmi'l-İslamiyye'dir. Üçüncüsü ise ülkenin en yaygın ve en aktif Kur'ân ve kıraat tedrisatı merkezi olma vasfını taşıyan, bunun da ötesinde alanla ilgili sayısız eserin neşrine öncülük etmesiyle bilinen Cem'iyyetü'l-Muhâfaza'dır. Dolayısıyla Ürdün'de yürütülmekte olan Kur'ân ve kıraat

---

[44] Ürdün'ün İslamiyetle tanışması daha Hz. Muhammed (sas) hayatta iken başkent Amman'ın güney kısmındaki Kerak şehrinde meydana gelen Mûte Savaşı'na tekabül etmektedir. Hz. Ebubekir (ra) ve Hz.Ömer (ra) dönemlerindeki fetihlerle Ürdün tamamen Müslümanların kontrolüne girmiştir.

[45] Ahmed Hâlid Şükri, ''Turuku Tahfîzi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Ürdün ve Vesâilu Tatvîrihâ'' *el-Mülteka'l-İlmiyyi'l-Evvel li'l-Hey'eti bi Unvân 'Turuki Tahfîzi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm fi'l-Âlem ve Vesâilu Tatvîrihâ',* Cidde 2014, s.6.

[46] Ahmed Hâlid Şükrî, "Turuku Tahfîzi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Ürdün ve vesâili tatvîrihâ", s. 7.

[47] Abdullah Muhammed Yasin eş-Şimaliyeh, *'Ta'limü'l-Kırââti'l-Kur'aniyye fi'l-Ürdün beyne't-türasiyye ve'l-muâsara'* (Yayınlanmamış doktora tezi), Ürdün: Câmiatü'l-Yermük Külliyyetü'l-Âdâb 2004,sayfa.73.

çalışmalarını tanıma adına yapılacak bir çalışmanın, ülkedeki Kur'ân ve kıraat faaliyetlerini deruhte eden anılan kurumları merkeze alması kaçınılmak olacaktır. Anılan kurumların gerek akademik, gerek eğitim öğretim, gerekse neşriyat açısından olmak üzere Kur'ân ve kıraati ilgilendiren bütün alanlarda kuşatıcı bir faaliyet yürütüyor olmaları da bu tespiti teyit etmektedir.

1.1. Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî

Ürdün Üniversitesi Rektörlüğü ile Şeriat Fakültesi arasındaki ittifak ile 1982 yılında klasik medrese eğitimi müfredatını takip etmek, yanı sıra Kur'ân kıraatine yönelik dersler de vermek amacıyla kurulmuş olan bu merkez bünyesinde bu güne değin çok sayıda talebe yetişmiştir. Merkez, çalışmalarını üniversite kampüsü içerisinde bulunan üniversite camiinin sosyal donatı alanlarında ve caminin hemen yanında bulunan ve rektörlük tarafından tahsis edilmiş olan müstakil binada devam ettirmektedir.[48]

Merkez, hedeflerini şu şekilde sıralamaktadır:[49]

- ✓ Kur'ân eğitim-öğretimini geliştirmek, üniversitede kıraat eğitimi almak isteyen öğrencilerin taleplerine cevap vermek,
- ✓ İslam akidesinin, kültür ve medeniyetinin üniversite öğrencilerinde ve toplumda yerleşmesini sağlamak, buna yönelik çalışmalar yapmak,
- ✓ İslâmî eğitimle alakalı sempozyumlar, konferanslar, yarışmalar düzenlemek ve bu alanla alakalı çalışma yapanlara destek sağlamak,
- ✓ Ürdün üniversitesindeki ve diğer üniversitelerdeki öğrencilerin, üniversitelerindeki eğitimlerine ilaveten İslâmî ilimlerde ve kıraat alanında uzmanlaşmalarına imkân tanıyacak kapsamlı eğitim programları oluşturmak ve bu programlarda başarılı olanlara sertifika takdim etmek,
- ✓ Ürdün Üniversitesi kütüphanesine ilaveten, İslâmî ilimlerle alakalı kitapları içeren büyük bir kütüphane oluşturmak,
- ✓ Ürdün Üniversite camiinin vaaz, irşat, hutbe ve cami derslerini düzenlemek, üniversite öğrencilerinin alanlarında kendilerini yetiştirebilmeleri için cami içerisinde öğrencilere vazifeler vermek,

---

[48] Ahmed Hâlid Şükrî, ''Merkezü's-sekafî el-İslâmî fi'l-Camiati'l-Ürdüniyye ve devruhu fî ta'lîmi'l-Kur'ân'il-kerimi ve ulûmihî'' *Medrese geleneği ve modernleşme sürecinde medreseler,* Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları 2013, s.599,600.

[49] Câmiatü'l-Ürdüniyye, *'Neşra ta'rîfiyye el-Merkezü's-sekâfî el-İslâmî',* Amman: Matbaatü Câmia el-Ürdüniyye 2017, s.6.

İdari kadronun doğrudan rektörlüğe bağlı olduğu Merkezin başında, rektör tarafından atanmış bir müdür[50] ile iki müdür yardımcısı ve on idari personel bulunmaktadır. Merkezin, faaliyetlere aktif olarak katkıda bulunan öğretim üyesi sayısı ise yirmi ikidir.[51] İslâmî ilimlerin muhtelif alanlarına ilişkin tedris faaliyetlerinin yürütüldüğü merkezdeki dersleri, "Temel Kur'ân Eğitimi ve Hafızlık", "Kıraat Eğitimi" ve "İslami İlimler Eğitimi" başlıkları altında tasnif etmemiz mümkün olsa da çalışmaların ağırlıklı olarak Kur'ân eğitimi, hafızlık ve kıraat eğitimi alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

1.1.1. Temel Kur'ân Eğitimi ve Hafızlık Programı

Kur'ân-ı Kerim eğitiminin ilk düzeyinden başlayıp Kur'ân'ın belli bölümlerinin veya tamamının ezberlenmesine kadarki çalışmaları içeren bu kurs programı, kıraat tedrisatına esas teşkil edecek alt yapının oluşturulması amacına yönelik çalışmaları ve dersleri içermektedir. Bu çerçevede ülkemizdeki talim-tecvid ve tashîh-i hurûf eğitim programlarının içeriğini oluşturan teorik ve pratik tecvit bilgisinin yanı sıra kısmî veya tam hafızlık eğitiminin de verildiği bu süreçte, öğrenci, bir taraftan sahih tilavet noktasında yetkinlik kazanmakta, diğer taraftan ise Kur'ân'ın belli bölümlerini veya tamamını ezberleme imkânı bulmaktadır. Bu eğitim sürecini ve kurs programını başarı ile bitiremeyen öğrencilerin üst programlara ve kurslara geçmesine asla müsaade edilmemektedir. Merkezde yürütülen kıraat ve İslami ilimler eğitim programlarına katılabilmenin ön koşulu olması hasebiyle bu kurs süreci, özellikle üniversite öğrencilerinden olağanüstü bir ilgisi görmektedir.

Bu programın içeriği ve okutulan dersler şöyledir:[52]

(1) Başlangıç Düzey Tecvid Kursu: Temel seviyedeki tecvid bilgisinin öğretildiği bu kurda sahih bir Kur'ân tilavetine esas teşkil eden temel tecvit kurallarının teorik bilgisi verilmekte ve bu bilgiler doğrultusunda pratikler yapmak suretiyle öğrencilerin temel kuralların tatbiki noktasında belli bir meleke kazanması sağlanmaktadır. Bu kurs programına katılan öğrenci sayısının fazla olması, derslerin çok sayıda sınıf bünyesinde yapılmasını sonuç vermektedir.

---

[50] Müdürler genel olarak Şeriat Fakültesi öğretim üyeleri arasından atanmaktadır. Kuruluşundan günümüze kadar görev yapan müdürler şunlardır: Abdülaziz Hayyât, Fayz er-Rabi'î, Emin el-Kudat, Mahmut Serdavî, Muhammed Kudat, Yusuf Ğayzan, Ahmed el-Aveyşeh, Ahmed Hâlid Şükrî, İzzet Abdulhâdî el-Ğanênîm.

[51] Merkezin mevcut hoca kadrosu ise şu isimlerden oluşmaktadır: Muhammed Abdullah Abdülkadir Abduh, Naile Lütfi Abdulkerim Arabiyyat, Nuh Muhammed Fudûl, İkram Abdurrezzak Arabiyyat, Sinâ Adnan Seb'ul-Ayş, Said es-Sûkî, Mîsâ Fevzî, Bâsimeel'Umrî, Abdulaziz Mesudeh, Recâ Hamed, Rîm Omarî, Esma Atıyyât, Hatice el-Hayarî, Kefayeh Şehadeh, Hena Adil, Mahmut Hadîd, Azîze Îyd, Nehâ Milkâvî, Meysûn es-Seyyid, Vefa Tekrûrî, Danya el-Hasavaneh, Ahmed Şefîk.

[52] Ahmed Hâlid Şükri, 'Merkezü's-sekafî el-İslâmî fi'l-Camiati'l-Ürdüniyye ve devruhu fî ta'lîmi'l-Kur'ân'il-kerimi ve ulûmihî', s.603.

(2) İleri Düzey Tecvid Kursu: Tecvid kurallarının hem nazari hem de pratik boyutunun tafsilatlı olarak okutulduğu bu kurs programına, başlangıç düzeyi kurs programında başarılı olan öğrencilerin katılabilmektedir. İmâm eş-Şâtıbî'nin *Hırzü'l-Emânî* isimli eseri çerçevesinde, dolayısıyla da Şâtıbiyye Tariki doğrultusunda Asım kıraati Hafs rivayetine has tilavet özelliklerinin eğitim öğretiminin verildiği ve bir ders yılı süren bu programa özellikle Şeriat Fakültesi öğrencileri ile diğer fakültelerde olup da hafızlık yapmakta olan öğrencilerin katıldığı görülmektedir.

(3) Hafızlık Kursu: Kur'ân eğitiminde belli seviyeye ulaşıp hafızlık yapmak isteyen öğrenciler için açılan bu kurs programlarında, kısmi veya tam hafızlık çalışmaları yapılmaktadır. Bu yönüyle program belli sureler ve cüzlerin ezberinden oluşan kısmi hafızlık çalışması ile Kur'ân'ın tamamının ezberlenmesi şeklindeki tam hafızlık programı olmak üzere bünyesinde iki programı barındırmaktadır.

(4) Hafs Rivayeti (Tayyibe Merkezli) Kursu: Hafs rivayetine ait tilavet inceliklerinin Şatıbiyye Tariki merkezinde tedrisatını içeren ileri düzey tecvit programının üzerine ilave bir eğitimi içeren bu program, İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibe isimli eserinin münderecâtını esas alan Tayyibe Tariki kapsamında, Asım kıraati Hafs rivayetine has tilavet kurallarının eğitim öğretiminin verildiği bir programdır. Bu programa katılan öğrenciler bir taraftan kıraat tedrisatına esas teşkil eden iki tarik, Şâtıbiyye ve Tayyibe tarikleri arasındaki farklar hakkında bilgi sahibi olurken, diğer taraftan Hafs rivayeti ile ilgili kıraat vecihlerinden hangisinin Şâtıbiyye Tarîki hangisinin Tayyibe Tarîki kanalından geldiği hakkında da bilgi sahibi olmaktadır.

(5) Kur'ân-ı Kerim İcazeti Kursu: Önceki kurs programlarına katılmış olan öğrencilerin söz konusu programlarda aldıkları bilgileri pekiştirme ve bu noktada tam bir yetkinliğe ulaşmalarını temin etme amacıyla yürütülen bu kurs programına katılan öğrenciler imtihana tabi tutulmakta ve bu seviyede bir Kur'ân eğitimini almaya hak eden öğrenciler programa dâhil edilmektedirler. Program süresince öğrenciler başından sonuna kadar Kur'ân'ı ezbere veya yüzünden olmak üzere sahih bir eda ile hocalarına arz etmektedirler. Bu kurs programını başarıyla tamamlayan öğrencilere hafız olup olmamalarına bağlı olarak iki farklı belge verilmektedir.

Bunlardan ilki hafızlık icazet belgesidir. Kur'ân'ın tamamını ezberlemiş olup anılan eğitim programını da başarı ile tamamlamış olan öğrenciler bu belgeyi almaya hak kazanmaktadır. Dolayısıyla bu belge, öğrencinin, Kur'ân'ın tamamını ezberlediği, yanı sıra da

mücâz bir hocaya Kur'an'ın tamamını ezbere arz ettiği, böylece de ilk günden günümüze kadar muttasıl senetle aktarılagelen bir tedrisatı başarı ile tamamladığı anlamına gelmektedir. Hafız olmamakla birlikte bu programa katılmış ve başarılı olmuş öğrencilere de bir belge verilmektedir. Ancak bu belge, söz konusu öğrencinin, hafız olmamakla birlikte Kur'ân'ı başından sonuna kadar bir hocaya arz ettiği anlamına gelir, böyle olduğu için de öğrencinin yetkin bir üstadın rahle-i tedrisinde Kur'ân'ı baştan sona hatmettiğini gösteren bir hatim belgesinden ibarettir. Hafız olmayan öğrencilere icazet belgesi değil de hatim belgesi verilmesinin sebebi, kıraat âlimlerinin Kur'ân hafızı olmayan kimselere icazet verilmesini tasvip etmemeleri yönündeki teamüldür. Bu uygulamadan hareketle hafızlığını tamamlamayıp da hatmi bitiren öğrencilere sadece hatim belgesi verilmektedir.

1.1.2. Kıraat Eğitimi Programı

Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî bünyesinde yürütülen eğitim programlarından biri de kıraat eğitimi programıdır. Lisans eğitimini tamamlamış olanların katılabildiği bu programa başvuruda bulunanlar bir mülakat sınavına tabi tutulmakta ve kıraat eğitimi almak için yeterli alt yapıya sahip olup olmama itibariyle değerlendirilmektedir.[53] Merkez teamüllerine göre Şeriat Fakültesinden ve Arap Dili ve Edebiyatı bölümlerinden mezun öğrencilere öncelik verilmektedir.

Kıraat Eğitimi Programı sadece kıraat ve rivayet düzeyinde kıraat ihtilaflarının öğretiminin verildiği bir program olmayıp Kıraat İlmini ilgilendiren ve Taşköprîzâdenin tabiriyle furû-i ilmi'l-kırâât olarak tavsif edilebilecek olan belli başlı bilgi türlerini de içine alan son derece kapsamlı bir eğitimi ihtiva etmektedir. Bu çerçevede özellikle şu ana başlıklarda derslerin okutulduğu görülmektedir: (1) Mütevatir kıraatler ve usulleri (2) Şâz kıraatler ve usulleri (3) Resmü'l-mushaf (4) Tevcîhü'l-kırâât (5) Addü'l-ây (6) Kıraat-tefsir ilişkisi ve müfessirlerin kıraatlere yaklaşımı (7) Kıraat ilminin diğer İslami ilimlerle ilişkisi (8) Nebr/ses vurgusu ve manayı anlamaya olan etkisi.

Zikri geçen ders isimleri göstermektedir ki Merkez'in kıraat eğitim öğretiminin içeriği yukarıda da kısmen belirttiğimiz gibi sadece kıraat farklılıklarının eğitim öğretiminden ibaret olmayıp öğrencilere ciddi bir akademik donanım kazandırma amacı taşımaktadır. Şöyle ki; mütevatir olarak nitelenen on kıraatin usul özellikleri açısından incelenmesi, öğrencinin bu kıraatler arasındaki usul farklılıklarına vakıf olmasını sağlayacaktır. Şâz kıraatler ve usulleri

[53] Abdullah Muhammed Yasin eş-Şimaliyeh, *Ta'limü'l-kıraâti'l-Kur'âniyye fi'l-Ürdün beyne't-türasiyye ve'l-muâsara*(basılmamış doktora tezi), s.76.

dersi kapmasında ise tarihi süreçte anlamsal tahavvül geçirmiş olan şâz kıraat kavramı hakkında bilgi sahibi olmayı, bunun da ötesinde günümüzde şâz olarak nitelenen kıraatlerin usul özelliklerinin incelenmesini ve böylece öğrencinin bu kıraatlerin usul özellikleriyle mütevatir kıraatlerin usul özellikleri arasında hangi noktalarda bir örtüşmenin, hangi noktalarda da bir ayrışmanın olduğunu tespit etmesini sağlayacaktır.

On veya yedi kıraatle ilgili tedrisatta metin ezberi merkezli bir usulün esas alınıyor olduğu görülmektedir. Nitekim gerek kıraat-i seb'a eğitimi, gerek aşere-i suğra olarak ifade edilen kıraat-ı aşere eğitimi, gerekse de aşere-i kübrâ olarak isimlendirilen takrib eğitiminde Şâtıbiyye'nin *Hırzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî* isimli kasidesi ile İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibetü'n-Neşr* isimli manzum eserinin ezberlenmesi gerekli görülmekte, yanı sıra da ilgili şerhler üzerinden bu eserlerin içerdiği bilgilerin iyice hazmedilmesi yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Söz konusu eserleri ezberlememiş olan kimseler program kapsamında kalmasına müsaade edilmemektedir.[54]

Yetkin bir kıraat eğitimi için Şâtıbiyye ve Tayyibe gibi manzum eserlerin ezberlenmesi büyük önem taşımaktadır. Zira bu sayede kıraat imamları ve ravileri arasındaki usul ve ferş farklılıkları ezber olarak kayıt altına alınmakta, herhangi bir ayetle ilgili kıraat farklılıklarının tespiti mahfuzat üzerinden gerçekleştirilebilmektedir. Bunun da ötesinde bir kıraat veçhi ile ilgili temellendirme ihtiyacı söz konusu olduğunda anılan metinlerdeki beyitlerle istidlalde bulunmak mümkün olmaktadır. Arap ülkelerinde yaygın olan kıraat eğitiminde daha ziyade Şâtıbiyye ezberinin esas alındığı, dolasıyla kıraat eğitimi dendiğinde akla Şâtıbiyye'nin ezberlenmesinin geldiği bilinmektedir.[55]

Mushaf imlası dersine gelince bu nitelikli bir kıraat tedrisatı açısından asla ihmal edilmemesi gereken bir bilgi türüdür. Zira Hz. Osman zamanında istinsah edilen ve Mesâhif-i Osmâniyye olarak anılan mushaflar nevi şahsına münhasır bir imla özelliğine sahiptir ve ve bu imla erken dönemlerden itibaren hatırı sayılır bir edebiyata da konu olmuştur. Mushaf imlası meselesi sahabenin icmaına konu olması yönüyle olduğu gibi, kıraat farklılıklarının taşınmasına aracılık etmesi itibariyle de korunmaya çalışılmış ve sonraki dönem Mushaf kitabetinde de belli düzeyde esas alınmıştır. Matbuat dönemiyle birlikte Mushaf kitabetinde Resm-i Osmânî'ye bağlı kalınması yönündeki hassasiyet her zamankinden daha çok

[54] http://centers.ju.edu.jo

[55] Ülkemizde yürütülen kıraat tedrisatı metin ezberini esas alan bir yapıda değildir. Bunun tazammun ettiği bazı olumsuzluklar için bkz. Mehmet Emin Maşalı, Kur'ân Kıraatinde ve Kitabetinde Türkiye'nin Durumu" (yayınlanmamış çalıştay metni), Kastamonu çalıştayı 2015, s. 6-8.

hissedilmiştir. Matbuat döneminde Mushaf basımına öncülük eden Kazan bölgesinde M. 1803 tarihinde basılan mushafta Resm-i Osmânî'nin esas alınmasıyla kendini gösteren bu hassasiyet, H. 1308 tarihinde Mısır'da Rıdvan Muhallilâtî'nin nezaretinde basımı gerçekleşen mushafla devam etmiş, bu tarihten sonra basımı gerçekleşen 1923 tarihli Mısır Emîriyye Mushafı ile birlikte de matbuat dönemi mushaf kitabetinde Resm-i Osmanî'den ödün vermeme yönündeki eğilim takarrur etmiştir. Son dönem Osmanlı hattatlarından Kayışzâde Hafız Osman Nûrî'nin H. 1309 tarihinde istinsah ettiği Mushafta Resm-i Osmânî'yi esas alması, anılan eğilime Osmanlı âlim ve hattatlarının da duyarsız kalmadığını göstermektedir.

Öte yandan bir okuyuşun makbul bir kıraat olarak kabul edilebilmesi için, onun Osman Mushafları'nın imlasına uygun olmasının gerekliliği üzerinde bir ittifak söz konusudur ve bu vasfı haiz olmayan kıraatler kimden geldiğine bakılmaksızın ret konusu olmuştur. Dolayısıyla Mushaf imlası bilgisi, her bir kıraat veçhi açısından mushaf imlasına uygunluğun takarrur edip etmediğini tayin etme imkânı verecek ve kıraat eğitimi almış birinin alanda yetkinlik kazanmasına imkân verecektir. Bütün bunlar göstermektedir ki Mushaf imlası konusu kıraat alanının önemli başlıklarından biridir ve bu alanda yütürütülecek nitelikli ve yetkin bir eğitim-öğretim faaliyetinin münderecatında mutlak surette mushaf imlası konusu da yer almalıdır. Böyle olduğu içindir ki ülkemizde kıraat eğitim öğretimini yürütmekte olan ihtisas merkezlerinin ders müfredatında yakın dönemde bir iyileştirmeye gidilmiş ve başta mushaf imlası olmak üzere Kıraat İlmini ilgilendiren birtakım başlıklar da müfredata eklenmiştir.

Tevcîhü'l-kırâât konusuna gelince bilindiği üzere bu, kıraat farklılıklarının özellikle de dil ve lügat açısından temellendirilmesini esas alan bir bilgi türüdür. Mekkî b. Ebû Tâlib'in (ö. 437) *el-Keşf*'i gibi kıraat alanının otorite şahsiyetlerinin bu konuda eser kaleme almış olması da konunun Kıraat İlmi ve eğitimindeki yerini göstermektedir. Esas itibariyle kıraat farklılıkları ile Arap dilinin verileri arasındaki örtüşmeyi göstermeye yönelik olan bu bilgi türü, bir kıraatin makbul addedilebilmesi için zorunlu görülen "Arap diline uygunluk" şartının kıraatler açısından tahakkuk edip etmediğini ve makbul addedilen kıraatlere ait her bir kıraat veçhinin Arap dilinde sağlam bir karşılığının bulunduğunu göstermektedir ki kıraat eğitimi alan biri için, yedi veya on kıraate ilişkin vecihlerin Arap diline muvafakatının hangi cihetten gerçekleştiğini bilmek büyük önem taşımaktadır.

Kıraat İlminin alt disiplinlerinden birinin addü'l-ây yani ayet sayısı meselesi olduğu bir gerçektir. Alanın otorite isimlerinden Ebû Amr ed-Dânî'nin konu hakkında müstakil bir eser kaleme almış olması bile tek başına böyle bir anlam taşımaktadır. Bilindiği üzere kıraatler

arasında ayet sayıları itibariyle bir farklılık söz konusudur. Dolayısıyla belli bir kıraati okuyan kimsenin, ayet sonlarının tayininde söz konusu kıraatin esas aldığı ayet sayısı sistemine bağlı kalması gerekir ve rivayete ittiba da zaten bunu gerektirir.

Fecr suresi üzerinden yapacağımız bir değerlendirme yedi kıraat arasında ayet sayısı bakımından söz konusu olan farklılık hakkında belli bir bilgi verecektir. Nitekim Ebû Amr, İbn Âmir, Asım, Hamza, Kisâî kıraatlerine göre " فَاَمَّا الْاِنْسَانُ اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ رَبُّهُ فَاَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّيَ اَكْرَمَنِۜ" ayeti Nâfi' ve İbn Kesîr kıraatlerine göre "فَاَمَّا الْاِنْسَانُ اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ رَبُّهُ فَاَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ " ve "رَبِّيَ اَكْرَمَنِۜ" şeklinde iki ayetten ibarettir. Aynı şekilde Ebû Amr, İbn Âmir, Asım, Hamza, Kisâî kıraatlerine göre müstakil bir ayet olan "وَاَمَّا اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّيَ اَهَانَنِۜ" ayeti Nâfi' ve İbn Kesîr kıraatlerinde "فَيَقُولُ رَبِّيَ اَهَانَنِۜ" ve "وَاَمَّا اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ" şeklinde iki ayettir. Yine Ebû Amr, Âsım, Hamza ve Kisâî kıraatlerine göre müstakil bir ayet olan " وَجِيۤءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰىۜ" ayeti Nâfi', İbn Kesîr ve İbn Âmir kıraatlerine göre " وَجِيۤءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰىۜ" şeklinde iki müstakil ayettir. Görüldüğü üzere İbn Âmir kıraati ilk iki ayette Ebû Amr, Âsım, Hamza, Kisâî kıraatleriyle parelellik arz ederken, üçüncü ayette Nâfi' ve İbn Kesîr kıraatleri ile uyum içinde olmuştur.

Ayet sayısı meselesiyle ilgili olarak buraya kadar sunulan bilgiler göstermektedir ki ayetlerin nerede bitip nerede başladığı ve surelerin ayet sayısının ne olduğu konusu kıraatten kıraate değişmektedir, bu da kıraat eğitimi alan bir kimsenin bu noktada kıraatler arasında kendini gösteren farklılıklar hakkında bilgi sahibi olması ve bir kıraati takip ederken o kıraatin ayet sayısı sistemine bağlı kalması gerektiğini gözler önüne sermekte ve konunun Kıraat İlmi açısından taşıdığı önemin altını çizmektedir.

Kıraat-tefsir ilişkisine gelince müfessirlerin mana takdirinde bulunurken o ayetle ilgili kıraat farklılıklarına atfı nazarda bulunduğu bir gerçektir. Hele hele bazı tefsir kitaplarına bakıldığında hemen her ayetle ilgili olarak kıraat farklılıklarına atıfta bulunulduğu görülür. Taberî, Zemahşerî ve Ebû Hayyân gibi müfessirlerin eserleri çok sayıda kıraat atfıyla doludur. Ne var ki kıraatler her zaman kayda değer bir anlam farklılığına yol açmamış olsa da müfessirler mana takdirinin de ötesinde başta lügavi izah ve açıklamalarında kıraatlerle istidlalde bulunmuşlardır. Bu durum yetkin bir kıraat eğitiminde, kıraat farklılıklarının tefsir ilminde hangi boyutta bir istidlale konu olduğu, müfessirlerin mana takdirlerine kıraatlerin ne ölçüde etki ettiği, hangi müfessirlerin tefsir anlayışında kıraat farklılıklarının merkezi bir role

sahip olduğu gibi konuları üzerinde durulmasını icap ettirir. Böylece kıraat farklılıklarının tazammun ettiği tefsir imkânı hakkında afaki değil müdellel bir bakış açısı yakalanmış olur.[56]

Kıraat İlminin Tefsir dışındaki sair ilimlerle de belli düzeyde bir ilişkiye sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle fıkhî düşüncede Kur'an-kıraat ilişkisi üzerinde durulmuştur, hatta kıraatlerin mütevatirliği ile ilgili tartışmalarda usul âlimleri başat rol üstlenmişler, konuyla ilgili kabullerin şekillenmesinde etkin bir rol ifa etmişlerdir.[57] Fıkıh usulü eserlerinde geçen "Şâz kıraatle namaz caiz olmaz" şeklindeki hüküm ile furû-ı fıkıh kitaplarında namazın şartlarından biri olan kıraat konusu bağlamında geçen açıklamalar dahi tek başına bu iki alan arasındaki kuvvetli ilişkiyi göstermesi bakımından kayda değerdir. Fıkhî düşünce kadar olmasa da kelam vb. diğer alanlarda da kıraat farklılıklarına yönelik bazı atıfların varolduğu bilinmektedir. Bütün bunlar kıraat farklılıklarının ve Kıraat İlmi kapsamında yer alan bilgi türlerinin sair ilim dallarında hangi bağlamda gündeme geldiği, fukaha ve mütekelliminin istinbat ve istidlallerine kıraat farklılıklarının ne şekilde yansıdığının bilinmesi, kıraat tedrisatı açısından tahkim edici bir mütemmim cüz mesabesindedir.

Merkez bünyesinde İslamî ilimler alanında yürütülen dersler de sair alanlar hakkında bilgi sahibi olma noktasında bir destek de sunmaktadır. Zira merkez tarafından İslamî ilimlerin intişarını sağlamak, özellikle de Şeriat Fakültesindeki dersleri desteklemek amacıyla açılan ve başta Ulûmü'l-Kur'an olmak üzere İslami İlimlerin hemen her alanını ilgilendiren derslerle öğrencilerin akademik donanımlarının gelişimine katkıda bulunulmaktadır.

Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî bünyesinde yürütülen kıraat eğitim öğretiminin içeriğini oluşturan son konu başlığı ise yukarıda da ifade edildiği üzere nebr yani ses vurgusu konusudur. Okunmakta olan ayeti, Arap dilinin ifade ve üslup özelliklerini yansıtır nitelikte seslendirmek ve buna bağlı olarak da ayetin içerdiği manayı aktarmada vurgu ve tonlamaların yardımına başvurmak olan bu bilgi türü temsili okuma olarak da isimlendirilmektedir.[58] Kur'an kendisini "Arapça bir kitap" olarak tavsif etmektedir. Kur'an'ın bu Arabilik vasfı

---

[56] Kıraat tefsir ilişkisinin mahiyeti ile ilgili olarak bkz. Mehmet Emin Maşalı, "Kıraat-Tefsir İlişkisi" (ed. Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak), *Tefsire Akademik Yaklaşımlar-1,* Ankara: Otto Yayınları 2013, s.357-378

[57] Bu yönde değerlendirmeler için bkz. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, Ankara: Otto Yayınları 2006, s. 112-118.

[58] Bu hususla ilgili değerlendirmeler için bkz. Ramazan Pakdil, *Talim Tecvid ve Kıraat,* 1. Baskı İstanbul: İfav Yay. 2013, s.214-227. Ali Rızâ Sağman temsîlî okuma konusu üzerinde ısrarla durmuş ve kaleme aldığı küçük tecvit risalelerinde bu konuya mutlak surette temas etmiştir. (Bkz. Ali Rıza Sağman, *İlaveli Sağman Tecvidi,* 2. Baskı İstanbul: Ahmed Said Matbaası 1958, s.36.). Ramazan Pakdil'in konuyla ilgili açıklamalarının temel dayanağının da Ali Rıza Sağman'ın bu yöndeki tespit ve değerlendirmeleri olduğunu söylemek mümkündür.

Kur'an kıraati ve tilaveti açısından, Kur'an harflerini Arap dilinin fonetik özelliklerini doğrultusunda seslendirmeyi, cümle ve terkip düzeyinde ise dilsel ögelerin her birini Arap dilinde ifade ettiği görev ve delalete uygun bir biçimde tonlamayı icap ettirir. Böyle olduğu içindir ki ism-i mevsul olan "ما" edatının seslendirilmesi ile olumsuzluk bildiren "ما" edatının seslendirilmesi birbirinden farklıdır.

Kur'an bağlamında söz konusu olan Arabilik vasfı Arap dilinde olmayan fonetik ve üslup özelliğinin kıraat ve tilavete taşınmaması gerektiği, daha açık bir ifade ile sözgelimi Türkçe gibi bir başka dilden mülhem uygulamalara gitmemeyi de gerektirmektedir. Nitekim ülkemizdeki Kur'an okuyucularının Fatiha suresindeki "اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" ayetini tilavet ederken 'kâf' ve 'nun' harflerini ayırma yönünde bir çaba sergilemelerini ve bunun için de 'nun' harfine baskı yapmalarını buna örnek gösterebiliriz. Oysa Arap dilinin ifade ve üslup özellikleri açısından bakıldığında bu ayette vurgu yapılması gereken kelime ayetin başında ve ortasında olmak üzere iki defa geçmekte olan اياك kelimesidir. Çünkü burada hasr adı verilen bir üslup özelliği vardır ve ayette esas vurgulanması gereken kelime de hasr ifade etmek amacıyla takdimin konusu olan اياك kelimesidir. Bu örnekler nebr olarak isimlendirilen ve okunmakta olan cümlenin gerek dilsel özelliklerini gerekse anlam ve delaletini yansıtır nitelikte bir tonlamaya tabi tutulmasını ifade eden bilgi türünün Kur'ân kıraati açısından ne denli önemli bir konu olduğunu göstermektedir.

Gelinen bu noktada yukarıda yapılan açıklamalar üzerinden Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî bünyesinde yürütülen kıraat tedrisatına baktığımızda sadece kıraat farklılıklarının öğretimiyle sınırlı bir program olmadığını, aksine Kıraat İlmini ilgilendiren hemen her başlığı kuşatan, bu yönüyle de alanın temel meseleleri hakkında kayda değer bir akademik donanımı barındıran – pek tabi ki ilgili derslerin hakkının verilmesi şartıyla- bir program olma vasfı taşıdığı görülmektedir.

1.2. Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye

Ürdün'de kıraat eğitim öğretiminin en üst akademik düzeyde gerçekleştirildiği kurum Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye Şeriat Fakültesi Kıraat Eğitimi ve Kur'ân Araştırmaları Bölümü'dür. 1990 yılında Ürdün Hâşimî Krallığı Vizâratü'l-Evkâf'a bağlı İslamî İlimler Fakültesinde lisans eğitimi vermek amacıyla bir Kıraat Fakültesi kurulmuştur. Fakültenin ismi 1997 yılında Câmiatü'l-Belkâ Tatbîkiyye olarak değişmiştir. 2014 yılında lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim verilmeye başlanmış ve bugünkü şeklini almıştır. Bu yeni yapılanma çerçevesinde Kıraat Eğitimi ve Kur'ân Araştırmaları Bölümü, teorik-akademik ve

pratik düzeyde kıraat eğitimi vermeyi misyon edinmiştir. Bu amaca yönelik olarak lisans, yüksek lisans ve doktora programları kapsamında akademik eğitime devam eden öğrencilerin, klasik manada kraat tedrisatı almaları da sağlanmıştır.

Üniversiteye giriş sınavından belli bir puanı almış olan ve Kur'ân'ı Kerîm'in beş cüzünü ezbere bilen adaylardan sözlü sınavda başarılı olanların kayıt yaptırma hakkı elde ettiği lisans eğitimi[59] ile devamındaki yüksek lisans ve doktora kıraat programları dâhilinde aşere-i suğra ve aşere-i kübra düzeylerinde klasik kıraat eğitimi verilmekte, kıraat eğitimini tamamlamış öğrenci yüksek lisans ya da doktora çalışmasını tamamlamış bile olsa icazet alma hakkı elde edememekte, dolayısıyla icazet almak için klasik kıraat eğitiminin tamamlanması gerekmektedir. Pratik ve teorik düzeyde bir kıraat eğitiminin veriliyor olması ve klasik kıraat tedrisatının yanı sıra kıraat alanında akademik çalışmaların da yapılabiliyor oluşu, bölüme Ürdün dışından pek çok ülkeden öğrenci gelmesini sağlamaktadır.

Kıraat Eğitimi ve Kur'ân Araştırmaları Bölümü'nün, kıraat eğitim öğretimi ile kıraat araştırmaları konusundaki hedeflerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- ✓ Ülkeye ve İslam âlemine kıraat ilminde yetkin, kıraat ilminin akademik ve pratik boyutunu bilen öğrenciler yetiştirmek. Bu hedefe gerçekleştirebilmek için öğrencilerin kıraat ilmini ve bu ilmin temel meselelerini daha kolay kavrayabilecekleri programlar geliştirmek, kıraat ilminin olmazsa olmaz cüzü olan alt ilim dallarını okutmak.
- ✓ Peygamberimizden itibaren her dönemde sika, adalet ve zapt sıfatlarına haiz âlimler tarafından günümüze kadar ulaşan kıraatleri gelecek nesillere aynı şekilde ulaştırabilmek.
- ✓ Kur'ân kıraati alanında kıraat öğretimine ilaveten özgün, alana katkı sağlayan, sahanın meselelerine temas eden tezlerin yazılmasına ve bu özellikte araştırmaların yapılmasına katkı sağlamak.

Klasik kıraat tedrisatı ile kıraatle ilgili yüksek lisans ve doktora düzeyinde araştırmaları aynı çatı altında toplamak ve her iki faaliyet alanında da yetkin çalışmalar yürütmek herşeyden önce kıraat alanında uzman güçlü bir akademi kadronun varlığını kaçınılmaz kılmaktadır. Aşağıda isimleri verilecek olan öğretim üyelerine bakıldığında pek çoğunun İslam dünyasında kıraat alanında tanınırlığı bulunan akademisyen ve öğretim elemanlarından

[59] Abdullah Muhammed Yasin eş-Şimaliyeh, *Ta'limü'l-kıraâti'l-Kur'âniyye fi'l-Ürdün beyne't-türasiyye ve'l-muâsara*(basılmamış doktora tezi), s.91.

oluştuğu görülmektedir. Kıraat Eğitimi ve Kur'ân Araştırmaları Bölümü'ndeki eğitim öğretim faaliyetlerine katkı sunan öğretim üyeleri ile hocalardan bazıları şöyledir:[60]

1. Âdil İbrahim Ebû Şa'r

1968 yılında Suudi Arabistan'da dünyaya gelmiş olmakla birlikte aslen Suriyeli olan Ebû Şa'r, lisans eğitimini 1990 yılında Cidde Kral Abdulaziz Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde tamamlamıştır. Yüksek lisans eğitimini Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde *"el-Asvatü'l-Arabiyye beyne'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn" (Erken dönem Âlimleri ile Çağdaş Araştırmacılar Arasında Arap Fonetiği)* başlıklı teziyle 1996 yılında tamamlamış, aynı üniversitede yürüttüğü *"el-Mustalahâtü's-Savtiyye fi't-Türâsi'l-Lüğavî înde'l-Arab minel'Karni'l-Ûlâ ilâ'l-Karni's-Sâdis el-Hicrî" (Hicri I. Asırdan VI. Asra Kadar Arap Dilsel Geleneği Bağlamında Fonetikle İlgili Kavramlar)* başlıklı doktora tezini 2004 yılında tamamlamıştır. Akademik çalışmalarının yanı sıra Bekrî Tarabişî, Muhammed Taha Sükker ve Eymen Ruşdî Süveyd gibi günümüzün önde gelen kıraat âlimlerinden Şâtibiyye ve Tayyibe merkezli kıraat tahsilinde bulunmuş ve icazet almıştır. Çok sayıda makale ve bildirisi bulunan Ebû Şa'r'ın en önde gelen çalışması *el-Mustalahât es-Savtiyye fi't-Türâsi'l-Lüğavî ında'l-Arab* isimli eseridir. 2015 yılında Riyad'da basılan bu eser, Ebû Şa'r'ın doktora tezinin kitaplaşmış şekli olup iki cilttir. Arap dili bilginleri ile tecvit âlimlerinin fonetiğe ilişkin çalışmalarında geçen kavramları tarihi gelişimleri ve farklı delaletleri itibariyle ele alan son derece önemli bir çalışmadır.

2. Yasir Seyyid Nüveyr

1968 yılında Mısır'da dünyaya gelmiş olan Seyyid Nüveyr 2001 yılında Ezher Üniversitesi Külliyyetü'l-Kur'âni'l-Kerîm li'l-Kırâât ve Ulûmü'l-Kur'an'dan mezun olmuştur. Ezher Üniversitesi'ne bağlı olarak yürüttüğü yüksek lisans çalışmasını *"el-Misbâhu'z-Zâhir fi'l-Kırââti'l-Aşri'l-Bevâhir min Evvel-i Sûrat-i Ümmi'l-Kur'ân hattâ Nihâyeti Sûrati'l-Kehf"* ismiyle 2003 yılında tamamlamıştır. Aynı üniversite bünyesinde yürüttüğü *"el-Kırâât ve'l-Kurrâ fî Bilâdi'l-Endelüs"* başlıklı doktora çalışmasını ise 2007 yılında bitirmiştir. Akademik çalışmaları yanında Mısır'da Şâtıbiyye-Dürre (aşere-i suğra) ve Tayyibe (aşere-i kübrâ) usulleri merkezinde on kıraati tahsil etmiştir. 2011-2013 yılları arasında Malezya Sosyal Bilimler Üniversitesi'ne bağlı olan Külliyetü'l-Kur'âni'l-Kerîm'in el-Kırâât ve Ulûmü'l-Kur'ân bölümünün bölüm başkanlığı görevini yürütmüştür.

[60] Bu eğitim öğretim kadrosunun özgeçmişi için bkz. https://www.wise.edu.jo/ar/content/-قسم-القراءات-والدراسات القرآنية (çevirim tarihi: 03.01.2019)

Çalışmalarına hâlen Amman'da devam etmekte olan Nüveyr'in *"Ba'du Kavâidi ve Hukmi'r-Resmi'l-Osmânî", "Min A'lâmi'l-Kur'ân el-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib", "Veliyyullah el-İmam el-Kâsım b. Fîdduh eş-Şâtıbî" ve "İmâmü'l-Mukriîn ve'l-Müfessirîn el-İmâm Ebî Hayyân el-Gırnâtî el-Endelûsî"* gibi doktora tezi paralelinde birtakım makaleleleri ve ulusal ve uluslararası toplantılarda sunduğu kimi bildileri bulunsa da akademik yönünden ziyade eğitim öğretim yönüyle öne çıkmış biri görünümü arz etmektedir. Yüksek lisans ve özellikle de doktora tezi olarak çalıştığı konuların üzerine çaplı metinler üretilmiş konular olmamasına bağlı olarak alana katkı sunacak nitelikte özgün çalışmalar olmaması da bu tespiti teyit etmektedir.

3. İbtihâc Râdî Ahmet Abdurrahman

1984 yılında Suudi Arabistan'da doğmakla birlikte aslen Ürdün'lü olan Ahmet Abdurrahman 2006 yılında Ürdün Üniversitesi Külliyyetü'ş-Şerîa Usûlu'd-Dîn bölümünden mezun olmuştur. Aynı üniversiteye bağlı olarak yürüttüğü yüksek lisans çalışmasını 2008 yılında tamamlamıştır. Uluslarası Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye bünyesinde gerçekleştirdiği doktora eğitimini ise *"el-İ'tirâdât alâ'l-Kırââti'l-Kur'âniyye el-Mütevâtira: Arz ve Nakd"* başlıklı teziyle 2012 yılında bitirmiştir. *"İstihdâmü't-Talebe en-Nâtıkîn bi-ğayri'l-Lüğati'l-Arabiyye li't-Ta'lîmi'l-Muhavseb ve Darûratuhû fî Tahsîli Mâddeti't-Tilâve ve't-Tecvîd"* ve *"Mevkıfu'l-Kitâb Muhammed Hâdî Ma'rife mine'l-Kırââti'l-Kur'âniyyeti'l-Mütevâtira : Arz ve Nakd"* ve daha başka yayımlanmış makaleleri bulunan İbtihâc, uluslarası ilmi toplantılarda aralarında Kur'ân ve kıraat eğitiminde bilgisayar teknolojisinden yararlanma konuları üzerine metinlerin de bulunduğu bir dizi tebliğ sunmuştur. Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye'ye bağlı Külliyyetü'd-Da've ve Usûlü'd-Dîn'deki görevinin yanı sıra Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî bünyesinde de dersler vermektedir.

4. Hâzim Abdülfettâh Ebû Alyâ

1973 yılında Ürdün'de dünyaya gelmiş olan Hâzim, lisans eğitimini 1996 yılında el-Câmiatü'l-Ürdûniyye'ye bağlı Külliyyetü'l-Fıkh ve'Teşrî'de tamamlamıştır. 2003 yılında aynı üniversitede fıkıh alanında yüksek lisans eğitimini bitirmiştir. Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye'ye bağlı olarak fıkıh alanında yürüttüğü doktora çalışmasını *"el-Mesâil el-Usûliyye el-Vâride alâ Hilâfi'l-Asl: Dirâse Te'sîliyye Tatbîkıyye alâ'd-Delâlât"* başlıklı teziyle 2012 yılında ikmal etmiştir. 1998 yılında el-Câmiatü'l-Ürdûniyye'de kıraat ihtisası yapmış ve yüksek tahsil belgesi almıştır. Üniversitede verdiği başlıca dersler şunlardır: el-Medhal ilâ'l-Fıkhi'l-İslâmî, Fıkhü'l-İbâdât, el-Kırââtü'ş-Şâzze, Tevcîhü'l-Kırâât, Mevâddü't-Tilâve ve't-

Tecvîd. Bu ders isimleri de göstermektedir ki Dr. Hâzim, fıkıh ve kıraat alanlarında uzman olup Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye bünyesinde Şâtıbiyye-Dürre ve Tayyibe merkezli kıraat dersleri de vermektedir.

5. Şaban Abdülmun'im Muhammed İbrahim

Aslen Mısırlı olan Şaban İbrahim lisans eğitimini 2006 yılında Ezher Üniversitesi Külliyyetü'l-Kur'âni'l-Kerîm'de tamamlamış ve kıraat alanındaki ihtisasını da lisans döneminde gerçekleştirmiştir. Lisans eğitiminin ötesinde akademik bir çalışma yapmamış olan Şâban İbrahim, kıraat ilmi ile ilgili teorik çalışmalarda bulunmaktan ziyade Şâtıbiyye-Dürre ve Tayyibe merkezinde kıraat dersleri vermektedir ve kıraat ilminin uygulama boyutunda çalışmalarda bulunmaktadır.

6. Muhenned Sâlih Abdurrahman el-Hûrânî

1985 Ürdün'de dünyana gelmiş olan Filistin asıllı Hûrânî, lisans eğitimini 2007 yılında Câmiatü'l-Belkâ et-Tatbîkiyye Kıraat Bölümü'nde tamamlamıştır. Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye'ye bağlı olarak yürüttüğü yüksek lisans eğitimini 2011 yılında bitirmiştir. 2017 yılında aynı üniversite bünyesinde "Tenzîlü't-Tayyibe li-İbni'l-Cezerî alâ Kitabihî en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr min Evveli Bâbi'l-Hemzeteyn min Kelimetin ilâ Âhiri Bâb-i Vakf Hamza ve Hişâm alâ'l-Hemz: Dirâse Tahlîliyye Müvâzene*"* başlıklı teziyle doktorasını tamamlamıştır. Üniversiteye intisabından önce Vezaratül-Evkâf'a bağlı Mushafları İnceleme Heyeti ile Cemiyyetü'l-Muhafaza uhdesinde görev yapmış olan Muhenned'in *el-Fevâidü'l-Celiyye fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* adında bir *el-Mukaddime* şerhi bulunmaktadır. Eser, sadece şerh kabilinden önem arz eden hususlara işaret etmesi ve bu yönüyle de alabildiğine sade olmasıyla dikkat çekmektedir.

7. Yezid Musa Ahmed eş-Şiyâb

1980 Ürdün doğumlu olan Ahmet eş-Şiyâb lisans eğitimini 2003 yılında Câmiatü İrbid el-Ehliyye Külliyyetü'ş-Şerîa ve'l-Kânûn'da, yüksek lisans eğitimini ise 2009 yılında Câmiatü'l-Ulûm el-islâmiyye Külliyyetü'd-Da've ve Usûlü'd-Dîn'de tamamlamış olup doktora eğitimine devam etmektedir. 2012 yılından bu yana Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye Kısmü'l-Kırâât ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye'de öğretim görevlisi olarak çalışmakta olan Yezîd eş-Şihâb Nâfi', İbn Kesîr ve Âsım kıraatleri üzerine dersler vermektedir.

8. Abdurrahim Abdülğanî Ahmed Muhammed el-Bennâ

1953 yılında Mısır'da dünyaya gelmiş olan el-Benna lisans eğitimini 1978 yılında Ezher Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Kıraat Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye'ni Kısmu'l-Kırâât ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye bölümünde Şâtıbiyye-Dürre ve Tayyibe usulleri çerçevesinde kıraat dersleri vermektedir.

1.3. Cem'iyyetü'l-Muhâfaza alâ'l-Kur'âni'l-Kerîm

Ürdün'de Kur'ân ve kıraat tedrisatının en kapsamlı bir biçimde yürütüldüğü kurumun Cem'iyyetü'l-Muhâfaza alâ'l-Kur'ân'il-Kerîm olduğunu söylemek mümkündür. 20 Nisan 1991 tarihinde Ürdün Hâşimi Krallığı Ürdün Kültür Bakanlığı'nın onayı ile kurulmuş olan bu kurum şu an itibariyle Vezâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûn ve'l-Mukaddesât el-İslâmiyye'ye bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Kuruluş amacı olarak "Kur'ân'ı Kerîm çalışmaları ile ilgilenmek ve bu yönde çalışmalarda bulunan ehl-i Kur'ân'ı desteklemek" olarak belirlemiş olan bu yönüyle de Kur'ân kültürünün Müslümanlar nezdinde yayılmasına katkıda bulunma yönünde çalışmalar yapmayı hedeflemiş olan Cemiyet'in genel merkezi Ürdün'ün başkenti Amman'da bulunmaktadır.[61] Merkez yönetimi, Cemiyet'in amaç ve hedeflerini şu şekilde sıralamaktadır:

- ✓ Hafızlık ve Kur'ân İlimleri noktasında toplumu bilinçlendirmek
- ✓ Kur'ân'ı-Kerîm öğreniminin toplumda yaygınlaştırılması için çalışmalarda bulunmak,
- ✓ Kur'ân'ı-Kerîm ve kıraat eğitiminin yapılacağı ve uluslarası öğrenci kabulüne açık bir kıraat enstitüsü inşa etmek,
- ✓ Mushaf basım ve dağıtımı görevini üstlenmek, (Beril ve Cem'iyye bünyesinde basılan Mushaf),
- ✓ Kur'ân ve Kıraat alanında ulusal ve uluslarası düzeyde sempozyum, toplantı vb. faaliyetlerde bulunmak, bu tür faaliyetlere iştirak etmek ve destek sunmak,
- ✓ Çocuklar için Kur'ân kulüpleri açmak ve bu kulüplere uygun projeler geliştirmek,
- ✓ Kur'ân ve kıraati ilgilendiren eserlerin basımına öncülük etmek ve bu yönde çalışmalarda bulunacaklara katkıda bulunmak

[61] Ömer Muhammet es-Subeyhî, Devru Cem'iyyetül'l-muhâfaza ale'l-Kur'ân'il-Kerîm fî Tahfîzi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Dirâseti Ulûmihî, *Mu'temeru'l-Âlemiyyi'l-Evvel li-Ta'limi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Cidde 2010, s. 103.

Kur'ân öğretiminden hafızlığa, hafızlıktan kıraat eğitimine ve bu iki alanla ilgili telifatın neşrine varıncaya kadar Kur'ân ve kıraati ilgilendiren her aşamadaki her konuyla yakından ilgilenen bu kurum, sadece başkent Amman'da faaliyette bulunmamakta, aksine faaliyetleriyle bütün ülkeyi kuşatmaktadır. Bu kapsamda 2018 yılı başlangıcı itibariyle Cemiyet Ürdün genelinde genel merkeze bağlı 1100 merkez ve bu merkezlere bağlı 42 şubeye ulaşılmıştır.[62] Genel merkezin verdiği rakamlara göre yaklaşık 12000 kişi merkez ve şubeler bünyesinde açılan eğitim-öğretim programlarına ve kurslara katılıp icazet/sertifika alma hakkı kazanmış, 5800 kişi de hafızlığını tamamlamıştır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ürdün'ün neredeyse her bölgesinde faaliyette bulunan Cemiyet "Genel Merkez", "Merkezler" ve "Şubeler" şeklinde üçlü bir yapıya sahiptir. Merkezler, genel merkeze, şubeler de merkezlere bağlıdır ve gerek idari sistemin işleyişi, gerekse eğitim-öğretim programlarının uygulanışı bu hiyerarşik yapı içerisinde ve genel merkezce belirlenen usul ve esaslar doğrultusunda yürütülmektedir. Genel merkezde kurum kararlarını alma yetkisine sahip olan ve akademisyenler ile eğitimcilerden oluşan dokuz kişilik bir idare heyeti bulunmaktadır. Bu heyetin başkanı aynı zamanda Cemiyet'in de başkanıdır.[63] Genel merkezin çalışmalarının yürütülmesi ve alınan kararların yürürlüğe konması gibi görevleri genel merkez adına üstlenen bir müdür bulunmaktadır ve müdür aynı zamanda idare heyetinin de bir üyesidir. [64] İdare heyetine bağlı kurullar ise şöyledir: İstişare Kurulu, Bilim Kurulu, Merkezlerden Sorumlu İdari Kurullar, Şubelerden Sorumlu İdari Kurullar, İç Denetim Birimi. Genel Müdür'e bağlı olarak çalışan üç adet müdür yardımcısı bulunmaktadır ki bunlar İdârî ve Mâlî İşlerden Sorumlu Müdür Yardımcısı, Eğitim İşlerinden Sorumlu Müdür Yardımcısı ve Şube ve Merkezlerden Sorumlu Müdür Yardımcısıdır. Organizasyon şeması şu şekildedir:[65]

---

62 http://www.hoffaz.org/ar/home/

63 Kurumun başkanlığını Prof. Dr. Muhammed Hâzir Mecâlî yürütmektedir. 1961 Ürdün doğumlu olan Mecâlî, yüksek lisans ve doktorasını Ürdün Üniversitesinde tefsir alanında tamamlamış, halen aynı üniversitede akademisyen olarak görevine devam etmektedir. Külliyyetü'Şerîa'nın bir dönem dekanlığını da yapmış olan Muhammed Hâzir, şu anda Cem'îyyetü'l-Muhâfaza'nın başkanlığını ve Ürdün Üniversitesi Şer'î İlimler Enstitüsü müdürlüğünü yürütmektedir. Kur'an ilimleriyle ilgili olarak *el-Vecîz fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Azîz* ve *fî Rihâbi'l-Kur'ân'il-Kerîm Teeddüben ve Tecvîden ve Fehmen* isimli iki eseri bulunmaktadır.

64 Bu görevi Hüseyin Assaf yürütmektedir.

65 https://www.hoffaz.org/ar/article/46/%D8%A7%D9%84%D9%87%D9%8A%D9%83%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%86%D8%B8%D9%8A%D9%85%D9%8A (çevirim: 03.01.2019)

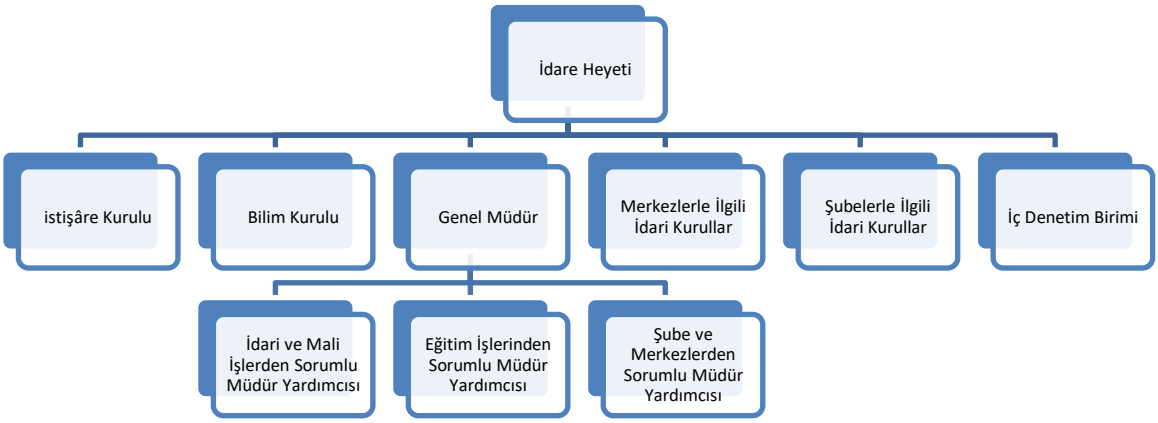

Kurumun eğitim sistemi[66] "sürekli eğitim", "yaz kursları" ve "Kur'ân kafileleri"[67] şeklinde üç başlık altında toplanmaktadır Tafsilatlı malumatını ileriki bölümlerde zikredeceğimiz sürekli eğitim, kurumun eğitim sisteminin omurgasını oluşturan Kur'ân eğitim öğretimi, hafızlık eğitimi ve kıraat eğitimi başlıklarından ibarettir. Bu üç eğitim programının dışında "Nâdî et-Tıfl el-Kur'ân'î" adı altında 4-5 yaş grubu çocuklara yönelik Kur'ân ve İslâmî kültür eğitimi kazandırma programı da bulunmaktadır. Bu program dâhilinde iki sene süre zarfında, anılan yaş grubundaki öğrenciler temel düzeyde Kur'ân bilgi ve becerisi kazanmakta, başta değerler eğitimi olmak üzere İslam kültürü ve ahlakı merkezinde bir eğitimden geçmektedirler. Temel düzeyde Kur'ân okuma bilgi ve becerisi kazanan öğrencilere imkân ölçüsünde kısa süreler ile 30. cüz de ezberletilmektedir.

Cem'iyyetü'l-Muhâfaza'nın önemli programlarından biri de yaz kurslarıdır. Binlerce öğrencinin katıldığı bu kurslar, beş hafta sürmekte olup yüz ders saatinden müteşekkil bir eğitim öğretim paketini içermektedir. Program kapsamında öğrencilere kapasitelerine göre kısa sureler ile bazı cüzleri ezberlemektedirler. Bununla beraber öğrencilere temel dînî bilgiler

---

66 Mahmud Hüseyin Muhammed, el-Müessesât ve'l-Cem'iyyâtü'l-Kur'aniyye ve Devruhâ fi İ'dâdi'l-Hıfz Cem'iyyetü'l-Muhâfaza ale'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Ürdün Nemûzec, *Medrese Geleneği ve modernleşme sürecinde medreseler,* Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları 2013, s. 579.

67 Kur'an kafileleri kurumun halka yönelik diğer çalışmalarından biridir. Ülkenin uzak bölgelerinde, Cem'iyyenin herhangi bir şubesine ya da herhangi bir Kur'an merkezine gidemeyecek bölgelerde olan kimselere Cem'iyye tarafından yapılan Kur'an öğretim programını kapsamaktadır. Bu programda müessese belli bölgelere hocalarını belli zaman dilimlerinde ulaştırarak, oradaki insanların Kur'an'ı usulüne göre okumaktan, İslam kültürünü öğrenmekten uzak kalmamasını hedeflemektedir. Bu projenin bir ayağını engelli kimselerin bu programdan istifadesi kısmı oluşturmaktadır.

verilmekte ve öğrencilerin İslam ahlakının içeriğini oluşturan değerleri öğrenip içselleştirmesi yönünde bir faaliyet yürütülmektedir.

Yukarıda geçen organizasyon şemasında da belirtildiği üzere genel merkezde gerek sürekli eğitim gerekse yaz kursları kapsamında açılan kurs ve programların yürütülmesinden sorumlu bir idarî birim bulunmaktadır. Söz konusu birim 4-5 yaş grubu çocukların eğitim öğretimlerini planlamakla ve onlara yönelik eğitsel projeler hazırlamakla yükümlüdür. Hatta bu kapsamda yaz ve kış eğitim programları kapsamında verilen derslere esas teşkil etmek üzere *Ahbâbu'l-Kur'ân* isimli bir eser de hazırlattırılmıştır. Bu eser her biri muayyen bir seviyeye hitap eden iki ciltlik bir eserdir. Dolayısıyla temel dinî bilgilerin eğitim öğretiminde bu eser takip edilmektedir.

Kurumun diğer bir eğitim ayağı internet üzerinden eğitimdir. Uzaktan eğitim de denilebilecek bu projeyle ülke dışından, özellikle de Avrupa ve Amerika'dan pek çok kimse eğitim almaktadır. Kur'ân öğretimi, hafızlık ve kıraat eğitiminin ferdî olarak verildiği derslerde, kurumun neşrini gerçekleştirdiği önde gelen eserlerden biri olan *el-Münîr fî Ahkâmi't-Tecvîd* isimli eser toplu olarak okutulmaktadır. İnteraktif olarak gerçekleştirilen bu derslerde sorulu cevaplı bir usul de takip edilmektedir.

Kurum tarafından yürütülen eğitim öğretim programlarına ve ilmî faaliyetlere katkı sağlamak amacıyla kurulmuş olan yayınevi, bugüne değin yüzün üzerinde kitabın neşrini gerçekleştirmiştir. Ürdün içinden ve Ürdün dışından pek çok yazarın katkıda bulunduğu bu neşir faaliyetlerinde, ağırlıklı olarak Kur'ân ilimleri ve eğitimle ilgili eserlerin neşrine öncelik verilmiştir. Ne var ki yayımı gerçekleşen bu eserler içinde henüz baskısı devam etmekte olan *Silsile fî Kütübi'l-Kırâât* isimli eserin özel bir yeri vardır. Zira bu eser on kıraate ait rivayetlerin her birini Şâtibiyye, Dürre ve Tayyibe doğrultusunda ele alan müstakil eserlerden oluşan bir seriden ibarettir. Bu seriden şimdiye kadar İbn Kesîr, Ebû Amr ve Şu'be rivayetlerini anlatan eserlerin yayımı tamamlanmıştır.

Cemiyetin *Furkân* isimli bir dergisi bulunmaktadır. 1999 yılından bu yana aylık olarak yayınlanan bu dergi, genel merkez ve şubelerin faaliyetleriyle ilgili haberlerin yanı sıra Kur'ân ilimleri, sosyal bilimler, gençlik ve aile vb. konulara temas etmektedir. Çok sayıda bilim adamı ve akademisyenin katkı sunduğu dergi Mart 2018'de 193. sayısıyla okuyucuyla buluşmuştur.

Cemiyetin tüm çalışmalarında hanımların aktif katılımına cemiyetin idaresi büyük önem vermektedir. Bu durum sadece eğitim öğretim programlarında değil, bunun da ötesinde idari yapılanmada da kendini göstermektedir. Hatta eğitim faaliyetlerine bayanların daha fazla rağbet ettiği, hafızlığını tamamlayanların ve kıraat okuyanların daha fazla bayanlar olduğu görülmektedir.

Buraya kadarki açıklamalarla Cem‘iyyetü’l-Muhâfaza’nın idari ve ve kurumsal yapısı ile genel manada yürüttüğü eğitim öğretim programlarından ve bu programların şekil ve mahiyetinden özet olarak bahsetmeye çalıştık. Gelinen bu noktada Cem‘iyyetü’l-Muhâfaza tarafından yürütülen bu programların detayına ilişkin hususlara temas etmemiz yerinde olacaktır. Bu çerçevede Cem‘iyyetü’l-Muhâfaza tarafından yürütülen çalışmaları kendi içinde “Kur’ân Eğitim Öğretimi” ve “Kıraat Eğitim Öğretimi” şeklinde iki ana başlık altında ele almamız yerinde olacaktır. Kur’ân Eğitim Öğretimini de kendi içinde “Temel Kur’ân Eğitimi” ve “Hafızlık Eğitimi” şeklinde alt başlıklara ayırmamız mümkündür. Zira bu tarz bir başlıklandırma konunun sistematik bir çerçevede arzına imkân verecektir.

1.3.1. Cem’iyyetü’l-Muhâfaza ve Kur’ân Eğitim Öğretimi

1.3.1.1. Temel Kur’an Eğitimi

Cem‘iyyetü’l-Muhâfaza bünyesinde yürütülen Kur’ân eğitim öğretiminin ilk ayağını, başlangıç düzeyinden hafızlık aşamasına kadarki aşamayı kapsayan ve talim tecvid eğitim programı olarak isimlendirilebilecek olup da başta mahâricü’l-hurûf ve sıfâtu’l-hurûf olmak üzere temel bilgiler eğitiminin teorik ve pratik olarak verildiği bir eğitim sürecini kapsamaktadır. Söz konusu eğitim süreci “itkân düzeyi” olarak isimlendirilmektedir. Bu isimlendirmenin sadece Cem‘iyyetü’l-Muhâfaza’ya has olmadığını, başta Ürdün olmak üzere Arap ülkelerinde, Kur’ân’ın aslî fonetik özelliklerinin muhafaza edilmesini ve bu yönüyle de sahih bir edayla telaffuz edilmesini sağlamaya yönelik temel bilgilerin eğitim öğretimini ifade eden eğitim sürecinin “itkân” kelimesiyle ifade edildiği bilinmektedir. Hafızlık ve kıraat eğitimi gibi Kur’ân eğitim öğretiminin ileriki düzeylerine teorik ve pratik bir temel teşkil edecek olması itkân düzeyi eğitimini önemli kılmakta, böyle olduğu için de Kur’ân eğitiminin olmazsa olmaz bir süreci olarak kabul görmektedir.

Ürdünlü araştırmacı Ahmet Müflih Kudât, Cem‘iyyetü’l-Muhafaza bünyesinde görev yapan hocaların referans metinlerinden biri olan *Tezkiratü’l-Hâfız ve’l-Mucîz li Kitabi’llahi’l-Azîz* isimli eserinde “sahih bir tilavetin şartı” başlığı altında Kur’ân öğretiminin bu ilk

aşamasını oluşturan itkân düzeyinin öneminden ve "mutkin seviyesi"ne ulaşmanın imkân ve şartlarından bahsetmekte ve şu yönde bir değerlendirmeye gitmektedir:

> "Kur'ân tilavetinde bulunan kişi sahih bir tilavete ve (bu konuda) mutkin/yetkin olmaya ancak iki şekilde ulaşabilir. Bunlardan birincisi tecvid ilminin nazarî ve pratik boyutunu öğrenmek, ikincisi ise mutkin ve mücevvid âlimlerden Kur'ân lafızlarını telakki etmek yöntemiyledir. Söz konusu iki şartın tahakkuku ilk önce bazı surelerin tercih edilip pratik boyutun yanında nazari boyuta da önem göstererek Kur'ân fonetiğinin kavranması, daha sonra da Kur'an'ı başından sonuna kadar mutkin/yetkin bir üstadın önünde okuması suretiyle olur. Hocanın sahih tilavete engel teşkil ettiğinden dolayı kendisine yaptığı uyarıları tashih eden ve bu şekilde Kur'an'ın tamamını hatmeden öğrenci, sahih bir edaya, itkân seviyesine ulaşmış olur."[68]

Ahmed Müflih Kudât'ın bu ifadelerinin de delalet ettiği üzere Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesinde yütürülen ve itkân düzeyi olarak ifade edilen bu temel Kur'ân eğitimi, kendi içinde "temhid/hazırlık seviyesi", "mütekaddim/ileri seviye" ve "icazet seviyesi" olmak üzere üç düzeyi barındırmaktadır.[69]

Temhid Seviyesi: Bunun müfredatı şu başlıkları içermektedir: (1) Tecvid ilmine giriş, istiâze, besmele, harflere ilişkin mahreç ve sıfat bilgisi, sâkin nûn'la ilgili kurallar, sâkin mîm'le ilgili kurallar, medle ilgili kurallar gibi temel tecvit bilgilerinin nazarî olarak işlenmesi, yanı sıra da İbnü'l-Cezerî'nin *el-Mukaddime*'sinden zikri geçen konularla ilgili beyitlerin ezberlenmesi. Tecvid konularının işlenmesinde *el-Münîr fî Ahkâmi't-Tecvîd* isimli eser esas alınır. (2) Kur'ân'ın son on cüzü üzerine yüzünden okuma pratiklerinin yapılması. (3) 30. cüzün ezberlenmesi.

Elli saatlik bir eğitim öğretimi içeren bu temhid/hazırlık seviyesinde, anılan konu başlıkları için tasarlanan ders saatleri ise şöyledir:

Tecvid ilmine Giriş	2

[68] Ahmet Müflih Kudat, *Tezkiratü'l-hâfız ve'l-mucîz li kitabi'llahi'l-aziz*, Amman: el-Matabii'l-Merkeziyye 2016, s.74,75.

[69] Bu bölümdeki bilgiler Cem'iyyetü'l-Muhâfaza'nın temel Kur'ân öğretimi ve hafızlık projelerinden sorumlu müdürü Muhammed Halevî'nin vermiş olduğu bilgiler ile kurumun ders talimatnamelerinden çıkarılmıştır. (Cem'iyyetü'l-Muhâfaza ale'l-Kur'ân'il-Kerîm Müdîru'ş-Şüûnü'l-Kur'âniyye Kısmu't-Tilâve ve't-Tecvid Ta'limâtü'l-İcâze el-Kur'âniyye)

İstiâze ve besmele ile ilgili kurallar	2
Mahreç bilgisi	4
Sıfat bilgisi	7
Sâkin nûn'la ilgili kurallar	3
Sâkin mîm'le ilgili kurallar	3
Medle ilgili kurallar	4
Yüzüne okuma ve ezber çalışması	28

Ders sürecinin tamamlanmasının akabinde öğrenciler, ilgili müfredatın tamamını kapsayan bir imtihana tabi tutulurlar. Sözlü ve yazılı ölçme tekniklerinin kullanıldığı bu imtihanda öğrencilerin başarı durumlarını ölçme ve değerlendirmede esas alınan not kriteri ve her bir bilgi türü için belirlenen not/puan durumu şöyledir.

Teorik tecvid bilgisi	20
Pratik tecvid bilgisi	15
Ezberlenen ayetlerden seçme metin yazımı	15
Tilavetin sahihliği	50

Bu sınavda başarılı olmanın ölçütü yüz üzerinden 80 puan ve üzeri almış olmaktır. Bu puanın altında kalan öğrenciler başarısız sayılmaktadır. Başarısız olan öğrencilere eksikliklerini gidermeleri için bir aylık zorunlu çalışma süresi verilmektedir. Bu bir aylık süreyi tamamlamamış bir öğrenciye yeniden sınava girme hakkı tanınmamaktadır. Bu durum öğrenci, 80 ve üzeri bir puan alana kadar devam etmektedir, dolayısıyla da başarılı olamayan bir öğrencinin bir sonraki mütekaddim/ileri düzey sürecine geçmesi asla söz konusu değildir.

Mütekaddim/İleri Seviye: Temhîd/hazırlık aşamasını başarıyla tamamlamış öğrencilerin katılma hakkı elde ettiği bu seviye de keza teorik bilgiler ile uygulamanın birlikte yürütüldüğü bi süreçtir. Tecvid müfredatı, temhid/hazırlık seviyesinde görülen tecvid konularının tekrarı ile idğam, vakf-ibtidâ konularıyla ilgili teorik bilgileri ve İbnü'l-Cezerî'nin *el-Mukaddime*'sinin ilgili beyitlerinin ezberlenmesini ihtiva etmektedir. Yanı sıra da teorik tecvid bilgileri, tilavet üzerinde uygulamalı olarak pekiştirilmektedir. Yüzüne tilavet müfredatı, ikinci on cüz yani 11-20. cüzler arasını kapsamaktadır. Ezber müfredatı ise İsra ve Kehf sureleri ile 29. cüzün tamamının ezberini içermektedir.

Temhid/hazırlık seviyesi gibi mütekaddim/ileri seviye de elli saatlik bir ders süresini kapsamakta olup bu sürenin derslere göre dağılımı şöyledir:

Temhîd seviyesi tecvid bilgilerinin tekrarı	8
İdğam	2
Vakf-ibtidâ bilgisi	8
Yüzüne okuma ve ezber çalışması	32

Kursun bitiminde öğrenciler yine sınava alınmaktadır. Bu sınavda bir önceki kurs programından farklı olarak öğrencilerden tecvit kurallarının anlatımında İbnü'l-Cezerî'nin *el-Mukaddime*'sindeki ilgili beyitlerle istidlalde bulunmaları istenmektedir. Sözgelimi 'dat' harfinin mahrecinin sorulduğu soruya, harfin mahrecini zikretmesinin yanında, Cezerî Mukaddimesinden والضاد من حافته اذ وليا لاضراس من أيسر أويمناها beytini delil olarak yazması gerekir. Ezberlenen surelerden seçme ayetlerin metninin yazımı ile tilavet noktasındaki yetkinlik de puanlamaya dâhil edilmekte ve buna göre öğrencilerin başarılı olup olmadıkları tespit edilmektedir. Öğrencinin kitabet yönünü ölçmede bazı tecvid ve dil kurallarının bilinmesini gerektiren kelimeler ile mushaf imlasına has yazım özelliklerini içeren kelimelerin geçtiği ayetlerin yazımı yönünde sorular yöneltilmekte. Vakf-ibtidâ bilgisinin ölçülmesinde ise امرأة،استغفار،اجتثت،ابنوا gibi ibtidâ açısından özel duruma sahip kelimelerle ilgili sorular tevcih edilmektedir. Sınavda ölçme değerlendirmede not dağılımı aşağıdaki tabloda belirtildiği şekilde gerçekleştirilmekte, 80 ve üzeri puan almayan öğrenci başarısız görülmektedir.

el-Mukaddime'den istidlalde bulunmak	20
Ezberlenen ayetlerden seçme metin yazımı	15
Tilavetin sahihliği	50
Sözlü sınav performansı	20

Temhid/hazırlık seviyesi ile mütekaddim/ileri seviye kurslarını başarı ile tamamlayan öğrencilere Cem'iyyetü'l-Muhâfaza tarafından "Şehâdetü't-devra et-Temhîdiyye" ve "Mukaddime fî Ahkâmi't-Tecvîd" belgeleri verilmektedir. Bu belgelerde, belgeyi almaya hak kazanan kişinin ismi, hangi merkezdeki programa katıldığı ve hangi hocanın rahle-i tedrisinden geçtiği gibi bilgiler yer almaktadır.

İcazet Seviyesi: Cem‘iyyetü’l-Muhâfaza bünyesindeki temel Kur’ân öğretiminin son aşaması icazet seviyesidir. Bu düzeyle birlikte öğrenci ehil bir hoca nezaretinde tecvid ve kıraat âlimlerinin sahih ve muteber bir tilavetle ilgili kabulleri doğrultusunda Kur’ân’ı Kerim’i başından sonuna kadar okumayı tamamlamaktadır. Ne var ki öğrencinin icazet belgesi alabilmesi için Hafs veya takip ettiği rivayetin kıraatin usul ve ferş özelliklerine riayet etmesi, derslerini hocasına ezbere (gayben) arz etmesi gerekmektedir. Yüzüne okuma (nazran) yapmaya izin veriliyor olsa da bu öğrencilere icazet belgesi değil de itkan belgesi verilmektedir.

İcazet alabilmek için hem mûcâz (icazet almaya hak kazanan) kimsenin/talebenin hem de mûcîz (icazet verme yetkisine sahip) kişinin/hocanın belli vasıflara sahip olması gerekli görülmektedir. Buna göre mucîz olan kimse, makbul ve muteber kıraat usulleri doğrultusunda, kıraat ilmini muttasıl bir senetle ahzetmiş bir hocanın nezaretinde Kur’ân’ı başından sonuna kadar okumuş olmalı ve hocası tarafından da kendisine talebe okutma izin ve yetkisinin verilmiş olmalıdır. Hocanın dirayet ve rivayet gücünün yanı sıra bilgisiyle amel eden biri olması önemli bir ölçüt olarak görülmektedir. İcâzet almaya hak kazanan kimsede aranan özellikler şöyledir:

(1) Kur’ân’ı başından sonuna kadar mûcâz olan bir hocanın önünde okumuş olmak. Bu noktada öğrenci tek bir raviyi esas almakta ve başından sonuna kadar tek bir rivayeti takip etmektedir. Keza her bir öğrenci Kur’ân’ın tamamını hocasına bizzat arz etmekte, dolayısıyla da talebelerin münavebe ile veya koro halinde okuması ya da aynı anda birden fazla talebenin okuma yapması, kabul görmemektedir.[70]Yine hocanın aynı anda birden fazla talebeyi dinlemesi de yerinde görülmemiştir. (2) Hafs rivayetine has kıraat özellikleri ile tecvit konuları ile ilgili olara *el-Münir*’de geçen bilgilere tam bir vukufiyet olmalıdır. (3) el-Mukaddimetü’l-Cezeriyye ezberlenmiş olmalıdır.

İcazet verme yetkisine sahip hoca ile ilgili usus ve esaslar ise şöyledir: (1) Ders dinlemelerinde sahih bir tilavete engel teşkil edecek hatalara asla müsaade edilmemek. (2) Öğrencinin yapacağı okuyuş hatalarını yerinde ve anında düzeltmeye gitmek. Talebe eğitim sürecinin sonuna geldiği halde hala birtakım bariz hatalar yapıyorsa öncelikle bu hataların tashihi için çalışılmakta, bunun mümkün olmaması durumunda talebelerin icazetine bu hatalar

[70] Buna göre ülkemizde çokça karşılaştığımız şekilde, hocanın aynı anda birden fazla talebeyi dinlemesi ve bazı derslerin dinlenmesinde kalfa öğrencileri görevlendirmesi şeklindeki uygulamalar zinhar kabul edilmemektedir.

kaydedilmektedir. (3) Vakıf-ibtida durumları, hadr-tedvir-tahkik usulleri ve ravm-işmam[71] gibi özel durum arz eden vecihler üzerine pekiştirici alıştırmalar yaptırması.

1.3.1.2. Hafızlık Eğitimi

Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesinde yürütülen hafızlık çalışmalarına geçmezden evvel şunu belirtmek gerekir ki Ürdün'de Cem'iyyetü'l-Muhafaza ona bağlı merkez ve şubelerin yanı sıra gerek mescitlerde gerekse bireysel çalışmalarda devam ettirilmektedir ve bu çalışmalar da farklı hafızlık sistemlerinin esas alındığı görülmektedir. Bu yöntem farklılığı kimi zaman hafızlığa nezaret eden hocanın tercihinden kaynaklanırken kimi durumda da hafızlık yapan öğrencinin kendisine yakın hissettiği yöntemi benimsemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum ülkemizde yürütülen hafızlık çalışmaları ile Ürdün'de yürütülen çalışmalar arasında bu noktada bir farklılığın var olduğu anlamına gelir. Zira ülkemizdeki hafızlık çalışmalarına hâkim olan ve eskiden beri uygulanagelen klasik yöntemde talebe, günlük ezber yapabilme kapasitesine bağlı olarak, her cüzden birkaç sayfa ezberlemekte, böylece otuz cüzlük turu tamamlamaktadır. Bunun akabinde tekrar ilk cüze dönmekte, eski ezberlerinin üzerine yeni ezberler katmak suretiyle aynı minval üzere otuz cüzü ikmal etmektedir ve bu durum hafızlık tamamlanana kadar da sürmektedir. Ülkemize has olup sair İslam ülkelerinin hemen hiçbirindeki hafızlık uygulamalarıyla benzerlik arz etmeyen bu sistem, olumlu ve olumsuz yönleri barındırdığı söylenebilir. Hafızlığını tamamlama imkânı bulamayan öğrencinin o zamana kadar yaptığı ezberlerin Kur'an'ın muayyen cüz ve surelerinin tamamını değil de dağınık bir halde otuz cüzün bazı bölümlerini içeriyor oluşunun, sonraki süreçte, ezberin korunmasını hemen hemen imkânsızlaştırması, bu sistemin en büyük problemi gibi durmaktadır.

Sair İslam ülkelerinde uygulanan ve cüz veya sure ezberini esas alan hafızlık sisteminde ise öğrenci belli cüz ve sureleri ezberleme imkânı bulmakta, hafızlığını tamamlayamasa da ezberlediği sure ve cüzleri bir bütün olarak koruması kolay olmaktadır. Sair İslam ülkelerinde bu şekilde kısmî hafızlık programlarının olması, hafızlık kavramına bizdekinden farklı bir anlam yüklenmesine de yol açmaktadır. Ülkemizde "hafızlık" dendiğinde "Kur'ân'ın tamamını baştan sona ezberlemiş olan kişi" anlaşılmaktadır. Aralarında Ürdün'ün de bulunduğu sair Müslüman ülkelerde ise "hafız" nitelemesi, muayyen bir cüz veya sureyi

[71] Öğrencinin ravm ve işmam gibi hususlara vukufiyetinin tespiti için Kamer suresi üzerine, vakıf-ibtida-vasıl konularına vukufiyetinin tespiti için ise 30. cüz üzerine okuma pratikleri yaptırılmaktadır.

ezberleyen kişiler için de kullanılabilmektedir. Sözgelimi Nebe/Amme cüzünü hocasına ezber olarak arz eden kimse, hocasından "icazet" almakta ve bu kimseye "Nebe suresinin hafızı" denilmektedir.

Ürdün'de –ve genel olarak da İslam dünyasında- yürütülen hafızlık çalışmalarını genel çerçeve itibariyle tanıtan, dahası ülkemizde yürütülen hafızlık çalışmalarından ayrıldığı temel noktalara işaret eden bu genel değerlendirmenin ardından Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesinde yürütülen hafızlık çalışmalarının yapısının anlatımına geçebiliriz. Bu bağlamda öncelikle şunu belirtmek gerekir ki söz konusu hafızlık çalışmalarını "hafızlık öncesi dönem", "hafızlık dönemi", "hafızlık sonrası tekrar dönemi" şeklinde üç evre altında ele almamız yerinde olacaktır.

1.3.1.2.1. Hafızlık Öncesi Dönem

Hafızlığa hazırlık dönemi olarak da isimlendireceğimiz bu evre, bir taraftan hafızlık adayını psikolojik olarak hafızlığa hazırlarken diğer taraftan da ezberlerini rahat ve sahih yapabilmesi için gerekli Kur'an okuma bilgi ve becerisini kazanmasını sağlamaktadır, bu yönüyle de hafızlığın psikolojik ve tecrübî altyapısını oluşturmaktadır. Zira hafızlık çalışmasının başarı ile sonuçlanabilmesi için adayın psikolojik olarak buna hazır olması, azim ve kararlığının tam olması, hafızlık esnasında karşılaşabileceği zorluklarla baş edebilme irade ve gücünde olması önemlidir. Hatta ezber çalışmasının yapılacağı mekân ve zamanın aday açısından sorun taşımamasından tutun takip edeceği mushafın imla ve sayfa yapısı gibi unsurlar dahi aday açısından büyük önem taşımaktadır. İşte bu hazırlık süreci, gerek hafızlık adayının kendi durumu ile ilgili gözlem yapıp ezber performansını müspet veya menfi yönde etkileyecek unsurları tanımasını, gerekse de bu çalışmada ona müşriflik yapacak hocaların adayın güçlü ve zayıf yönleri hakkında bilgi sahibi olma yönünde gözlemde bulunacakları bir süreç olmaktadır.

Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesinde hafızlık çalışmalarını organize edenler, hafızlık adayının, yakın dönemde aynı programa bağlı olarak hafızlığını tamamlamış öğrencilerle tanışmasının ve onların düşüncelerinden, önerilerinden yararlanmasının motivasyonu açısından büyük önem arz ettiği yönündeki tespitlerine bağlı olarak, hafız adayı öğrencilerle hafız öğrenciler arasındaki kaynaşmaya büyük önem vermekte, böylece hafız adayının önüne, somut örnekler koymakta ve bu yolla da onların motivasyonunu güçlendirmektedir. Öğrencilerin ezber performanslarını müspet ya da menfi olarak etkileyen hususları tespit etmek amacıyla onlar üzerinde anket ve gözlem çalışmaları yapılmakta, öğrenciler arası

farklılıkları da dikkate almak suretiyle ve imkân nispetinde öğrencilerin ezberlerini yapacakları vakit, ortam ve materyallerin belirlenmesine çalışılmaktadır.[72]

Hafızlık adayı açısından psikolojik ön hazırlık önemli olduğu gibi en az bunun kadar adayın ezberini kolay ve doğru yapabilmesine imkân verecek düzeyde Kur'ân okuma bilgi ve becerisine sahip olması da önem taşımaktadır. Nitekim gerek doğru gerekse işlek bir tilavete sahip olmayan bir adayın hem ezber yapmada zorlanacağı, hem de yaptığı ezberin beklenen kalite ve sıhhatte olmayacağı muhakkaktır. Bu durum öğrencinin psikolojisi ve hafız olma yönündeki azim ve iradesi üzerinde de ciddi tahribata yol açacak, muhtemelen de adayı, hafızlık çalışmasını yarıda bırakmaya kadar götürecektir. Ürdün'ün önde gelen Kur'ân araştırmacılarından Ahmet Hâlid Şükrî'nin şu ifadeleri tam da bu hususa işaret etmektedir:

> "Birçok hafız adayı tilavetlerindeki eksiklikleri gidermeden hafızlığa ya da bazı cüzlerin ezberlerine başlayarak büyük bir hata yapmaktadırlar. Onların okuyuşlarındaki bazı hatalar harekelerin değişmesinden ortaya çıkar ki bu hatalar onlarla sürekli devam eder, tashih edilmesi çok zor olur. Bundan dolayı hafızlığa başlayacak kişilerin, sahih, lahn'dan uzak bir hafızlığa ulaşabilmeleri için Kur'an kelimelerindeki hatalarını giderip, tilavetlerini düzeltmeleri gerekmektedir."[73]

Hafızlık adaylarının sahih bir tilavet alt yapısına sahip olma meselesi Cem'iyyetü'l-Muhâfaza açısından şöyle çözülmektedir: Hafızlık yapacak öğrencilerin kurum bünyesinde temel Kur'an eğitimini almış olması ve "itkan belgesi"ne sahip olması gerekmektedir. Dolayısıyla yukarıda sistem ve müfredatı hakkında bilgi verdiğimiz "itkan düzeyi" temel Kur'an eğitimi programını başarı ile tamamlamış ve "itkan belgesi" almaya hak öğrenciler hafızlığa başlayabilmekte, bu eğitim sürecinden geçmemiş öğrenciler hafızlık çalışması programına kabul edilmemektedir.

1.3.1.2.2. Hafızlık Dönemi

Temhîd/hazırlık düzeyi ve mütekaddim/ileri düzey aşamayı eğitim öğretim programlarını başarı ile tamamlayıp yeterli altyapıyı kazanan öğrenciler hafızlık eğitimi programına geçmektedir. Yukarıda da kısmen ifade ettiğimiz üzere Ürdün'de hafızlık

[72] Subeyhî Ömer Muhammed, Devru Cem'iyyetü'l-muhafaza fî tahfîz el-Kur'ân ve diraseti ulûmihî, s. 110-118.
[73] Ahmed Hâlid Şükrî, Firas el-Avratânî, *İânetü'l-Mürîd li'Hıfzî'l-Kur'an'il-Mecîd,* Amman: Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2002, s. 41.

eğitiminin verildiği merkezlerde yaptığımız incelemelerde tek bir hafızlık sisteminin varlığından bahsedilemeyeceğini ve farklı usul ve yöntemlerin takip edildiğini gözlemleme imkânı bulduk. Öğrencinin ezber yapabilme kapasitesine, yaşına, ezber çalışmasına ayırabileceği vakte, hafızlık çalışması yapmasının amaç ve hedeflerine göre kişiye özel programlar yapılabilmektedir. Özellikle öğrencinin hafızlık çalışmasının yanı sına örgün eğitime devam etmesi veya ilave bir işe devam etmesi uzun süreli ve toleranslı bir programın uygulanmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Ahmet Şükrî'nin hafızlık çalışması yapacak öğrencinin benimseyeceği metotla ilgili şu değerlendirmelerinde de bu hususlara işaret edilmiştir:

> "Hafızlık yöntemleri, onu ezberleyenlerin sayısının artmasıyla birlikte artar. Bir kimse, hafızlığı tamamlamak maksadıyla hafızların benimsedikleri yolu saymaya güç yetiremez. Yine hafızlık yöntemleri bir kişi için zaman içinde değişebilir. Keza bir kişinin benimseyip başarılı olduğu bir yöntem, diğer hafızlık adayı için aynı başarıyı sağlamayabilir."[74]

Ürdün'de kurumsal çatı altında hafızlık çalışmalarının yapıldığı iki müessese göze çarpmaktadır ki bunlardan ilki Cem'iyyetül-Muhâfaza'dır ikincisi ise Merkez'üs-Sekâfî el-İslâmî'dir. Dolasıyla bu iki kurum bünyesinde yürütülmekte olan hafızlık programlarının, Ürdün'deki kurumsal hafızlık çalışmalarını yapı, muhteva ve yöntem düzeyinde temsil ettiğini söylememiz mümkündür. Böyle olduğu içindir ki Ürdün'deki hafızlık çalışmalarının tanıtımını yapacağımız bu bölümde, anılan iki kurum kapsamında yürütülen hafızlık çalışmalarını merkeze almaya çalışacağız. Zira daha önce de ifade edildiği üzere Cem 'iyyetül-Muhâfaza, Ürdün'de en kapsamlı Kur'an eğitim öğretimi veren dahası Kur'ân hizmetlerine öncülük eden bir kurum olma özelliği taşımaktadır. Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî ise üniversite bünyesinde yürütülen hafızlık çalışmalarına öncülük etmektedir, bu yönüyle de daha ziyade üniversite öğrencilerine yönelik çalışmalarıyla tanınan bir kurum olmaktadır. Bu çerçevede anılan kurumlar bünyesinde yapılan hafızlık çalışmalarında takip edilen yöntemleri şu şekilde maddeler altında ele almak mümkündür:

(1) Kur'ân merkezlerinde veya bağımsız herhangi bir hocanın gözetiminde hafızlık yapanların en fazla takip ettiği usul, sure ezberini esas almaktadır ve günlük iki sayfa üzerinden bir buçuk senelik süre zarfında hafızlığın ikmalini öngörmektedir. Programda

[74] Ahmed Hâlid Şükrî, ''Turuku tahfîz'il-Kur'ân'il-Kerîmi fi'l-Ürdün ve vesâili tadvîrihâ'', s.8.

surelerin zorluk seviyesine göre aylık ezber dağılımı belirlenmekte, her haftanın bir günü de mutlaka o hafta içerisinde ezberlenen sayfaların tekrarına ayrılmaktadır. Programın aylara göre dağılımı şöyledir:

Ezberin Yapıldığı Aylar	Ezberlenecek Bölümler
1. Ay	Bakara suresi
2. Ay	Âli İmrân suresinin başından Nisa 4/77'e kadar
3. Ay	Nisa 4/78 ayetinden En'âm 5/58'e kadar
4. Ay	En'âm 5/ 59'dan Enfâl 8/40'a kadar
5. Ay	Enfâl 8/41'den Hûd suresinin sonuna kadar
6. Ay	Yusuf suresinin başından Nahl suresinin sonuna kadar
7. Ay	İsrâ suresinin başından Enbiyâ suresinin sonuna kadar
8. Ay	Hac suresinin başından Neml suresinin sonuna kadar
9. Ay	Kasas suresinin başından Sebe' suresinin sonuna kadar
10. Ay	Fâtır suresinin başından Fussilet suresinin sonuna kadar
11. Ay	Şurâ suresinin başından Vakıa suresinin sonuna kadar
12. Ay	Hadid suresinin başından Nâs suresinin sonuna kadar

(2) Günlük iki sayfa üzerinden bir buçuk yıl zarfında hafızlığın tamamlanmasını öngören bir önceki yöntemin yanı sıra günlük bir sayfa ezberi üzerinden yirmi ay gibi bir sürede hafızlığın ikmalini öngören uygulamaları da bulunmaktadır ve bu usulde hafızlığını yapan çok sayıda öğrenci bulunmaktadır. Günlük bir veya iki sayfa ezberini esas alan her iki uygulamanın da bazı olumsuzlukları barındırdığından bahsedilmektedir. Ezberlenen sayfa ve sayfalarda anlamın tamamlanmaması ve sonraki sayfalarda anlam irtibatının devam etmesi bir sorun olarak görünse de esas sorun tek sayfa ezberine odaklanan öğrencinin sayfalar arası geçişlerde zorlanmasıdır.

(3) Aylık olarak bir cüz ezberini esas alan, dolayısıyla da otuz aylık bir zaman dilimini kapsayan program da uygulanmaktadır. Bu programda haftanın sadece belli günleri ezber çalışmasına ayrılmakta, kalan günlerde ise tekrar çalışması yapılmaktadır.

(4) Günlük beş veya on ayet ezberlemeye dayalı ezber programı da uygulanmaktadır. Sahabenin Hz. Peygamberden (sas) günlük beş ayeti öğrendikleri, akebinde de bu ayetleri ezberleyip hayatlarına aktardıkları yönündeki rivayetlerden mülhem olan bir uygulamadır. Hz. Ömer'in "Kur'ân'ı beşer ayet olarak öğretin, çünkü Cebrail, Kur'ân'ı Hz. Peygambere beşer ayet olarak indirmiştir" şeklindeki beyanları ile Ebû Saîd el-Hudrî'nin ashaba sabah akşam beşer ayet olmak üzere günlük on ayet öğrettiği yönündeki rivayetler, bu uygulamaya mesnet

teşkil etmektedir. Öngörülen hafızlık süresinin üç yılı aştığı bu yöntemin olumsuz tarafı, beş ayet olarak belirlenen ezberin sayfa olarak sınırının sürekli farklı oluşudur. Beş ayet kimi zaman beş satır olurken kimi zaman da bir sayfadan fazla olabilmekte, dolayısıyla da uzun ayetler söz konusu olduğunda beş ayetlik dilimi ezberlemek zorlaşmaktadır.

(5) Konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde ezberin yapıldığı hafızlıkta ise, 'ع' durakları esas alınmaktadır. Sadece Nebe süresinin -her sure bir bölüm- istisna tutulduğu konu ayrımını esas alarak hafızlığı tamamlamak ise 1,5 sene sürmektedir.

Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesinde yürütülen programlarda zaman zaman genel merkezin bilgisi dâhilinde özel programlar da uygulanmaktadır. Nitekim iki ayda Kur'an'ın tamamlanmasının hedeflendiği programlar Cem'iyyetü'l-Muhâfazâ'nın üç farklı şubesinde uygulanmaktadır. Keza Başkent Amman'dan sonra ülkenin ikinci büyük şehri olan Zerkâ Şubesi bünyesinde uygulanan programda da şöyle bir özel uygulama mevcuttur: 11-17 yaş aralığında öğrencilerden daha önceden on cüzü ezberlemiş olanlar bu programa katılmaktadır. Öğrencinin haftanın beş gecesi kursta kalmasının zorunlu olduğu program kapsamında öğrenci günlük 8 sayfa ezberlemektedir. Bu kurs programına katılan öğrenciler genelde hedeflenen zamanda hafızlıklarını tamamlamaktadırlar.

Aclûn Şubesi'nde uygulanan programda ise öğrencinin haftada beş gün yatılı olarak kalması, en az beş cüzü ezbere biliyor olması ve haftada dört ya da beş cüz ezberleyecek kapasitede olması gerekli görülmektedir. 2004 yılında uygulanmaya başlayan kursların birinde, program, öngörülen sürenin altında yedi haftalık bir sürede bitirilmiştir. On sekiz öğrencinin katıldığı bu periyodik kursta ortalama on iki sayfa ezberlenmesi hedeflenmiş, dördüncü haftanın sonunda bir öğrenci, beşinci haftanın sonunda üç öğrenci, yedinci haftanın sonunda ise kalan öğrencilerin tamamı hafızlıklarını tamamlamışlardır.

Riyâdiyye Şubesi'nde düzenlenen kurs programı ise iki sürece ayrılmıştır. Bir buçuk ay süren çalışmanın akabinde öğrenciler umreye götürülmüş ve iki hafta süren umre süresince öğrenciler hafızlıklarını tamamlamışlardır. Sekiz öğrencinin katıldığı bu devreyi dört öğrenci başarıyla tamamlamış, diğer dört öğrenci ise öngörüler sürede hafızlıklarını tamamlayamamışlardır.

1.3.1.3. Hafızlık Tekrarı Programı

Hafızlığı kuvvetlendirmek ve sonrasında da korumanın hafızlık yapmaktan daha önemli ve hatta daha zor olduğunu söylemek mümkündür ve bu her hafızın diline pelesenk ettiği bir

tespittir. Bu zorluğun üstesinden gelmenin en tekin yolu, hafızlık çalışmasının tamamlanmasının hemen akabinde hafızlık tekrarı aşamasına geçilmesi ve bunun muvakkat bir çalışma olarak görülmemesidir. Çünkü kısa süreli tekrar çalışmaları anlık bir kazanım sağlasa da kalıcı bir ezber kuvveti ve koruma temin etmeyecektir. Bunun için de hafızlık eğitim öğretiminde öğrencilere sonraki süreçte ezberlerini kuvvetlendirme ve koruma bilincinin kazandırılması ve bunu temine yönelik olarak öğrencide planlı ve daimi bir çalışma disiplininin oluşturulmasıdır.

Cem'îyyetü'l-Muhâfaza'nın eğitim öğretim sisteminde hafızlık tekrarı bulunmaktadır. Kurum bünyesinde hafızlıklarını tamamlayan öğrencilere, hafızlıklarını ikmal etmelerinin hemen akabinde yoğun bir biçimde sayfa ve cüz tekrarı yaptırılmaktadır. Pek tabi ki bu rastgele bir tekrar olmayıp belli bir müfredatı vardır. Bu müfredata göre hafızlığını ikmal etmiş öğrenci günlük beş cüz tekrarı yapar ve böylece altı günde hatim tamamlar. Yedinci gün istirahat ve tatildir. Bir günlük aradan sonra aynı şekilde günlük beş cüz üzerinden altı günde bir hatim yapmak suretiyle ezber tekrarında bulunur. Günlük beş cüz ezber tekrarının dayanağı "من قرأ الخمس لم ينس/ Kim (günlük) beş cüz okursa, unutmaz" şeklindeki meşhur sözdür. Bu söz Arap dünyasında Kur'an eğitim öğretimi ile hemhal olan öğreticilerin yanı sıra yolu hafızlıktan geçmiş hemen herkesçe de çok iyi bilinmektedir.

Günlük beş cüz üzerinden bir haftada Kur'ân'ın tamamını ezbere tekrar etme şeklindeki bu yaygın uygulamanın ötesinde daha başka tekrar programları da vardır. Bu çerçevede görülen en yaygın uygulamalardan biri de yine cüz değil de sure üzerinden haftalık tekrar programıdır. Bu programda sureler yedi gününe taksim edilmekte böylece de bir haftada hatim tamamlanmaktadır. Bu sistem "فمي بشوق" şeklinde kodlanmış olan usuldür ve söz konusu kodlamadaki her bir harf, o gün başlanacak surenin ilk harfini oluşturmaktadır. Buna göre 'ف' harfi Fatiha suresinden Nisa suresinin sonuna kadar olan kısmı, 'م' harfi Mâide suresinden Tevbe suresinin sonuna kadar olan kısmı, 'ي' harfi Yûnus suresinden Nahl suresinin sonuna kadar olan kısmı, 'ب' harfi Benî İsrail/İsrâil suresinden Furkân suresinin sonuna kadar olan kısmı, 'ش' harfi Şuarâ suresinden Yâsin suresinin sonuna kadar olan kısmı, 'و' harfi Saffât suresinden Hucurât suresinin sonuna kadar olan kısmı, 'ق' harfi ise Kâf suresinden itibaren Kur'an'ın kalan kısmını ifade etmektedir.

Surelerin haftanın günlerine bölünmesiyle yapılan hafızlık tekrar programının, haftanın günlerini ayet ya da cüzlere ayırma şeklindeki uygulamaları mevcut olduğu gibi cüz tekrarını esas alan sistemin de günlük on cüz tekrarı üzerinden üç günde bir hatim yapma şeklindeki

uygulamaları mevcuttur. Bu programların tamamında asıl olan hafızlığını ikmal eden öğrencinin bunun hemen akabinde bir tekrar programına tabi olması ve hafızlığını pekiştirmesidir. Bu yapılırken belli bir süre bir program dâhilinde tekrar çalışması yapan öğrenci, ezberinin iyice pekişmesine bağlı olarak günlük okuduğu cüz miktarınnda bir azaltmaya gidebilir, buna bağlı olarak da on günlük, on beş günlük, hatta otuz günlük tekrar programlarına geçebilir. Ne var ki hatmin bir aydan daha uzun sürede tamamlandığı tekrar çalışmaları asla tasvip edilmemektedir.

Zikrettiğimiz tüm uygulamalardaki tekrarların yüzüne yani Mushaf üzerinden uygulanabileceğini ifade eden hocalar olsa da, öğreticilerin kahir ekseriyeti tekrarların ezberden okuma şeklinde olacağı kanaatindedir ve uygulama da bu yönde gerçekleşmektedir. Bu kanaati benimseyenlerin gerekçesi, yüzünden okuma şeklindeki tekrarın gerek ezberin takviye edilmesi gerekse ezberin zayıf noktalarının tespiti itibariyle pek bir katkı sağlamayacağı, bunun ancak ezberden okuma ile mümkün olacağıdır ki haksız da değillerdir.

Cem‘iyyetü’l-Muhâfaza’nın bazı merkezlerinde öğrencinin ayetleri yazarak tekrar etmesi şeklinde bir tekrar metotunun uygulandığı da görülmektedir. Buna göre öğrenci tekrar edeceği sayfa veya sayfaları önce kendisi ezberinden yazmakta, akabinde ise kendi yazdığı ile Mushaf arasında bir karşılaştırma yapmakta ve hatalarını tashihe çalışmaktadır. Bu uygulamanın öğrencinin hafızlığının pekişmesine katkı sağlamanın da ötesinde Mushaf imlasını tanımasını ve mushafa has imla özellikleri hakkında gözleme dayalı bilgi edinmesini temin etme gibi bir yönü bulunmaktadır.

Yazma yöntemi ile ezber tekrarı yapma dışında takip edilen bir diğer yöntem de bilgisayar teknolojisinden yararlanmadır. Her ne kadar çok bir yaygınlığa sahip olmasa da hafızlığın tekrarında bazı çalışmalarda bilgisayar teknolojisinden yararlanılmakta ve bu uygulama her geçen gün biraz daha yaygınlaşmaktadır. Hatta öğrencinin bilgisayar üzerinden yazdığı ayetleri tashih eden programlar geliştirilmiştir. Ancak gerek kitabet üzerinden yapılan tekrar çalışması gerekse bilgisayar teknolojisinin desteği altında yürütülen uygulamalar hafızlığı tekrar çalışmasının asli bir unsuru olmayıp yardımcı araçlar olarak değerlendirilebilir. Zira hafızlığın kuvvetlendirilmesi ve muhafazası noktasında asıl olan öğrencinin ezberden okuması ve ezberinin zayıf yönlerini tespit ederek bol tekrar ile bunları güçlendirmesidir. Günümüz insanının teknolojiye olan yakınlığı ve gençler söz konusu olduğunda bu yakınlığın daha da kuvvetleniyor oluşu, bilgisayar programları gibi yardımcı unsurlardan destek almayı da ihmal edilmemesi gereken yardımcı bir araç kılmaktadır.

Kur'ân'ı ezbere okuma noktasında hafızları en çok zorlayan ve hata yapmalarına yol açan şey Kur'ân'da metin benzerliğine sahip olmakla birlikte aralarında kısmî farklılık bulunan çok sayıda ayetin bulunuyor olmasıdır. Müşâbih veya müteşâbih ayetler olarak isimlendirilen bu ayetlerin birbirinden iyice tefrik edilmesi ve bunlardan hangisinin hangi surede olduğunun iyice mahfuzata alınması bir hafız için son derece önemlidir, belki hafızlığın kuvvetli oluşu ile zayıf oluşu arasındaki fark da bu noktada kendini göstermektedir. Başta hafızlık olmak üzere Kur'ân'a vukufiyetin pekişmesinde önemli bir role sahip olduğu içindir ki benzer ayetlerin daha kolay ve sistematik bir biçimde ayırımını sağlamayı kolaylaştıracak olan bilgiler içeren eserler kaleme alınmış ya da bazı eserler de bu yönde pratik bilgilere yer verilmiştir. Nitekim Ebî'l-Hasan b. Cafer İbn'ül-Münâdî'nin *Müteşâbihu'l-Kur'ân*'ı, Ali b. Hamza el-Kisâî'nin *Müteşâbihu'l-Kur'ân*'ı, Mahmud b. Hamza el-Kirmânî'nin *Esrâru't-tekrâr fi'l-Kur'ân*'ı bu kapsamda zikre değerdir. Mushaf imlası alanının önde gelen müelliflerinden biri olan Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh'ın (ö. 496?) *Muhtasaru't-Tebyîn* isimli eseri bu yönde bilgilerin yer aldığı en önemli eserlerden biridir. Nitekim İbn Necâh…..

Ahmed Şükrî ve Avratânî Firâs *İânetü'l-Mürîd li-Hıfzi'l-Kur'âni'l-Mecîd* isimli eserlerinde müşâbih/müteşâbih ayetlerin ayırımı ile ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Onların ifadesine göre müteşâbih ayetlerde karışıklık yaşamamak adına hafız olan kimse yukarıda geçen eserlere müracaat edebileceği gibi, gerek lafız gerekse manadan hareketle kendi kendine de bu yönde pratik çözümler geliştirebilir. Örneğin; وَعَهِدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَن طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ Şeklindeki Bakara 2/125 ayeti ile وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ şeklindeki Hac 22/26 ayeti arasındaki fark الْعَاكِفِينَ ve الْقَائِمِينَ kelimeleridir, çoğu kez de bu kelimelerin hangisi Bakara suresinde hangisi Hac suresinde o karıştırılmaktadır. Bu sorun iki şekilde çözülebilir. İlki ayetteki kelime 'ع' ile başlamakta ve Bakara suresinde yer almaktadır. İkinci kelime ise 'ق' harfi ile başlamakta ve Hac süresinde yer almaktadır. Alfabeye göre 'ع' harfi 'ق' harfinden önce gelmektedir. Yine Mushaf tertibine göre Bakara suresi Hac suresinden önce gelmektedir. Alfabetik sıraya göre daha önce olan harfin yer aldığı surenin Mushaf tertibinde de daha önce gelmesinden iki kelimeyi birbirinden ayırabiliriz. Aynı kelimeleri mana itibariyle de birbirlerinden ayırmak mümkündür. Bakara suresinin 187. ayetinde وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ şeklinde itikâf konusu geçmektedir. Bu da Bakara suresindeki ayeti okurken القائمين kelimesini değil de العاكفين kelimesini okuma yönünde bir ipucu vermektedir.

Karışma ihtimali bulunan bir diğer benzer ayet grubu da وما جعله الله إلا بشرى لكم ولتطمئن قلوبكم به وما النصر الا من عند الله العزيز الحكيم şeklindeki Âl-i İmran 3/126 ile وما جعله الله الا بشرى ولتطمئن به قلوبكم وما النصر الا من عند الله ان الله عزيز حكيم şeklindeki Enfal 8/10 ayetleridir. Manadan yola çıkmak suretiyle bu ayetler arasında ayırım yapmak mümkündür, Şöyle ki, söz konusu ayetlerden ilki Uhut savaşından, ikincisi ise Bedir savaşından bahsetmektedir. Bedir savaşı Müslümanların müşriklerle ilk karşılaşması olması sebebiyle câr-ı mecrur (به) tahsis için öne alınmıştır. Ancak Uhut savaşında (به) lafzı (قلوبكم) kelimesinden sonra gelmektedir. Müminler Allah'ın kendilerine olan yardımını gördüklerinden dolayı (به) kelimesinin takdim edilmesine gerek yoktur. Aynı ayetin sonundaki farklılığı da, bir önceki çıkarım sayesinde temyiz etmemiz mümkündür. Enfal süresindeki ayette bulunan'إِنَّ' edatı tekit için varit olmuştur.[75]

Halid Şükrî ve Avratânî Firâs'ın benzer ayetler arasında ayırımda esas alınacak olan lafız ve mana unsurlarının tamamı Arapça bilenler için bir anlam taşımaktadır. Pek tabi ki söz konusu araştırmacılar bu yöndeki tespitlerini Ürdün özelinde ve ana dili Arapça olan veya Arapça'yı bilen kişilere yönelik olarak dillendirmektedirler, böyle olduğu için de Arap olmayan, daha doğru bir ifade ile Arapça bilmeyen kişiler için bu pratik çözümlerin bir anlamı olmayacaktır.

Gelinen bu noktada Ürdün'de yürütülen ve buraya kadar sistem, program, metod ve müfredat olarak ele aldığımız hafızlık çalışmaları ile Türkiye'de yürütülmekte olan hafızlık çalışmaları ve programları arasında özet bir karşılaştırmaya gitmemiz yerinde olacaktır. Bu bağlamda iki ülkede yürütülen hafızlık çalışmaları arasındaki temel farklardan birinin sistem ve program çeşitliliği olduğu görülmektedir. Zira Ürdün'de gerek Kur'ân merkezlerinde gerekse ferdî olarak yürütülen hafızlık programlarında tek bir yönteme bağlı kalınmadığı, muhtelif sistem ve programların uygulandığı, hatta kimi durumda muayyen bir programa bağlı kalınmadan, durum ve şartlar nasıl bir yöntemi esas almayı gerektiriyorsa onu esas alan bir çalışma sergilendiği görülmektedir. Bunun böyle olmasında özelde Ürdün genelde ise Arap dünyasında hafızlığı uzun süreli bir faaliyet olarak gören bir anlayış ve zihniyetin varlığının etkisi büyüktür.[76]

Ülkemizdeki hafızlık programı ise yeknesak bir yapı arz etmektedir. Yukarıda işaret etmemezin de ötesinde ilgili herkese malum olduğu üzere her cüzden bir veya iki sayfa ezberlemek suretiyle otuz cüzlük bir turun tamamlanması, ardından da önceki ezberlere yeni

[75] Ahmed Hâlid Şükrî, Firas el-Avratânî, *İânetü'l-Mürîd li'Hıfzî'l-Kur'an'il-Mecîd,* s. 83-84.
[76] Hatice Şahin, *İslam tarihinde Kur'ân hıfzı geleneği ve günümüzdeki uygulama biçimleri,* (basılmamış doktora tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011, s. 61.

sayfalar ilave ederek yapılan hatimler neticesinde cüzün tamamının dolayısıyla da hafızlığın tamamlanması şeklinde uygulanan bu yöntem Osmanlı mirası bir yöntem olarak kabul edilmektedir, bu yönüyle de dayanağı kitabî olmaktan çok şifâhîdir. Çoğunlukla Kur'an kurslarında zamanlarını sadece hafızlık yapmaya tahsis eden öğrencilerle, kimi durumda ise örgün eğitimin yanı sıra hafızlık yapmakta olanlarla yürütülen bu çalışmalar bir yılı hafızlığa hazırlık, iki yılı ise hafızlık olmak üzere yaklaşık üç yıllık bir zaman dilimini kapsamaktadır.

İki ülke arasında yürütülen hafızlık çalışmaları arasındaki bir diğer fark da bizde sadece tam hafızlık üzerine kurulu bir sistem olmasına karşın Ürdünde hem tam hafızlık hem de kısmî hafızlık sistemlerinin varlığıdır. Şöyle ki; esas alınan hafızlık sisteminin de kaçınılmaz bir sonucu olarak ülkemizde yürütülen hafızlık çalışmaları tam hafızlığı hedefleyen bir yapı arz etmektedir. Bu sistemde hafızlığını tamamlayamayan kimsenin her bir cüzden ezberlediği onca sayfaya rağmen toplu ve bütünlüklü bir ezberi olamaz. Böyle olduğu için de hafızlığın yarım kalması durumunda eldeki mevcut ezberlerin pekiştirilip korunması imkânsız olur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ürdün'de yürütülmekte olan hafızlık çalışmalarında ise daha ziyade cüz ve sure ezberi sistemi esas alındığından aday Kur'ân'ın tamamını ezberleme imkânı bulamasa da en azından belli sureleri ve belli cüzleri bir bütün olarak ezberleme imkânı bulmakta, sonraki aşamada da bu ezberini muhafaza etmesi kolay olmaktadır.

Sadece tam hafızlığı hedef almak ve bunu da tek bir sisteme bağlı olarak yürütmek bazı sıkıntıları beraberinde getirmektedir. Bu sorun günümüzde git gide yaygınlaşmakta olan örgün eğitime ek hafızlık çalışmalarında daha belirgin bir biçimde hissedilmektedir. Zira bu şekilde bir taraftan örgün eğitime devam eden diğer taraftan da hafızlık çalışması yapan öğrencilerin büyük bölümü, örgün eğitim derslerinin ağırlığı yanı sıra sınavlara hazırlanma zorunluluğu sebebiyle hafızlığını tamamlayamamakta ve yarıda bırakmaktadır. Örgün eğitim müfredatının yoğunluğuna bağlı olarak idealde bir ayda bitmesi gereken hatim dönüşleri arasındaki zaman diliminin uzaması, daha önceki hatim hatim dönüşlerinde ezberlenmiş olan sayfaların zayıflamasına, ilerleyen süreçte ezber sayfa sayısının artmasına bağlı olarak da öğrencinin hafızlık çalışmasını devam ettiremeyecek bir hale gelmesine yol açmaktadır. Bu durumda olan bir öğrencinin o zamana kadar ezberlediği sayfaların her cüze serpiştirilmiş bir halde ve dağınık olması, gerek bunların tekrar yoluyla kuvvetlendirilmesini gerekse ilerleyen

süreçlerde korunmasını imkânsız kılmakta, dolayısıyla öğrenci büyük çaba ile ezberlediği sayfaları bir süre sonra unutmaktadır.[77]

Örgün eğitime paralel olarak yapılan hafızlık çalışmaları açısından değerlendirildiğinde Ürdün'de ve diğer Arap ülkelerinde görülen kısmî hafızlık programının ülkemizdeki klasik hafızlık sistemine göre çok daha avantajlı olduğunu ve yapılan ezber/hafızlık çalışmasının kalıcı olmasına zemin oluşturacağı söylenebilir. Belli bir süre ülkemizdeki klasik programa göre hafızlık çalışması yapan ve fakat bu çalışmasını tamamlama imkânı bulamayan öğrencilerin aksine Ürdün'de olduğu gibi kısmi hafızlık programı kapsamında çalışma yapan ve hafızlığını tamamlayaman öğrencinin bu çalışmasının neticesinde ilk beş cüzü veya ilk on cüzü ya da belli surelerin tamamını bütün olarak ezbere biliyor olmasının vereceği psikolojik motivasyon ve tatmin de öğrencinin hafızlık aşamasında olduğu gibi sonrasında da ezber yapmaktan keyif almasını sağlayacaktır. Hele hele otuz cüzün tamamının ezberlenmesi gibi büyük bir hedef yerine beş cüz veya on cüz gibi küçük hedeflerin konması –ki bu küçük hedeflerin tahakkuku da neticede söz konusu büyük hedefe ulaştıracaktır- hedef küçültme psikolojisinin oluşturacağı rahatlıkla hafızlık çalışmasının daha keyifli ve daha verimli olmasına da katkı sunacaktır.[78]

Ürdün'de özellikle de Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesindeki programlarda hafızlığa hazırlık aşaması alabildiğine önemsenmesi ve bu aşamadan asla taviz verilmemesi ülkemizde yürütülen hafızlık çalışmalarına örnek teşkil edecek niteliktedir. Zira daha önce de ifade edildiği üzere hafızlık aşamasında öğrenci ezbere odaklanmakta, tilavetinin sahih olup olmaması üzerine yoğunlaşamamaktadır. Bu da hafızlık aşaması öncesinde verilecek ciddi bir temel eğitimle sahih tilavetin öğrencide meleke haline gelmesini zorunlu kılmaktadır. Aksi takdirde öğrenciden bir taraftan ezber yaparken diğer taraftan tilavetini geliştirmesini beklemek insafsızlık olacaktır. Hatta Ürdün'de yürütülen hafızlık çalışmalarında sahih tilavet

---

[77] Son dönemlerde ortaöğretim sistemimizin 4+4+4 şeklinde düzenlenmesi ve proje imam hatip liselerinin açılmasından sonra hafızlığa olan rağbet artmıştır. Ancak söz konusu okullarda hafızlığa başlayan öğrencilerin sadece bir kısmı hafızlığını tamamlayabilmiştir. Örneğin mezunu olduğumuz hâlihazırda da Kur'an derslerinde hocalık yaptığımız Beyoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesinde uygulanan yoğun dil, İslami ilimler ve sosyal bilimler programlarına rağmen, bir dönemin öğrencilerinin hafızlığa başlayanları %35-40 civarında başarı göstermektedir. %10-15 civarında öğrenci her cüzden onar sayfa ezberlemekte geri kalanlar ise başarısız olmaktadır. Hafızlığını bitiremeyen öğrencilerin ezberledikleri sayfalar zamanla unutulup gitmektedir. Öğrenciler hafızlığını bitirememenin sebeplerinin temel sebebini yoğun programa dayandırmaktadırlar.

[78] Kısmî hafızlığın, her cüzün son sayfasından bir sayfa ezberleme yöntemine göre avantajlı olan bir tarafı da; hafızlık yarıda bırakılmış olsa bile, öğrencinin mana bütünlüğünü ve ayetlerin birbirleriyle irtibatını esas alan sistemde ezberini yapmış olmasından dolayı, imamlık yaptığı zaman okuyacağı yerlerde daha irtibatlı yerleri okuması olarak ortaya çıkmaktadır. Ülkemizdeki sistemle hafızlığa başlayıp da 2-3 sayfada iken hafızlığını bırakmış kişilerin, imamete geçtikleri zaman mana olarak irtibatı dikkate almaksızın farklı cüzlerden sayfaları tilavet ettikleri görülmektedir.

altyapısına verilen önemin bir neticesi olarak, ezber çalışması esnasında öğrencinin tilavetinde bir geriye gidiş söz konusu olduğunda hafızlığa bir ay kadar ara verilmekte ve oluşan tahribatın giderilmesi durumunda ancak öğrencinin ezber çalışmasına devam etmesine müsaade edilmektedir. Ülkemizde yürütülen bütün hafızlık çalışmalarında da bu tarz bir hassasiyetin sergilenmesi yapılan çalışmaların daha sağlıklı sonuçlara müncer olması açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla öğrencide görülen tilavet hatalarını zamanla düzelir düşüncesiyle görmezden gelmek, bu hataların pekişmiş olarak sonraki sürece taşınmasına yol açmakta, kimi durumda uzun süren tashih-i hurûf derslerine ihtiyaç hâsıl olmaktadır.

Bu denli bir önemi haiz olması sebebiyledir ki ülkemizde yürütülen hafızlık çalışmalarında da Ürdün'de olduğu gibi hafızlık öncesi hazırlık evresi daha ciddi tutulmalı ve bu sürecin önemi hafız adaylarına da anlatılmalıdır. Hazırlık süreci hocalarının aşırı müsamahakâr davranmaması, öğrencinin ileride sıkıntı yaşamaması açısından önemlidir. Bu hassasiyet yaygınlaştığında hafızlık yapmış veya yapmakta olan öğrencilerde harflerin mahreç ve sıfatları gibi temel konularda dahi gözlemlenen tilavet hataları bir sorun olmaktan çıkacaktır.

Nitelikli bir hafızlığın tahakkukunda öğrencinin zihni kapasitesi ve isteğinin yanı sıra hocası, mekânın uygunluğu ve ailesinin desteği de büyük önem taşımaktadır. Bu gerçeğin farkında olan Cem'iyyetü'l-Muhâfaza hafızlık hocası seçimine büyük önem vermektedir. Hafızlık hocalığı sadece bir öğrencinin hazırladığı ezberin dinlenmesinden ibaret değildir, böyle olduğu için de teorik olarak hafız olan herkes hafızlık hocalığı yapma imkânına sahip olsa da pratikte ve idealde bu böyle değildir. Nitekim yukarıda da geçtiği üzere Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesindeki hafızlık çalışmalarında görev alacak hocaların Kur'ân kıraatinde yetkin olması, icazet verme yetkisine sahip olması yanı sıra da pedagojik ve psikolojik formasyona sahip olması, örnek bir yaşantısının olması şart koşulmaktadır.

Ülkemizde hafızlık çalışmalarının deruhte edilmesinde görev alan hocalarımız içinde ön lisans veya lisans düzeyinde ilahiyat tahsili yapmış olanların sayısında son yıllarda görülen artışın, hafızlık hocalarında görülen pedogojik formasyon eksikliğinin önemli ölçüde bir sorun olmaktan çıkmasını sonuç verdiğini söyleyebiliriz. Bu noktada belki de en temel sorunumuzun, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza örneğindeki gibi, hocalarımızın mütkin ve mûciz olma vasıflarını haiz olup olmamaları noktasında kendini gösterdiği görülmektedir. Hafızlık eğitiminde bu iki vasfı bünyesinde barındıran, yanı sıra da pedagojik formasyona sahip olup

hafızlık çalışmasına öncülük için gerekli psikoloji ve iştiyak düzeyinde bulunan hocaların görev almalarının sağlanmasıyla ve yukarıda işaret edilen hazırlık aşamasının ciddiye alınıp gerekli titizliğin gösterilmesiyle hafızlık çalışmalarında belirgin bir kalite artışının gözlemleneceği ve hafız öğrencilerin tilavet yeterliliklerinin beklenen düzeyde olacağı muhakkaktır.

1.3.1.3. Kıraat Eğitimi

Ürdün'de yürütülen kıraat tedrisatının tarihi izlerini sürmek ve kökenine inmek önemli olsa da, bu çalışmanın mihverini günümüz Ürdün'ündeki kıraat çalışmaları oluşturduğundan bu tarz bir tarihi inceleme imkânımız bulunmamaktadır. Görünen o ki ülkenin bağımsızlığını kazanıp Ürdün Hâşimî Krallığı ismini almasından sonra Kur'ân ve hafızlık eğitiminin yanı sıra kıraat tedrisatı faaliyeti de ferdî gayretlerle başlamış ve devam etmiştir.[79] Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye'den gelen kıraat üstatlarının kıraat tedrisatına dair bazı çalışmalara katkı sunduğu olmuşsa da bu bölgedeki kıraat çalışmalarının gelişimine en büyük katkıyı Saîd Anabtâvî'nin ve onun oluşturduğu ders halkalarının sunduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Böyle olduğu için de bu bağlamda Anabtâvî'yi kısaca tanıtmak yakışık alacaktır.

Ebû Ahmet Said b. Ahmet b. Ali el-Anabtâvî 1927 yılında, bugün İsrail topraklarının sınırları içerisinde bulunan Tiberya şehrinde doğmuştur. Beş yaşındayken görme duyusunu kaybetmesine rağmen ilim hayatından geri kalmamış, bunda da babasının destekleri olmuştur. Zira babası Şeyh Ahmet, zamanında Ezher Üniversitesine denk tutulan şer'î ilimlerin okutulduğu Akka şehrindeki Ahmediye Medresesi'nden mezun olmuştur. Mezuniyetinin akabinde Osmanlı Devleti bünyesinde çeşitli yerlerde imamlık ve memurluk vazifelerinde bulunmuş, son olarak da Anabtâvî'nin doğduğu Hadse köyünde görev yapmıştır. İngilizlerin Filistin'i işgal etmesiyle Osmanlı Devleti nezdindeki görevi sona eren Şeyh Ahmet aynı köyde imamlık vazifesine köy halkının maddi destekleriyle devam etmiştir. Said Anabtâvî, Kur'ân'ı bu zorlu zamanlarda babası ve abisinin yardımıyla 9 yaşında ezberlemiştir. 1936 yılında Filistinli Müslümanların İsrail'e karşı ayaklanmasında Anabtâvî'nin babası tutuklanmış ve meşhur Akka hapishanesinde bir süre tutuklu kalmıştır. Hapishaneden çıktıktan sonra yine babası vesilesiyle Kudüs'e giden Anabtâvî buradaki Medrasetü'l-Eytâm el-İslâmiyye bünyesindeki görme engellilere özel bölümde eğitime başlamıştır. Buradaki eğitimi esnasında babasını kaybeden Şeyh Said, mezun olduktan sonra bir Yahudi

[79] Kıraat tedrisatı faaliyetlerinden önceki Kur'ân eğitimleri Hafs rivayetinin tedrisatı etrafında şekillenmektedir.

mahallesinde çalışmaya başlamış, işinden dolayı hafızlığını unutmaya başladığını hissedince de işini bırakıp 1941'de Mescidi Aksa'da müezzinlik vazifesine başlamıştır. Aynı sene Ramazan ayında Mescidi Aksaya Kur'ân tilaveti için gelen Mansûr Şâmî ve Mahmut Hâşim'in yönlendirmeleriyle kıraat okumak için Mısır'a gitmeye karar vermiş, pasaportu olmadığı için son derece meşakkatli bir yolculuk sonunda Mısır'a ulaşmıştır. Mısır'da dört yıl kalan Anabtâvî, bu süre zarfında Ezher'deki ilim halkalarında şer'î ilimleri, zamanın Mısır kurralarından biri olan Muhammed Rahâvî'de ise Şâtıbiyye ve Tayyibe merkezinde on kıraati okumuştur. Kıraat ilmindeki icazetinden sonra Mısır'ın büyük kıraat âlimi Amr Seyyid Osman ile tanışmış fakat ondan ders alma imkânı bulamamıştır.

Kıraat ilminde icazet almasından sonra köyü Anabta'ya dönen şeyh Saîd burada kendine vazife bulamayınca sırasıyla Kudüs'e, oradan Amman'a, oradan da Şam'a gitmiştir. Burada iki ay kadar kalan Anabtâvî kıraat üstatlarıyla tanışma fırsatı bulmuştur. Şam'ın akabinde Lübnan'a geçmiş, zamanın Lübnan müftüsü Tevfik Halit'in kendisini beğenmesiyle de birçok camide imamlık, müezzinlik ve Cuma günlerinde halka Kur'ân okuma görevlerinde bulunmuştur. 1947-1975 yılları arasında 28 yıl Lübnan'da görev yapan Anabtâvî burada iki kez evlilik yapmış bu evliliklerden dördü erkek yedi çocuğu dünyaya gelmiştir. Yine bu süre zarfında hocası Rahavî ile karşılaşan Saîd Anabtâvî ona meşhur dört şaz kıraati okumayı istemiş, ama muvaffak olamamıştır. 1975 den sonra Amman' a geçen şeyh, burada Vezâratü'l-Evkâf bünyesinde Kur'ân eğitiminden sorumlu olarak görev yapmıştır. Akabinde başkent Amman'ın çok yakınındaki Rusayfa bölgesindeki Abdullah b. Ümm-i Mektûm Mescidinde uzun yıllar imamlık yapmış, Kur'ân ve kıraat tedrisatı faaliyetlerini yürütmüştür. 1998 yılında Ruseyfa'da vefat etmiş olan Anabtâvî'nin tespit edebildiğimiz kadarıyla *Hılyetü'l-Kurrâ fi't-Tecvîd ve'l-Edâ* adında bir eseri bulunmaktadır. Anabtâvî Lübnan ve Ürdün'de oluşturduğu ders halkalarında kendisinden onlarca kişiye icazet vermiştir. İcazet verdiği talebelerinden bazıları şunlardır. Hatim Celal Temîmî, Meşhur el-Avdât, Abdullah Şimâliyeh.[80]

Saîd Anabtâvî'nin vermiş olduğu icazetler Tayyibe'ye dayanır, dolayısıyla da aşere-i kübra eğitimini içerir. Bugün Ürdün'de yürütülen kıraat tedrisatında Anabtâvî'nin izinden giden İbrahim el-Cermî gibi üstatlar da yine aşere-i kübra okutmaktadırlar. Ülkeye Şâtıbiyye ve Dürre merkezli tedrisat yani aşere-i suğra kıraat sistemi, eğitimlerini Suriye, Mısır ve Suudi Arabistan'da almış Ürdünlü şahıslar vasıtasıyla gelmiştir. Bu şahıslar Suriye'de Bekrî

[80] Ahmet Teysîr el-Kûkâ, *Siyeru'l-kurrâ ve'l-mukriîn fi'l-Ürdün ve Filistin fi'l-karni'l-muâsır,* Amman: Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2019, s.204-217.

Tarâbîşî[81], Muhammed b. Taha Sükker[82], Ebu'l-Hasan el-Kürdî[83] gibi hocalardan, Mısır'da ise daha ziyade Muhammed Tevfik en-Nahhâs'tan kıraat almışlardır. Suudi Arabistan'da kıraat eğitimi alanlar ise bu eğitimlerini üniversite bünyesinde almış olduklarından Ürdün'de akademik düzeyde kıraat çalışmalarının yapılmasına ve gelişmesine öncülük etmişlerdir.

Günümüzde Ürdün'deki kıraat eğitim öğretimi faaliyetleri, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza, Câmiatü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Merkezü's-Sekâfî el-İslâmi gibi kurumlarda ve de Ali b. Muhammed Osman Ebû Rıfat[84], Tevfik İbrahim Damra[85], İbrahim el-Cermî[86] gibi kıraat üstatlarının şahsi gayretleriyle idame ettirilmeye çalışılmaktadır.

Gerek yukarıda anılan resmi kurumlarda yürütülen kıraat eğitim öğretiminde gerekse ismi anılan kıraat üstatları tarafından verilen özel derslerde, kıraat farklılıkları hemen tüm boyutlarıyla incelenmekte ve bu çerçevede öncelikle infirâd usulü çerçevesinde önce müstakil olarak her bir rivayet aşere-i suğra ve aşere-i kübra sistemleri doğrultusunda öğretilmekte yanı sıra da vakf ve ibtida, tevcîhu'l-kırâât, addü'l-ây gibi konularda teorik bir bilgilendirme söz konusu olmaktadır.

Cem'iyyetü'l-Muhâfaza'ya bağlı olarak 2009 yılında tesis edilmiş olan ve faaliyetlerini Cem'iyyetü'l-Muhâfaza'nın merkez binasında yürüte kıraat enstitüsünde ise ağırlıklı olarak

[81] Bekrî Tarâbîşî; (1921-2012) son yüzyılın en önemli kıraat âlimlerinden birisidir. Şatibiyye'de en âlî isnadın kendisinde olması, şahsına olan rağbeti daha da artırmıştır.

[82] Ebu Hişam Muhammed b. Taha Sükker ed-Dimeşkî (1922-2008). Mahmut Fâyez ed-Dayr'dan, önce Hafs rivayetini okumuş, bu esnada Şatibiyye ve Dürre'yi ezberlemiş sonra da farklı rivayetlere göre yirmi kez infiraden hatim yapmıştır. Akabinde ise cem metoduyla aşere-i suğra eğitimini tamamlamıştır.

[83] Meşhur Şam kurrası. (1912-2009) yılları arasında yaşamıştır.

[84] 1939 yılında Filistin'in Yafa şehrinde dünyaya gelen Ebû Rıfat'ın ilk eğitimi ziraat mühendisliği üzerinedir. Emekli oluncaya kadar kıraatlerle ve şerî ilimler ile bir mesaisi olmamıştır. Ta ki 1992 yılında, mezkûr görevindeki emekliliğinden sonra, tecvid, kıraat ve İslâmî ilimlerin tahsiline başlamış, beş yıl kadar da bu eğitime devam etmiştir. Ürdün Üniversitesi ve üniversite bünyesindeki Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî bünyesindeki derslerinden pekiyi derecesiyle icazetler almıştır. Bu süre zarfında İbrahim Rummâne, Muhammed Abdullah Abduh, Ahmet Halit Şükri, Abdurrahman Cibrîl gibi hocalardan ders okumuştur. Eğitiminden sonra Ürdün Üniversitesi Camiinin karşısındaki Mescidi Faruk bünyesinde ders okutmaya başlayan Ebû Rıfat 15 yıldır bu görevini devam ettirmekte, son yıllarda mescitteki derslerinin bazılarını da internette yayınlamaktadır.

[85] Tevfik İbrahim Damra ile alakalı telif eserler bölümünde açıklama yapacağız. Ancak burada şunu zikretmeliyiz ki Ürdün'de Şam bölgesinde okuyan veya Bekrî Tarâbîşî ve Taha Sükkerî'den kıraat okuyan isimler zikredilirken Tevfik İbrahim'in ismi zikredilmez. Onun Tarâbîşî'nin talebesi olduğunu iddia etmesine rağmen Ürdün'lü alanın üstatları bunun Tevfik İbrahim'in iddiası olduğunu, Tevfik İbrahim'in Tarâbîşî'ye sadece birkaç ders okumuş olabileceğini söylerler.

[86] 1966 Ürdün doğumlu olan İbrahim el-Cermî, Arap dili ve edebiyatı bölümünde tamamlamış, kıraat konusunda birçok hocadan icazet almış, hâlihazırda Amman'da kıraat tedrisatı faaliyetlerine devam eden bir kıraat üstadıdır. Said Anabtâvî, Cermînin en önemli kıraat hocalarından birisidir. Kıraat tedrisatı faaliyetlerinin yanısıra Cermî, Ürdün kanallarında radyo ve televizyon programları yapmaktadır. Alanla alakalı çalışmaları şu şekildedir: (Telif) *Mu'cem ulûmu'l-Kur'ân, Takvîmu'l-lisân bi tilâveti'l-Kur'ân, Seyyidü'l-kurra el-İmam eş-Şatıbî, Şevâhidü'l-kırâât, Min a'lâmi'l-kurra ve'l-mukriîn,* (Tahkik) *Kurratü'l-ayn fi'l-feth ve'l-imale ve beyne'l-lafzayn li'İbn Kâsıh, Risaletü'l-meddât li'Yusuf Efendizâde, Müncidü'l-mukriîn li'İbn'il-Cezerî.*

bayanlara yönelik kıraat eğitim öğretimi verilmektedir. Kurumun kıraat eğitimi faaliyetlerinden sorumlu Mahmut Hüseyin'in kendisiyle yaptığımız mülakatta ifade ettiğine göre buradaki eğitim Cem'iyye'nin diğer şubelerine göre farklılıklar içermekte, diğer kurslarda okutulmayan bazı kitaplar ilave olarak okutulmaktadır. Söz konusu merkeze bir kişi kıraat okuma talebiyle geldiği zaman itkân aşamasını tamamlamış olması gerekmektedir. Mahmut Hüseyin bu enstitünün ilk amacının kıraat tedrisatının yanı sıra sahih ve yetkin bir tilavet düzeyi yakalamak olduğunu, dolayısıyla da kıraat okumaya başlamadan önce gerekli altyapının oluşturulması amacına yönelik olarak İbnü'l-Cezerî'nin el-Mukaddime isimli manzum tecvid eseri ezberletilmekte ve bu metin üzerinden temel tecvid bilgilerinin kazanımına çalışılmaktadır. Kıraat eğitim öğretimi süreci ise iki bölüme ayrılmaktadır. Birincisi talebenin Mekki b. Ebi Talib'in (ö. 437/1045) '*Riâye*'si, Ebu Amr ed-Danî'nin (ö. 444/1053) *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvid*'i, Abdulvehhab Kurtûbî'nin (ö. 461/1052) *el-Mûdih fî't-Tecvîd*'i' ve Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Tibyân fi Adâbi Hameleti'l-Kur'ân*'ını gibi eserler başta olmak üzere sarf, nahiv, resm'ül-mushaf, addü'l-ây ve Kur'an İlimlerine dair bazı metinler üzerine yapılan okuma programından oluşmaktadır. Bir taraftan bu metin okuma programı devam ederken diğer taraftan Hafs rivayeti doğrultusunda Kur'an okuma çalışmalarına da devam edilmektedir.

Kıraat eğitiminin ikinci aşamasına gelince bu, İmâm Şâtıbî'nin *Hırzü'l-Emânî*'si ile İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürre el-Mudiyye*'sinin "usûl" bölümünü içeren beyitlerin ezberlenmesiyle başlar. Pek tabi ki bu salt bir metin ezberi olmayıp ezberlenen beyitlerin izah, şerh ve istidlalini de kapsamaktadır. Usul konularının ardından anılan eserlerin ferş-i hurûf olarak isimlendirilen kıraat farklılıklarının eğitim öğretimine geçilir ve bu çerçevede "vakfta cem" olarak ifade edilen indirac metodu esas alınır. Başlangıçta vakfta cem metodu doğrultusunda indirac usulü üzerine alıştırmalar yapılarak bu yönetmin iyice kavranması sağlanır. Bu başlangıç eğitiminin ardından yukarıda anılan iki manzum eserin ferş-i hurûf farklılıklarını içeren bölümlerinin ezberlenmesine geçilir ve böylece Mushaf tertibine göre her bir sure ile ilgili ferşî farklılıkların mahfuzata alınmasına çalışılır. Böyle olduğu için de öğrencinin belli bir sûre ile ilgili ferşî farklılıkları okumazdan önce mutlak surette anılan eserlerdeki ilgili beyitleri ezberlemiş olması şarttır. Örneğin Bakara süresinin tüm ferşî farklılıklarını muhteva eden beyitleri ezberlemeyen bir öğrenci bu sûre üzerine indirac usulü çalışması yapma aşamasına geçememektedir.

Sonraki aşamada anılan eserlerin tüm beyitlerini ezberlemiş olan öğrenci vakfta cem metodunu esas alacak şekilde indirac usulü çerçevesinde kıraat farklılıklarını ezbere olarak

okur yani hocasına arz eder. Bu çerçevede hoca, öğrencinin okuduğu vecihle ilgili beyitlere muttali olup olmadığını belirlemek ve herhangi bir kıraat vechi ile ilgili olarak anılan eserlerden istidlalde bulunabilme melekesinin gelişimini temin edebilmek amacıyla sürekli olarak okuduğu vecihlerle ilgili beyitlerle istidlalde bulunmasını talep eder. Örneğin Bakara süresinin 9. Ayetini bazı kıraatler "يخدعون", bazıları ise "يخادعون" şeklinde okumaktadırlar. İşte öğrenci indirac usulü çerçevesinde bu ayeti okurken söz konusu kıraat farklılıklarını aldığında hemen Şâtıbiyye'den bu farklılıkla ilgili وما يخدعون الفتح من قبل ساكن وبعد ذكا والغير كالحرف أولا beyitleriyle istidlalde bulunması istenmektedir.[87] Bu süreç Fâtihâ suresinden Nâs sûresine kadar anılan usûl doğrultusunda devam eder ve neticede bir taraftan anılan iki eserin tamamını içeren beyitlerin ezberlenmesi ve bu beyitlerde işaret edilen usul ve ferş farklılıklarının tamamının indirac usulü cem metodu çerçevesinde ezbere okunması tamamlanmış olur. Bu süreci başarıyla tamamlayan öğrenci hem kıraat farklılıklarına muttali olmanın da ötesinde bu farklılıkları anılan eserler üzerinden mahfuzatına da almış olmaktadır.

Gelinen bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki anlattığımız bu sistem, birinci kısımda isimlerini zikrettiğimiz kitaplar hariç, gerek Cem'iyye'nin diğer şubelerinde, gerek Ürdün'deki kıraat merkezlerinde, gerekse de sair Arap ülkelerinde yürütülen kıraat tedrisatıyla hemen hemen tam bir örtüşme içerisindedir; bu yönüyle de kıraat vecihlerinin öğretilmesinde Şâtıbiyye ve Dürre isimli manzum metinlerin ezberlenmesi esas alınmakta ve bu metinlere konu olan kıraat vecihlerinin ezber üzerinden okunması ve yeri geldikçe de okunan vecihlerin ilgili beyitlerle istidlalde bulunulması şeklindedir.

Câmiatü'l-Ulûmu'l-İslâmiyye bünyesinde yürütülen kıraat faaliyetlerinde de eğitimin uygulanışı açısından aynı sistemin esas alındığı görülmektedir. Ancak yukarıda da işaret edildiği üzere Câmiatü'l-Ulûmu'l-İslâmiyye bünyesindeki enstitüde kıraat alanında yüksek lisans ve doktora düzeyinde akademik çalışmaların yapılıyor oluşu, Câmiatü'l-Ulûmu'l-İslâmiyye'yi diğer kurumlardan ayırmaktadır.[88] Zira yüksek lisans ve doktora talebeleri bir taraftan akademik çalışmalarını yürütürken diğer taraftan da kimi zaman üniversitedeki kıraat hocalarından kimi zaman ise fakülte haricindeki üstatlardan aşere-i suğra ve aşere-i kübra düzeyinde kıraat eğitimi almakta ve bu eğitim lisansüstü eğitimin zorunlu bir parçasını

[87] Abdulfettah el-Kâdî, *el-Vâfî fî şerhi'ş-Şatibiyye,* 10. Baskı, Kahire: Daru's-Selam, 2015, s. 165.

[88] Son zamanlarda Kur'ân kıraatlerinin akademik düzeyde tedrisine ehemmiyet gösteren fakülteler de açılmıştır. Bu müesseseler yukarıda zikri geçen kurum gibi kıraat vecihlerinin ahzinin nakliyle beraber kıraat ilminin akademik boyutunun tedrisini de yürütmektedir. Bu bağlamda; Kahire Kıraat Enstitüsü(1946), Medine Kıraat Fakültesi(h.1394), Sudan İslâmî İlimler ve Kur'ân'ı Kerîm Fakültesi(1990), Yemen Kur'ân'ı Kerîm Fakültesi(1994),Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Kıraat kısmı zikredilebilir. bkz. Ahmet Müflih Kudat, Ahmet Halid Şükrî, Muhammed Halid Mansur, *Mukaddimât fî Ulûmi'l-Kur'ân,* 5. Baskı, Amman: Cem'iyyetü'l-Muhâfaza, 2009, s.72-73.

oluşturmaktadır. Nitekim Kıraat Fakültesi'ndeki yüksek lisans ve doktora programında şu dersler okutulmaktadır:[89]

Yüksek lisans zorunlu dersler: Kur'ân Araştırmaları, İslâmî İlimlerde Araştırma Yöntemleri, Aşere-i Kübra Usûl Kısmı, Aşere-i Kübra Vecihlerinin Takdimi, Kıraatler ve Kıraatlerle Alakalı Alanlara Dair Araştırmalar.

Yüksek lisans seçmeli dersler: Tefsir Araştırmaları, Ahkâm Ayetleri Tefsiri, Dilbilimsel Tefsir Araştırmaları, Mevzûî Tefsir Araştırmaları, Kıraatlerin Tefsir, Nahiv ve Beyan İlimlerine Etkisi, Kıraatlerin Vakf ve İbtidaya Etkisi, Müsteşriklerin Araştırmalarında Kur'an Kıraatleri.

Doktora zorunlu dersler: Tevcîhu'l-Kırâât, Aşere-i Kübra Vecihlerinin Okunması, Kur'ân Kıraatinin İ'cazına Dair Araştırmalar, Resm ve Dabt İlmine Dair Araştımalar.

Doktora seçmeli dersler: Tefsir Araştırmaları (ileri seviye), Kur'an Kıraatleri ve Arap Lehçeleri, Kıraatlerle İlgili Geç Dönem Araştırmaları, Kur'an İcazetinde Müşâfehe ve Telkine Yönelik Araştırmalar, Şaz Kıraatler.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan hareketle Ürdün'de yürütülen kıraat tedrisatı ile ilgili şu tespitlere gitmek mümkündür: (1) Kıraat çalışmaları genelde metin ezberini esas alan bir sistem çerçevesinde yürümektedir ve ülkedeki kıraat tedrisatının baskın karakteri böyledir. Metin ezberini asas almayan tedris örneklerine nadiren rastlansa da bu uygulama pek kabul görmemektedir, böyle olduğu için de bir yaygınlığından bahsetmek mümkün değildir. (2) Ürdün'de yürütülen kıraat tedrisatı Şâtıbiyye ve Dürre merkezli kıraat-i aşere eğitimini dayalı olarak varlığını sürdürse de vakf-ibtida, mushaf imlası, kıraatlerin tevcihi, addü'l-ây gibi kıraat ilminin mütemmim cüzleri kabul edilen konuları da kapsamakta ve bu alanlarda derslerin yapıldığı görmekteyiz. Bu durum kıraat eğitiminin salt kıraat vecihlerinin öğretiminin değil buna ilave olarak kıraatle ilgili muhtelif bilgi türlerinin de aktarıldığı bir eğitim faaliyeti olduğu yönünde bir yaklaşımın hâkim olduğu anlamına gelmektedir.

Gelinen bu noktada Ürdün'de yürütülen kıraat eğitimi ile ülkemizde yürütülen eğitimi arasında bir mukayeseye gitmek yerinde olacaktır. Ürdün'de yürütülen kıraat tedrisatının sair Arap ülkelerinde yürütülen tedrisatla yakınlık arzetmesine bağlı olarak böyle bir mukayese bize, bir bütün olarak İslam dünyası ile ülkemiz arasında bir karşılaştırma yapma imkânı sunacağı gibi, bizdeki tedrisatın nev-i şahsına münhasır yönlerinin tespitine de katkı

[89] https://www.wise.edu.jo/ar/content/الخطط-الدراسية-لقسم-القراءات-القرانية

sunacaktır. Zira ülkemizde yürütülen kıraat tedrisatı birçok noktada karakteristik özellikler taşımaktadır. Şöyle ki, ülkemizde yürütülen ve "Aşere-Takrib" olarak ifade edilen tedrisat, İstanbul Tariki ve Mısır Tariki olarak isimlendirilen usuller çerçevesinde on kıraate dair farklılıkların indirac usulü doğrultusunda Fâtiha'dan Nas'a kadar okunması şeklinde yürümektedir. Bu çerçevede kıraat farklılıklarının tespitinde Pâluvî'nin *Zübdetü'l-İrfân*'ı ile bunun şerhi olan Muhammed Emin Efendi'nin *Umdetu'l-Hullân*'ı esas alınmaktadır. Bu da göstermektedir ki ülkemizdeki tedrisatta Ürdün'de olduğu gibi Şâtıbiyye ve Dürre gibi metinlerin ezberini içeren bir yapı söz konusu değildir. Kıraat okuyan bazı kimselerin İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibetü'n-Neşr isimli manzum esebirin ezberlediği bir vakıadır. Ne var ki bu, spesifik bir uygulama olarak durmaktadır ve bizdeki kıraat eğitiminin karakteristik özelliği olarak değerlendirilebilecek bir düzeyde değildir.

Ürdün'de yürütülen kıraat tedrisatında yukarıda ele aldığımız üzere eğitimin bir parçası olarak vakf-ibtida, mushaf imlası, tevcîhu'l-kıraat, addü'l-ây gibi konularla ilgili de dersler okutulmaktadır. Geçmiş dönemde ülkemizdeki kıraat tedrisatı bu açıdan eksik bir yapı arz etmekte, verilen eğitim kıraat farklılıklarının ötesinde bir boyut taşımamakta idi. Ancak yakın dönemde yapılan program yenileme çalışmaları neticesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı eğitim merkezleri ile bu merkezlerin dışında ve fakat Başkanlığın nezaretinde yürütülen tedrisata başta kıraat tarihi ve mushaf imlası olmak üzere kursiyerlerin alanla ilgili teorik kazanımlarını artıracak dersler ilave edildi ve böylece bizdeki tedrisata ait bir eksiklik giderildi. İlahiyat Fakültelerinin Kıraat Anabilim Dalları ile olan ilişkilerin kuvvetlendirilmesi sayesinde kıraat tedrisatındaki teorik desteğin daha da kuvvetleneceği bir vakıadır. Öte yandan ilahiyat fakültesi mezunlarının bu kurslara olan ilgisinin artırılmasını sağlayacak düzenlemeler hayata geçirildiği takdirde, ülkemizdeki tedrisat daha da ileri bir düzeye taşınacaktır.

Kıraat eğitiminin içeriği açısından bir kıyaslamaya gidecek olursak şunu söyleyebiliriz: Bilindiği üzere ülkemizdeki kıraat tedrisatı Tayyibe merkezlidir. Özelde Ürdün genelde ise sair İslam ülkelerinde ağırlıklı olarak Şâtıbiyye ve Dürre merkezli bir eğitim verilmektedir ve Tayyibe merkezli kıraat eğitimi almış olanların sayısı azdır. Bu durum bizdeki kıraat tedrisatının çok daha kapsamlı olduğunu gösterir. Ancak bu kapsamlılığa rağmen metin ezberinin merkeze alınmaması bizdeki eğitimin beklenen düzeyde olmaması gibi bir sonucu beraberinde getirmektedir. Öte yandan bizdeki uygulamada kıraat eğitimini alan herkes Tayyibe merkezli bu kapsamlı ve ağır tedrisattan geçmek durumundadır. Çünkü tek bir kıraat ve rivayetin ya da İslam dünyasında pratik hayatta varlığı devam eden birkaç kıraat ve

rivayetin öğretimini esas alan bir eğitim programı maalesef yoktur. Oysa bu tarz farklı programların olması, Tayyibe'yi esas alan bir eğitimin hakkını veremecek ve fakat kısmen de olsa kıraatleri tahsil etmek isteyen kimseler için büyük bir imkân olacaktır. Oysa ülkemizin seçkin karileri tilavetlerinde icra edebilecek düzeyde yaygın kıraat ve rivayetleri tahsil etmiş olma gibi bir imkânı sahip değillerdir. Sair İslam ülkelerine baktığımızda kârî vasfıyla öne çıkan zevatın belli kıraat ve rivayetlerin eğitimini aldıkları ve tilavetlerinde de bu kıraatlerden/rivayetlerden örnekler sunmak suretiyle bir tilavet zenginliği sağladıklarını görüyoruz. Şu halde bizde de kıraatin bir ilim bir de sanat tarafı bulunduğu dikkate alınabilir, buna bağlı olarak da bir ilim olarak eğitim öğretiminin verildiği programlara bunun hakkını verebilecek ilmi altyapıya sahip olanlar dahil edilebilir ve metin ezberini de merkeze alacak şekilde Şatıbiyye-Dürre veya Tayyibe merkezli kapsamlı bir tedrisat yürütülebilir. Meselenin sanat boyutuna gelince kârî vasfını kimselerin belli kıraat/rivayetleri tahsil etmek suretiyle tilavetlerinde bu zenginliğe de yer vermeleri sağlanabilir.[90]

[90] Ülkemizde yürütülen kıraat tedrisatı ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Mehmet Emin Maşalı, Kur'ân Kıraatinde ve Kitabetinde Türkiye'nin Durumu" (yayınlanmamış çalıştay metni), *Kastamonu çalıştayı* s. 3-6.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜRDÜN'DE KIRAAT, TECVİD VE MUSHAF İMLASI ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

Ürdün'de kıraat farklılıkları, tecvid ve mushaf imlası üzerine yapılmış teorik çalışmaların tespit ve tahlîlini yapmaya çalışacağımız bu bölümde öncelikle anılan konularla ilgili olarak kaleme alınmış müstakil eserlere işaret edilecektir. Eserlerin büyük bölümü ismen zikredilecek, önemine binaen bazı eserler hakkında detaylı bilgi verilmeye çalışılacaktır. Eserlerin isminin tam olarak zabtedilebilmesi amacıyla eserin orijinal ismi Arapça olarak da verilecektir.

1. Kitaplar

1.1. Kıraat Konusundaki Telif Eserler

1.1.1. Belli Bir Kıraat ve Rivayeti Esas Alan Eserler

Kıraat imamları ve ravileri ile onlara nispet edilen kıraat ve rivayetlerin temel özellikleri üzerine Ürdün'de kaleme alınan eserlerde Tefvik İbrahim Damra isminin çok öne çıktığı görülmektedir. Ürdün'de bu kapsamda kaleme alınan eserlerin yarısından fazlasının bu zata ait oluşu bu tespiti teyit etmektedir. Tevfik İbrahim'in sade, anlaşılır bir dile sahip olan ve her biri bir rivayeti esas alan eserlerinde, ilk olarak rivayet sahibi ravilerin hayatları, hocaları, isnat zincirleri, rivayetin usulü hakkında bilgi verilmekte, rivayetin Hafs rivayetine muhalif olan vecihleri zikredilmektedir. Müellif bu eserlerde Resm-i Osmânî'ye ittiba etmiş olsa da zaman zaman bu hassasiyeti elden bırakmış ve kelimeleri günlük/kıyasi imlaya göre yazmış, hâliyle de mushaf imlasına muhalefet etmiştir. Ayet sayılarının tayininde Kûfî sisteme bağlı kalmış, eserlerin sonunda Kûfe Ehli ile Medine Ehli arasında ayet sayısı itibariyle kendini gösteren farklılıkları tablo halinde sunmuştur.

Amman'ın en eski camilerinden biri olan Hüseyin Mescidi'nde kıraat okutmaya devam eden Damra'nın icazet ve isnat anlayışı kayda değer yönler içermektedir. Kendisinden icazet almış veya Ürdün'de alanla alakalı söz sahibi olan kişiler, Damra'nın birçok hocadan[91] kıraat okuyup icazet almasına rağmen, okuduğu rivayet ya da kıraatin hiçbirini Kur'ân'ı başından sonuna kadar okuyarak yani o rivayet doğrultusunda hatim yaparak değil de belli birkaç ayet

[91] Tevfik İbrahim'in hocaları arasında, Şam Kurrasından, İslam âlemi tarafından tanınan meşhur kıraat âlimi, Şatıbiyye tarikinde dünyada en âli isnadı kendisinde barındıran, 2012 yılında Dubai'de vefat eden Bekrî Tarabuşî ve Filistin asıllı, Ürdün'de bir süre Vizaratü'l-Evkaf bünyesinde Kur'ân'ı Kerim derslerinden sorumlu olarak çalışan ve Zerkâ ilinde imamlık vazifesinde görevli olan, son devrin meşhur kurrasından Saîd Anabtâvînin talebesi Muhammed San'î zikredilmektedir.

ya da sureyi o rivayet doğrultusunda hocasına arz etmek suretiyle icazet aldığını ifade etmektedirler ve bu yönüyle de Damra'yı eleştiri konusu yapmaktadırlar.

Tevfik İbrahim Damra, kıraat temeli ve birikimi itibariyle eleştirilere konu olduğu gibi kıraat muallimliği yönüyle de eleştirilere muhatap olmuştur. Nitekim talebelerinin bizatihî aktardığına göre Damra, Kur'ân icazeti için kendisine gelenlerden hafız olma şartı aramamaktadır. Damra'nın gerekçesi; hafızlık şartının ileri sürülmesinin talebeler için bir zorluk oluşturduğu ve Kur'ân kültürünün yayılmasına engel teşkil ettiğidir. Hafızlığı kıraat tedrisatı için olmazsa olmaz bir şart olarak görmeyen Damra, doğal olarak, kıraat farklılıklarını mahfuzata almaya ve yeri geldiğinde mahfuzattan istidlalde bulunabilmeye imkân verecek olması hasebiyle kıraat tedrisatının olmazsa olmazı kabul edilen metin ezberini de bir şart addetmemekte ve talebelerine Şâtıbiyye vb. bir metni ezberleme yükümlülüğü getirmemektedir. Keza öğrenci bir rivayeti esas alarak bir hatim bitirdiğinde, o hatim için öğrenciye icazet vermekte, aynı öğrenci başka bir rivayetin icazetini almak istediğinde, icazetini aldığı önceki rivayetten farklılık arz eden kelimeleri okumasını yeterli görmektedir. Örneğin Hafs rivayeti doğrultusunda hatmeden ve icazet alan öğrenci, Şu'be rivayetinin de icazetini almak istediğinde, Şu'be rivayetinin farklı vecihlerini okumasını icazet için yeterli görmektedir.

Damra'nın icazet sisteminin önceki nesillerde olmadığını ve gerekçeler her ne olursa olsun bu sistemin kabul edilemeyeceğini söyleyen Ürdün'ün ileri gelen kıraat üstatları, icazete gereken önemi vermemesinden dolayı Damra'yı tenkit etmektedirler, hatta bazı talebelerine birkaç ayet ya da süre okuttuktan sonra, okudukları miktarı icazetlerinde belirtmeden onlara icazet vermesinden dolayı onu hile yapmakla ve kıraat tedrisatını zayıflatmakla suçlamaktadırlar. Çünkü icazet, senedinde yer alan kıraat âlimlerinin bir mümessili olmayı ifade etmekte ve icazet sahibinin tedrisatını bu âlimlerin aktardığı şekliyle tederrüs ettiği anlamına gelmektedir. Bu yönüyle Damra'nın eğitim sistemi icazet geleneğinin tazammun ettiği bu delaletlere layık bir sistem değildir ve dolayısıyla da bu sisteme göre kıraat eğitimi almış bir kimse icazet almayı hak etmemektedir.

Kıraat eğitim öğretimine ve icazet kurumuna yaklaşımı itibariyle yukarıda zikri geçen eleştirilere maruz kalmış olsa da şu bir gerçek ki Ürdün'de kıraat alanında eser veren en velüd âlimlerden biridir. Zira ilerleyen satırlarda ele alacağımız üzere gerek muhtelif kıraat ve rivayetlere dair kaleme almış olduğu eserler, gerek farklı rivayetlere göre hazırlamış olduğu Mushaflarla Tevfik İbrahim Damra, Ürdün merkezli kıraat çalışmalarına telifatıyla ciddi

katkılar sunmaktadır. Damra'nın kaleme aldığı eserlerin listesini şu şekilde takdim etmek mümkündür:

(1) Tevfik İbrahim Damra, *el-Cisru'l-Me'mûn ilâ Rivâyeti Kâlûn min Tarîkayi'ş-Şâtîbiyye ve't-Tayyibe*, 2006, 154 sayfa, Dâru Ammâr (الجسر المأمون إلى رواية قالون من طريقي الشاطبية والطيبة)

(2) Tevfik İbrahim Damra, *es-Semeru'l-Yâni' fî Rivâyeti Verş an Nâfi' min Tarîkayi'ş-Şâtıbiyye ve't-Tayyibe*, 2008, 432 sayfa, Dâru Ammâr (الثمر اليانع في رواية ورش عن نافع من طريقي الشاطبية والطيبة)

(3) Tevfik İbrahim Damra, *et-Tarîku'l-Münîr ilâ Kırâati İbn Kesîr,* 2014, 166 sayfa, Dâru Ammâr (الطريق المنير الى قراءة ابن كثير)

(4) Tevfik İbrahim Damra, *Gâyetü Surûrî fî Rivâyeti'd-Dûrî*, 2007, 249 sayfa, Dâru Ammâr (غاية سروري في رواية الدوري)

(5) Tevfik İbrahim Damra, *Ahlâ Dürûsî fî Kırâati's-Sûsî*, 2008, 365 sayfa, Dâru Ammâr (أحلى دروسي في رواية السوسي)

(6) Tevfik İbrahim Damra, *Zâde's-Sâir ilâ Kırâati İbn Âmir,* 2006, 190 sayfa, Dâru Ammâr (زاد السائر إلى قراءة ابن عامر)

(7) Tevfik İbrahim Damra, *Ahsenü'l-Beyân Şerhu Turuki't-Tayyibe bi-Rivâyeti Hafs b. Süleymân,* 2006, 144 sayfa, Dâru Ammâr (أحسن البيان شرح طرق الطيبة برواية حفص بن سليمان)

(8) Tevfik İbrahim Damra, *Ahsenu Suhbetin fî Rivâyeti Şu'be min Kırâeti Âsım min Tarîkayi'ş-Şâtıbiyye ve't-Tayyibe*, 2006, 171 sayfa, Dâru Ammâr (أحسن صحبة في رواية الإمام شعبة من قراءة عاصم بن أبي النجود الكوفي من طريقي الشاطبية والطيبة)

(9) Tevfik İbrahim Damra, *Raf'atü'd-Deracât fî Kırâati Hamza ez-Zeyyât bi-Rivâyeti Halef ve Hallâd min Tarîkayi'ş-Şâtıbiyye ve't-Tayyibe*, 2009, 327 sayfa, Dâru Ammâr (رفع الدرجات في قراءة حمزة الزيات بروايتي خلف وخلاد من طريق الشاطبية)

(10) Tevfik İbrahim Damra, *Gâyetü Ridâî fî Kırâati'l-Kisâî min Tarîkayi'ş-Şâtıbiyye ve't-Tayyibe*, 2007, 333 sayfa, Dâru Ammâr (غاية رضائي في قراءة الكسائي من طريقي الشاطبية والطيبة)

(11) Tevfik İbrahim Damra, *İttibâ'u'l-Eser fî Kırâati Ebî Ca'fer*, 2008, 230 sayfa, Dâru Ammâr (اتباع الأثر في قراءة أبي جعفر)

(12) Tevfik İbrahim Damra, *Tenvîru'l-Kulûb fî Kırâati Ya'kûb,* 2008, 199 sayfa, Dâru Ammâr (تنوير القلوب في قراءة يعقوب)

(13) Tevfik İbrahim Damra, *Ferhatü'l-Ebrâr fî Kırâati Halef el-Bezzâr,* 2005, 203 sayfa, Dâru Ammâr (فرحة الأبرار في قراءة خلف البزار)

(14) Tevfik İbrahim Damra, *Cilâü Basarî fî Kırâati'l-Hasan el-Basrî,* 2010, 202 sayfa, Dâru Ammâr (جلاء بصري في القراءات الحسن البصري)

Muhtelif kıraat ve rivayetlerin tanıtımı amacıyla kaleme alınmış olan eserler içinde İbrahim Taha Selîm ed-Dâye'nin çalışmaları da önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim İbrahim Talha Nafi' kıraati Kalun ve Verş rivayetleri, Ebû Amr kıraati Dûrî ve Sûsî rivayetleri, Asım kıraati Şu'be ve Hafs rivayetleri üzerine eserler kaleme almıştır. Bu yönüyle bakıldığında Tevfik İbrahim Damra'dan sonra muhtelif kıraat ve rivayetleri tanıtıcı nitelikte en çok eser veren kişinin İbrahim Talha olduğunu söylemek mümkündür. Eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

(1) İbrahim Taha Selim ed-Dâyeh, *el-Menhecü'l-Me'mûn ilâ Rivâyeti Kâlûn*, 83 sayfa, 1996, Mektebetü'l-Vataniyye (المنهج المأمون الى رواية قالون)

(2) İbrahim Taha Selim ed-Dâyeh, *el-Usûl ve'l-ferş fî rivâyeti Verş*, 276 sayfa, 1996, Mektebetü'l-Vataniyye (الاصول والفرش في رواية ورش)

(3) İbrahim Taha Selim ed-Dâyeh, *Rivayetü Verş min tarîki İsbahâni: Eshelü rivâyetin li't-tilâveti fî salâti't-terâvihi ve't-teheccüd,* 128 sayfa, 2010, Daru'l-Furkan (رواية ورش من طريق الأصبهاني)

(4) İbrahim Taha Selim ed-Dâyeh, *Rivâyetü'd-Dûrî min kırâati Ebî Amr el-Basrî*, 164 sayfa, 1997, Daru'l-Furkan (رواية الدوري من قراءة أبي عمرو البصري)

(5) İbrahim Taha Selim ed-Dâyeh, *Rivâyetü Sûsî min kırâati Ebî Amr el-Basrî,* 224 sayfa, 1998, Daru'l-Furkan(رواية سوسي من قراءة أبي عمرو البصري)

(6) İbrahim Taha Selim ed-Dâyeh, *Kırâatü'l-imâm Âsım min rivâyetey Hafs ve Şu'be anhu min tarîki'ş-Şâtıbiyye,* 79 sayfa, 1995, Mektebetü'l-Vataniyye (قراءة الإمام عاصم من روايتي حفص وشعبة عنه من طريق الشاطبية)

Tevfik İbrahim Damra ve İbrahim Taha Selim ed-Dâyeh isimlerinden sonra bu alanda hatırı sayılır telifata sahip şahıslardan birisi de Muhammed Abdullah Abduhdur. Kıraat

eğitimi veren merkezler arasında zikrettiğimiz Merkezü's-Sekâfî el-İslâmi bünyesindeki akademik kadro bağlamında kendinden bahsettiğimiz Muhammed Abduh, merkezin en önemli hocalarından biri olarak kabul edilmektedir. Kimya Mühendisliği üzerine lisans eğitimi almış olan Abduh, kıraat eğitimini daha sonra tamamlamıştır. Ürdün'de birçok mescitte imam hatiplik birçok merkezde de kıraat hocalığı görevlerinde bulunmuştur. Zaman zaman Vizaretü'l-Evkaf bünyesinde Mushafları tetkik heyetinde de görev almıştır.

Kıraat ilminin hem nazari hem de pratik boyutuna yönelik dersler veren Abduh'un kitapları şu şekildedir:

(1) Muhammed Abdullah Abduh, el-Mu'înu'l-Vâfî fî Rivâyeti Kâlûn, Îsa b. Mîna min *tarîki'ş-Şâtıbiyye ve't-Tayyibe,* 629 sayfa, 2007, Daru'l-Furkan(المعين الوافي في رواية قالون)

(2) Muhammed Abdullah Abduh, *el-Beyânu'ş-şâfî fî rivâyeti Şu'be,* 363 sayfa, 2006, Daru'l-Furkan(البيان الشافي في رواية أبي بكر شعبة)

(3) Muhammed Abdullah Abduh, *el-Furkânu'l-mübîn fî ifrâdi ve cem'i usûli'l-kırââti'l-aşri'l-mütevâtira min tarîki'ş-Şâtıbiyye ve'd-Dürre ve Tayyibeti'n-neşr,* 783, 2006, Daru'l-Furkan (الفرقان المبين في إفراد وجمع أصول القراءات العشر المتواترة من طريق الشاطبية والدرة وطيبة النشر)

(4) Muhammed Abdullah Abduh, *el-İbdâ'ul-kerîm fî kırâati'l-imâm Ali b. Hamza,* 425 sayfa, 2005, Daru'l-Furkan(الابداء الكريم في قراءة الإمام علي بن حمزة)

(5) Muayyen bir kıraat veya rivayeti esas alan çalışmalar içinde Prof. Dr. Ahmet Hâlid Şükrî'nin Nâfi' kıraati üzerine kaleme aldığı eser önemli bir konuma sahiptir. Zira *Kıraatü'l-imâm Nâfi' min Rivâyetey Kâlûn ve Verş min Tarîki'ş-Şâtıbiyye* (قِرَاءَةُ الْإِمَامِ نَافِعٍ مِنْ رِوَايَتَيْ قَالُون وَوَرْش مِنْ طَرِيقِ الشَّاطِبِيَّة) ismini taşıyan ve Dâru Ammâr tarafından 2001 yılında yayınlanan 282 sayfalık bu eser Ürdün Üniversitesine bağlı kıraat yüksek lisans ve doktora programlarının müfredatında yer alan İmam Nafi' kıraati ve rivayetleri dersi için ders materyali olması amacıyla kaleme alınmış bir çalışmadır ve bu yönüyle de bir ders kitabı niteliğindedir. Üniversitenin önde gelen öğretim üyelerinden olan ve lisanüstü kıraat programlarında uzun yıllardır anılan dersi veren Prof. Dr. Ahmed Hâlid Şükrî tarafından kaleme alınmış bu eserde, bir ders kitabı olarak hazırlanmış olmasının kaçınılmaz sonucu olarak, basit bir dil ve üslup esas alınmıştır. Bir mukaddime ve üç ana bölümden oluşan ve içerik itibariyle Kalun ve Verş rivayetleri üzerinden Nafi' kıraatinin usul ve ferş farklılıklarının tanıtımını yapan eserin sonuna Abdulfettah el-Kadî'nin *en-Nazmû'l-Câmi' li-Kırâati'l-İmâm Nâfi'* isimli manzum

eseri eklenmiş, bu sayede öğrencinin ferşî ihtilafları daha kolay kavraması hedeflenmiştir. Söz konusu eser halen Ürdün'deki Üniversitelerin kıraat programlarında kaynak ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Ulûmu'l-Kur'ân ve kıraatler konusunda uzman olan ve bir süre Ürdün Câmiatü'l-Belkâ et-Tatbîkiyye bünyesinde görev yapan Filistin asıllı Musa Muhammed Nasr tarafından hazırlanan *er-Ravdu'l-bâsim fî rivâyeti Şu'be an Âsım* (الروض الباسم في رواية شعبة عن عاصم) isimli eser ise 1986 yılında Dâru Ammâr tarafından neşredilmiştir. Altmış sayfadan ibaret küçük hacimde bir eser olmasına rağmen alanda itibar gören bir çalışmadır. 2017 yılında vefat eden Muhammed Nasr'ın tefsir ve kıraat alanıyla alakalı *el-Kavlü'l-müfîd fî vücûbi't-tecvîd ve İhtiyârâtü'l-imâm Ubeyd b. Kâsım es-Sellâm* isimli eserleri de bulunmaktadır.

Muhammed Nasr *er-Ravdu'l-Bâsim*'in mukaddimesinde İslam dünyasının bazı bölgelerinde Asım kıraatinin Şu'be rivayetinin de okunuyor alması sebebiyle bu rivayeti incelemeye aldığını, Şu'be rivayetini tanıtma amacının yanı sıra kıraate dair çalışma yapan ilim taliplilerine katkı sunmayı da amaçladığını ifade etmektedir. Ebu Bekr b. Şu'be'nin hayatı hakkında özet bir bilgiyi de içeren kitapta esas olarak Şu'be rivayetinin rivayet özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede Şube rivayetine ait usulî yani kelimenin kipinin değil de seslendirmesinin değişimini ifade eden farklılıklar ile ferşî yani kip değişmesini ihtiva eden farklılıklar müstakil başlıklar altında ele alınmıştır. Şu'be rivayetini muhtasar bir biçimde ve anlaşılır sade bir dille anlatması, eserin üst düzey bir ilgiye mazhar olmasını sonuç vermiştir.

Belli bir kıraat ve rivayeti esas alan eserler, buraya kadar aktardığımız çalışmalardan ibaret değildir. Bunların dışında daha başka eserler de mevcuttur. Bunlar içinde şunları zikretmemiz mümkündür:

(1) Ömer Hammad, *el-Menâr fî rivâyeti Hafs min tarîki Tayyibeti'n-neşr*, 240 sayfa, 2007, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza(المنار في رواية حفص من طريق طيبة النشر)

(2) Ahmed Muhammed Kudat-Hatim Celal et-Temîmî, *Rivâyetü Şu'be an Âsım min tarîki'ş-Şâtıbiyye ve't-Tayyibe*, 2017, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (رواية شعبة عن عاصم من طريق الشاطبية والطيبة)

(3) Nadir Anabtâvî, *Kırâatü İbn Kesîr el-Mekkî min tarîki'ş-Şâtıbiyye ve't-Tayyibe,* 2017, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (قراءة بن كثير المكي من طريق الشاطبية والطيبة)

(4) Hazim Abdulfettah Ebû Alyâ, *Kırâatü Ebî Amr el-Basrî min tarîki'ş-Şâtıbiyye ve't-Tayyibe,* 2017, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (قراءة أبي عمرو البصري من طريق الشاطبية والطيبة)

Kıraatler arasında söz konusu olan usûl ve ferş farklılıklarını ele alan eserleri de bu kapsama dâhil etmek mümkün olabilir. Ürdün'de kıraat alanında öne çıkan isimlerden Ahmed Hâlid Şükrî, Muhammed Hâlid Mansûr, Ahmet Müflih Kudât, Muhammed Musa Nasr, Hâlid Seyfullah Seyfî, İbrahim el-Cermî, Muhammed Îsam el-Kudât gibi bir grup yazar tarafından kaleme alınmış olan ve Dâru Ammâr tarafından 2006 yılında yayımlanan 551 sayfalık *el-Muzhir fî Şerhi'ş-Şâtıbiyye ve'd-Dürre* (المزهر في شرح الشاطبية والدرة) isimli eser buna örnektir. Câmiatü'l-Belkâ et-Tatbîkiyye bünyesinde bulunan Kıraat Fakültesi –şu anki adıyla Câmiatü'l-Ulûm el-İslâmiyye- öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlanmış olan bu eser, isminin de delalet ettiği üzere Şâtıbiyye ve Dürre üzerine kaleme alınmış bir şerh niteliğindedir. Mevcut şerhlerden öğrencilerin istifade etmede zorlanıyor olması ve sadece pratik faydaya sahip bilgilerin öne çıkarılmasının gerekliliği gibi sebeplerle kaleme alınmış olan eser,[92] bu yönüyle yalın dili ve meseleleri anlaşılır ve akıcı bir üslupla izah etmesi gibi özellikleriyle öne çıkmaktadır. Böyle olduğu için de kıraat eğitimi alanların en çok müracaat ettiği Şâtibiyye şerhlerinden biri olma vasfını kazanmıştır. Ali Muhammed Dabbâ'ın *el-İdâe fî Beyâni Usûli'l-Kırâât* (الإضاءة في بيان أصول القراءة) adıyla kaleme aldığı ve Dâru Ammâr tarafından 2016 yılında yayınlanmış olan eser de kıraat ve rivayetler arasında söz konusu olan usul ve ferş farklılıklarını ele alan yeni bir çalışma olarak zikredilebilir.

1.1.2. Tahrîrât Türü Eserler

Daha ziyade İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fî'l-Kırââti'l-Aşr* ve *Tayyibetü'n-Neşr fîl-Kırââti'l-Aşr* isimli eserlerinde zikri geçen kıraat vecihlerini veya bu vecihlerin icrasıyla ilgili olarak aktarılan hükümleri tetkike tabi tutan, bunun neticesinde belli vecihleri devre dışı bırakan veya mutlak ifadelerle aktarılan kimi vecihleri takyide giden eser ve değerlendirmelerin ortak adı olan tahrirat alanında iki ana ekol varlık kazanmıştır. Bunlardan ilki Ali el-Mansûrî'ye (ö. 1134/1721) nispetle "Medresetü'l-Mansûrî" olarak anılan ekoldür. Bu ekole mensup âlimler İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'de zikrettiği tarik ve vecihleri kaynaklarına dayandırmaya çalışmışlar, bunu yaparken de kaynakların tamamına gitme gibi bir gaye gütmemişlerdir. İkincisi ise en güçlü temsilcisi Mustafa el-İzmîrî'ye nispetle "medresetü'l-İzmîrî" olarak anılan ekoldür. Bu ekole mensup âlimler İbnü'l-Cezerî'nin kaynaklarına gitmişler, kaynaklarda geçip de İbnü'l-Cezerî'nin zikretmediği veya kaynaklarda

[92] Muhammed Hâlid Mansûr ve diğ., *el-Müzhir fî Şerhi'ş-Şâtibiyye ve'd-Dürre,* Amman: Dâru Ammâr 2015, s. 9-10(Nâşirlerin mukaddimesinden)

geçmediği halde İbnü'l-Cezerî'nin zikrettiği vecihlerin tespitine çalışmışlar bu yönüyle de bir yerde İbnü'l-Cezerî'nin aktardığı bilgilerin sıhhat değerini araştırmışlardır.[93] Tahrîrât çalışmaları bu şekilde daha ziyade İbnü'l-Cezerî merkezinde gerçekleşmiş olsa da Şâtıbiyye gibi sair kaynakları tahrirata tabi tutan eserler de kaleme alınmıştır.

Yakın dönem kıraat çalışmalarında öne çıkan tahrîrât konusu çerçevesinde Ürdün'de azımsanamayacak sayıda bir çalışmanın varlığı görülmektedir. Bu çerçevede tespit edebildiğimiz eserler şöyledir:

(1) Dr. Sami Muhammed Saîd Abdu'ş-Şekûr, *Usûlu'n-Neşr ve turukihî ve eseruhumâ fî tahrirât*, 2016, 88 sayfa, Dâru Ammâr (أصول النشر وطرقه وأثرهما في القراءات)

(2) Dr. Sami Muhammed Saîd Abduşşekûr, *el-Evcühü'l-Munkatıa' edâen beyne'l-muharrirîn ve İbnü'l-Cezerî*, 2016, 75 sayfa, Dâru Ammâr (الأوجه المنقطعة أداء بين المحررين وابن الجزري)

(3) Dr. Sami Muhammed Saîd Abduşşekûr, *et-Tahrîrât ale'ş-şâtıbiyye beyne'l-kırâât ve'l-men'*, 2013, Dâru Ammâr (التحريرات على الشاطبية بين القراءة والمنع)

(4) Dr. Sami Muhammed Saîd Abduşşekûr, e*t-Tahrîrât alâ Tayyibeti'n-neşr beyne'r-rivâye ve'l-ictihâd*, 2016, 54 sayfa, Dâru Ammâr (التحريرات على طيبة النشر بين الرواية والاجتهاد)

(5) Dr. Sami Muhammed Saîd Abduşşekûr, *Mâ sekete anhü'l-imâm İbnü'l-Cezerî min usûli'n-Neşr ve Turukıh*, 2016, Dâru Ammâr (ما سكت عنه الإمام ابن الجزري من أصول النشر وطرقه)

(6) Dr. Sami Muhammed Saîd Abduşşekûr, *Tahrîru't-teysîr,* 2016, 61 sayfa, Dâru Ammâr (تحرير التيسير)

(7) Dr. Sami Muhammed Saîd Abduşşekûr, *Ğunnetü'l-Ezrakî beyne'n-nefy ve'l-isbât*, 2012, 44 sayfa, Dâru Ammâr (غنة الأزرق بين النفي والإثبات)

Bu eserlerle ilgili olarak söylenebilecek ilk şey onların tamamının da aynı müellife yani Dr. Sami Muhammed Saîd Abduşşekûr'a ait olduğudur. Diğer husus ise onların büyük bölümünün İbnü'l-Cezerî'nin eserlerini merkeze aldığı fakat Dânî'nin *et-Teysîr'*i ile İshâk b. Firrûh eş-Şâtıbî'nin *Hırzü'l-Emânî*'sini merkeze alan çalışmaların da var olduğudur. Hatta son çalışmada sadece Verş rivayeti Ezrak tarikinde sakin nûn ve tenvînden sonraki lâm ve râ'ların ğunneli idğama tabi tutulması şeklindeki vecih incelemeye alınmıştır. Bütün bunlar Dr.

[93] Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi,* s. 92-96.

Sâmî'nin, kıraat alanının öne çıkan eserlerinde aktarılan vecihlerin sıhhat değerini araştırdığı gibi bir kıraat vechi olup olmaması yönünde tartışmaların bulunduğu bazı uygulamaların kaynak araştırmasını ve sıhhat soruşturmasını yaptığını da göstermektedir.

Son çalışmasında Sami Abduşşekûr Ezrak tarikinde 'lâm' ve 'râ' harflerindeki ğunne veçhini, İbnü'l-Cezerî'de geçmesine rağmen bir kıraat veçhi olarak kabul etmeyen Mustafa İzmîrî ve Mütevellî'nin görüşlerine ve bu görüşleri temellendirmede başvurdukları delillere yer vermiştir. İbnü'l-Cezerî'nin ğunnenin sübutu ve bunun nasıl uygulanacağına ilişkin *en-Neşr*'de zikrettiği değerlendirmelere işaret etmiş, İbnü'l-Cezerî öncesi ve sonrası süreçteki uygulamayı değerlendirmeye tabi tutmuştur.[94] Samî Abduşşekûr'un bu konu üzerinde durması ve hatta bunu müstakil bir çalışmaya konu etmesi meselenin İbnü'l-Cezerî sonrası kıraat çalışmaları açısından taşıdığı önem sebebiyledir. Zira İbnü'l-Cezerî'den itibaren Ezrak için 'lam' ve 'râ'da gunne veçhi alınmış ve kıraat tedrisatı bu minval üzere devam etmiştir. İzmîrî ve ashabı ise yaptıkları incelemeler/tahrîrât neticesinde böyle bir veçhin olmadığı sonucuna varmışlardır. Bu aşamadan sonra bazıları gunne veçhini okumayı sürdürmüş, bazıları ise terk etmiştir. İzmirî de *Bedâi'u'l-Burhân*'da, gunneyi sadece Bakara suresinde almış, diğer surelerde ise gunne veçhinin terki yönünde bir ihtiyarda bulunmuştur.[95] Dolayısıyla da mesele tartışmalı bir meseledir ve İbnü'l-Cezerî'de geçen hatalı bir bilginin yaklaşık üç yüz yıl boyunca gayr-i sahih bir uygulamaya yol açıp açmadığı gibi bir tartışmaya zemin teşkil etmektedir.

1.2. Tecvid İlmine Dair Eserler

Ürdün'de tecvide dair kaleme alınmış çalışmalar söz konusu olduğunda Cem'iyyetü'l-Muhâfaza ismi öne çıkmaktadır. Zira bu kurum neşriyatı kapsamında yayınlanmış olan *el-Münîr fi ahkâmi't-tecvîd* (المنير في أحكام التجويد) isimli eser, Ürdün'deki mütedavel tecvit kitapları içerisinde olağanüstü bir yaygınlığa ve tanınırlığa sahiptir. Bir komisyon[96] tarafından kaleme alınmış olan ve yaklaşık üç yüz sayfalık eser Cem'iyyetü'l-Muhâfaza'nın en fazla rağbet gören yayınlarının başında gelmektedir. Eser, on ana bölüm ve bu bölümlere ait alt başlıklardan müteşekkildir. Söz konusu on bölüm ile alt başlıklar şu şekildedir: (1) Tecvid ilmine giriş: Tecvit ilminin tanımı, tecvit ilminin meseleleri ve sınırları, tevcid kavramının ilk

[94] Dr. Sami Muhammed Saîd Abduşşekûr, *Ğunnetü'l-Ezrakî beyne'n-nefy ve'l-isbât*, Amman: Dâru Ammâr, 2012, s.2.

[95] Ülkemizdeki kıraat tedrisatındaki uygulamada İzmîrî'nin ihtiyarı doğrultusundadır, dolayısıyla da ğunneli idğam vechi sadece Bakara suresinde uygulanmaktadır.

[96] Ahmed Hâlid Şükrî-Muhammed Ahmed Abdulmecid Süleyman-Abdurrahman Ebu Galyûn-Muhammed Hâzir el-Mecâlî-Muhammet Isâm el-Kuda't-Ali Muhammed el-Cüyûsî-Ahmed Müflih Kudat-Amr Yusuf Hammâd-Me'mûn Amr eş-Şimâlî

olarak ne zaman ve kimin tarafından kullanıldığı, tecvit ilminin nazari/pratik boyutu, lahn kavramı ve Kur'ân tilavetinde sıkça yapılan hatalar, tecvidin gerekliliğine dair deliller, kıraatin rükünleri (kıraatin makbul olması için gereken şartlar), Hafs rivayetinin tarifi, isnat zinciri, Kur'ân okuma şekilleri gibi alt başlıkları içermektedir. (2) İstiâze ve besmele, bunlara taalluk eden ahkâma dair meseleler, istiâzenin siğaları/caiz olan okuma biçimleri. (3) Harflerin mahreçleri. (4) Harflerin sıfatları. (5) Nûn-i sâkin, tenvin ve mîm-i sâkin ile ilgili tecvit kuralları (izhar, idğâm, iklâb, ihfâ, izhâr-ı şefevî, idğâm-ı şefevî, izhâr-ı şefevî) nûn-i sâkin ve tenvin arasındaki farklar, söz konusu tecvid kurallarının illetleri/sebepleri. (6) Med, çeşitleri ve hükümleri. (7) Tefhîm, terkîk. (8) İdğam, sebepleri, kısımları. (9) Vakf ve ibtidâ, kısımları, maktu-mevsul. (10) Faydalı hatırlatmalar: Resmü'l-mushaf, Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilişi, Tayyibe ve Şâtıbiyye'nin tarifi, Hafs rivayetinin usulü, Hafs rivayetinin sair kurraya ihtilaf ettiği bazı kelimeler, Hafs rivayetinin Şâtıbiyye tarikinden gelen vecihleri, Hafs rivayetine göre iki farklı vecihle de okunması caiz olan kelimeler, bu vecihlerden hangisinin mukaddem-muahhar olduğu, Hafs rivayetine has istisna haller, Kur'ân kıraatine müteallik bazı fıkhî meseleler.

Bölüm ve alt başlıklarının isimleri dikkate alındığında birkaç istisna dışında sıradan bir tecvit kitabı izlenimi veren eser, esasında gerek konuları işleyinde sistematik bir yaklaşımı esas alması, gerek sadeliği gerekse içerdiği bazı önemli başlıklar sebebiyle istifadeye medar yönler içeren ideal bir tecvid çalışması olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. Konuların sıralanışında İbn'ül-Cezerî'nin *el-Mukaddime* isimli manzum çalışmasının konu tertibini esas aldığı yönünde bir tespite gidilebilecek olan eserde bilginin kalıcılığını sağlamaya yönelik olarak kimi zaman *el-Mukaddime* ile *Tuhfetü'l-Etfâl* gibi manzum tecvid kitaplarındaki ilgili beyitlerle istidlalde bulunulması yönüyle de öne çıkmaktadır. Harflerin mahreç ve sıfatlarının işlendiği bölümlerde kuşe kâğıt kullanılmış böylece her bir harfin mahreci renkli olarak gösterilmiştir ki bu durum konunun okuyucu tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Kitabın vakf ve ibtidâ ile alakalı bölümünde, konunun ehemmiyeti hakkında bilgi verilmiştir. Bu çerçevede İbnü'l-Cezerî'nin en-Neşr fî'l-Kırââti'l-Aşr'ında "vakf-ibtida bilgisine vakıf olmayan talebelere icazet verilmediği" yönündeki uygulamaya atıfta bulunularak konunun önemine işaret edilmiştir. Vasıl hemzesi ile ibtidanın nasıl olacağı, vasıl hemzesi ile kat' hemzesinin bir arada bulunduğu kelimelerin nasıl okunacağı gibi hususlar da bu eseri farklı kılan yönler arasında zikredilebilir. Maktu-mevsûl bölümünde mushaf imlasında bitişik veya ayrık yazıma konu olan harf ve edatlar ele alınmıştır. İbnü'l-Cezerî'nin el-Mukaddimesi'nde bu bağlamda geçen harf ve edatlar aktarılmış ancak bu bilgilerle yetinilmeyerek İbnü'l-

Cezerî'de geçmemekle birlikte sair kaynaklarda geçen bu türden kelimelerle ilgili açıklamalarda bulunulmuştur.[97] Kitabın son bölümünde iki ana konu üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki mushaf imlası meselesidir. Bu çerçevede konuyla ilgili temel meseleler üzerinde durulmuştur. Son bölümde ele alınan bir diğer konu ise Hafs rivayetinde birden fazla vecihle okunan kelimelerle ilgilidir. Hafs rivayetinde birden fazla kıraat veçhine konu olan kelimelerin hangileri olduğu belirtilmiş, dahası bu vecihlerin hangisinin mukaddem hangisinin muahhar olduğuna da işaret edilmiştir.

Buraya kadar anlattığımız özellikleri itibariyle bakıldığında görülmektedir ki bu eser İbnü'l-Cezerî'nin *el-Mukaddimesi* sonrası dönemde hâkim hale gelen tecvid kitabı sistematiğine bağlı kaldığı görülmektedir. Eserde vakf-ibtidâ ve mushaf imlası konularıyla ilgili bilgilere yer verilmesi bunun delilidir. Zira Taşköprîzâde *el-Mukaddime* şerhinde "Şunu bilesin ki nazım sahibi, eserinin başında da işaret ettiği üzere, bu manzumeyi, üç konu üzerine mebni kılmıştır: Tecvid, vakf-ibtida ve mushaf imlası."[98] sözleriyle bu üçlü yapının İbnü'l-Cezerî'nin el-Mukaddime'sinin münderecatını oluşturduğunu açıkça ifade etmiştir. İbnu'l-Cezerî'nin vakfla ilgili bahisler ile mushaf imlasına dair bazı konuları *el-Mukaddime*'nin sonuda dâhil etme şeklindeki uygulaması, sonraki müelliflerin tecvid ilmine dair eserlerinde bu konulara değinmelerini sağlamıştır.[99]

el-Münîr'den istifadenin daha üst düzey olmasını sağlamak amacıyla el-Münîr üzerine yardımcı ders kitabı niteliğinde eserler de kaleme alınmıştır. Nitekim Amr Halil Yusuf, Dr. Amr Yusuf Hammad, Ali Muhammed el-Ceyûsî ve Dr. Muhammed Amr eş-Şâmî'den oluşan bir komisyon tarafından hazırlanan *Delîlü'l-Münîr li-Tedrîsi Kitâbi'l-Münîr* (دليل المنير لتدريس كتاب المنير) isimli eser böyle bir çalışmadır ve Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesinde yürütülen Kur'ân eğitim öğretiminde *el-Münîr*'den daha iyi yararlanabilmeyi temin gayesiyle hocalar için yardımcı kaynak olarak hazırlanmıştır. Eserde başlıca; Kur'ân ve kıraat öğreticisinin ilmî yeterliliği, öğretim yöntemleri, tecvid konularını seviyeye göre anlatabilme becerisi konuları üzerinde durulmuştur.

Bir komisyon tarafından kaleme alınmış olan *Takrîbü'l-münîr li'l-mübtedî ve's-sağîr* (تقريب المنير للمبتدي الصغير) isimli 92 sayfalık eser de (2017) Cem'iyyetü'l-Muhâfaza bünyesinde yürütülen Kur'ân eğitiminde başlangıç seviyesinde olanlara kaynak tecvid kitabı olarak

97 أن لو- ابن أم- يبنؤم- الياسين- يومئذ- حينئذ- كأنما- ربما- ويكأن- نعما- مهما

98 Ahmed b. Mustafa Taşköprîzâde, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye,* Medine: Mucemma'u'l-Melik Fahd, 2001, s. 229.

99 Ğânim Kaddûrî Hamed, ed-Dirâsâtü's-Savtiyye ınde Ulemâi't-Tecvîd, 3. Baskı, Amman: Dâru Ammâr 2009, s. 70.

hazırlanmış olup el-Münîr'in özeti mahiyetindedir. Her ne kadar kitabın başında "başlangıç seviyesinde olanlar için" şeklinde bir kayıt yer alsa da kitap, orta seviyeye de hitap etmekte olup özellikle de hafızlık çalışması yapanlar ile orta öğretim öğrencileri için temel eser niteliğindedir. Nitekim Cem'iyyetü'l-Muhâfaza on beş yaşının altındaki öğrencilere yönelik tecvid derslerinde bu eseri esas almaktadır.[100]

Tecvide dair zikri geçen eserlerin dışında kaleme alınmış çok sayıda daha eser vardır. Bu eserler içinde etkileri ve kaynak değeri taşımaları itibariyle şunları zikretmek yeterli olacaktır:

(1) Zeydan Mahmut Seleme Akrabâvî, *el-Mürşid fî ilmi't-tecvîd*, 1991, 456 sayfa, Dâru'l-Furkân (المرشد في علم التوجيه) : Oldukça hacimli oluşuyla dikkati çeken bu eser, klasik tecvid konularının yanında birçok tecvid kitabında göremediğimiz konuları işlemektedir. Örneğin "mâ yeteayyenu alâ'l-kârii ma'rifetuh min mezhebi Hafs" başlığı altında Hafs rivayeti doğrultusunda kıraatte bulunan kimselerin bilmesi gerekli hususlar ele alınmıştır. Bu çerçevede Hafs rivayetinin ihtilafları küllî ve cüzî olmak üzere iki kısma ayrılmış; medd-i munfasıl, medd-i muttasıl, hemzeden önceki sâkin, sâkin nûn ve tenvin'in lam ve ra'lardaki durumu konuları küllî ihtilaflar, özel kelimelerle alakalı olanlar ise cüzî ihtilaflar olarak ele alınmıştır. Hafs rivayetinde birden fazla vecihle okunan özel kelimelerin tayin ve tespitinde Şâtibiyye tarikini esas alan müellif, Hafs rivayeti ile ilgili bilgileri temin ettiği kaynaklar olarak da İbn'ül-Cezerî'nin *en-Neşr*'ini ve bu eserde yer alan tarikleri zikretmiştir.

(2) Musa İbrahim el-İbrahim, *et-Tecvîdü'l-Menhecî,* 2004, 141 sayfa, Dâru Ammâr (التجويد المنهجي) : Tecvid ilminin tarifi, muhtevası, Hz. Peygamberden (sas) günümüze intikali, yedi harf mefhumu, yedi harf ve kıraatler arasındaki farklar, Hz. Peygamberin (sas) kıraatinin keyfiyeti vb. temel konuları içeren faydalı bir çalışmadır. Kıraatlerin kaynağı, yedi harf-kıraat ilişkisi gibi konulara girmiş olması farklı yanları olarak kaydedilebilir.[101]

(3) Muhammed İsam Müflih Kudat, Ahmed Hâlid Şükrî, Ahmet Müflih Kudât, *el-Vâdih fî Ahkâmi't-Tecvîd,* 1998, 191 sayfa, Daru'n-Nefâis (الواضح في أحكام التجويد) : Müelliflerin belirttiğine göre tecvid alanıyla alakalı çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Ne var ki bu eserlerin bazılarında gereksiz ayrıntılara girilmiş ve eser alabildiğine uzun tutulmuştur, bazılarında konular alabildiğine özet anlatılmış ve bazı bilgiler eksik kalmıştır, bazılarında ise

---

[100] Cem'iyyetü'l-Muhâfaza, *Takrîbü'l-münîr li'l-mübtedî ve's-sağîr,* 2. Baskı, Amman: el-Matabii'l-Merkeziyye, 2017, s.6. (Naşirlerin önsözlerinden)

[101] Bu zatın *Buhûs Menheciyye fî Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Teemmülât Kur'âniyyye: Bahs fî Ulumi'l-Kur'an'il-Kerîm, Dirâse İslâmiyye Menheciyye Hâdife* isimli eserleri de bulunmaktadır.

tecvid ilmi kapsamına girmeyen konulara yer verilmiştir. Bütün bunlar tecvid ilminin temel konularını basit bir metotla, sade bir dille ve fazla ayrıntıya gitmeden aktaran bir esere ihtiyaç bulunduğu anlamına gelir ki işte bu eser bu amaca yönelik olarak kaleme alınmıştır.[102] Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesi başta olmak üzere pek çok üniversitede kaynak eser olarak esas alınan bu çalışma, konuların dağılımı ve işlenişi gibi hususlarda hemen hemen *el-Münîr fî Ahkâmi't-Tecvîd* ile örtüşmektedir. Böyle olduğu için de el-Münîr'in münderecatıyla ilgili olarak yukarıda zikredilen hususlar aynıyla bu eser için de geçerlidir. Dolayısıyla da vakf-ibtidâ, maktu-mevsûl, resm'ül-mushaf gibi konularla ilgili de bilgileri içermektedir.

Ürdün'de basımı gerçekleşen tecvide dairler eserler arasında Muhammed Hâzir Mecâlî'nin *el-Vecîz fî Kitabi'l-Azîz* (2004, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza, 254 sayfa), Senâ Cemîl el-Kudûmî'nin *en-Nûru'l-Mübîn fî Ahkâmi Tilâveti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (2003, Daru Âlemü's-sekâfe, 157 sayfa), Abdu'l Vâris Saîd'in *Teysîru't-Tecvîd* (2008, Dâru Ammâr), Muhammed Ahmed Ma'bed'in, *el-Mülahhasu'l-Müfîd fî İlmi't-Tecvîd* (2003, Mektebetü'l-Vataniyye, 215 sayfa) ve Münîr Mustafa el-Halîlî'nin, *Ahkâmu't-Tecvîdi'l-Mübessat* (2011, Dâru'l-Me'mûn 59 sayfa) isimli eserleri de sayılabilir. Son olarak Kur'ân fonetiği alanındaki eşsiz çalışmalarıyla tanınan Iraklı bilim adamı Ğânim Kaddûrî Hamed'in şu çalışmaları da, Dâru Ammâr tarafından yayınlandığı için, bu kapsamda anılmak durumundadır: *Ebhâs Cedîde fî İlmi'l-Asvât ve't-Tecvîd* (2011, Dâru Ammâr, 340 sayfa); *Ebhâs fî İlmi't-Tecvîd* (2005, Dâru Ammâr, 206 sayfa), *ed-Dirâsâtu's-savtiyye ınde Ulemâi't-Tecvîd* (2006, Dâru Ammâr, 528 sayfa).

1.3. Vakf- İbtida ve Mushaf İmlası Konusuyla İlgili Eserler

Vakf-ibtidâ ve mushaf imlâsı konuları Kıraat İlminin alt disiplerindendir. Böyle olduğu içindir ki Taşköprîzâde bu iki ilim dalını "min furûi ılmi'l-kırâât" başlığı altında ele almıştır. Tespitlerimize göre vakf-ibtidâ konusu kapsamında Ürdün'de kaleme alınan tek eser Ğanim Kaddûrî Hamed'in *el-Muharrir fi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*'sıdır. Dâru Ammâr tarafından 2013 yılında basımı gerçekleşmiş olan bu eser basım yeri ve yayınevi dikkate alındığında Ürdün merkezli bir çalışma olarak değerlendirilebilse de müellifi Ğânim Kaddûrî Hamed Iraklı'dır.

Mushaf imlası konusuna gelince öncelikle şunu belirtmek gerekir ki bu konu Hz. Osman zamanında istinsahı gerçekleşen ve Mesâhıf-i Osmâniyye olarak anılan Mushafların imla özelliklerini esas alan bir konudur. Bilindiği üzere hicri ikinci asrın başlarından itibaren

---

[102] Muhammed İsam Müflih Kudat, Ahmed Hâlid Şükrî, Ahmed Müflih Kudât, *el-Vâdih fî Ahkâmi't-Tecvîd,* Ürdün: Dâru'n-Nefâis 1998, s. 7-8.

Osman Mushafları'nın imla özelliklerini anlatan eserler kaleme alınmış ve bu çerçevede kayda değer bir edebiyat oluşmuştur. İlk eserlerin daha ziyade Osman Mushafları arasındaki farklılıklarla alakalı olan bu edebiyat içerisinde özellikle beşinci asırda kaleme alınmış eserler alanın muhallet metinleri olarak kabul görmüştür. Bu metinler içerisinde Dânî'nin el-Mukni'i ile talebesi İbn Necâh'ın Muhtasaru't-Tebyîn'i özel bir yere sahiptir ve mushaf imlası dendiğinde ana kaynak metinler olarak kabul görmektedir. İmla konusunun kıraatlerin kabulü için ana kıstas olması konuyu tarih boyunca önemli kılmıştır ve bu önemi sebebiyle de geçmişte olduğu gibi günümüzde de telifata konu olmuştur.

Ürdün'de mushaf imlası konusu üzerine kaleme alınan eserlere gelince bunlar içerisinde Ğânim Kaddûrî Hamed gibi Ürdün'lü olmayan ilim adamlarına ait eserler bulunsa da başta Dâru Ammâr olmak üzere Ürdün'deki yayınevleri tarafından yayınlanmış olmaları onları Ürdün'e nispet etmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu kapsamda şu eserleri zikretmemiz mümkündür:

(1) İbrahim Tâha Selîm ed-Dâyeh, *Tevdîhu'l-maânî fi'r-resm'il-Kur'ânî,* , Cem'ıyyetü Ummal el-Medâbiu't-teâvüniyye, 2010, 168 sayfa (توضيح المعاني في الرسم القرآني)

(2) Zeydan Mahmut Seleme Akrabavî, *Târîhu'l-mushaf fî dabtihî ve resmihî*, Mektebetü'l-Vatanîyye, 1998, 252 sayfa (تاريخ المصحف في ضبطه ورسمه)

(3) Ömer Yusuf Abdu'l-Ganî Hamdan, *Edvâ' cedîde ala'r-resmi'l-Osmânî mezâhir ve enmâd*, Dâru Ammâr 2009, 452 sayfa (أضواء جديدة على الرسم العثماني)

(4) Abdulmecid Arabilî, *Esrâru Ziyâdeti ve hazfi'l-yâ'i ve ibdâlihâ fi'r-resmi'l-Kur'anî,* Dâru Yafa 2010, 222 sayfa (أسرار حذف الياء في الرسم القرآني)

(5) Kamil Cemil Lüveyl, *Keyfe rusime el-mushaf*, Dâru'l-Me'mûn 2010, 100 sayfa (كيف رسم المصحف)

(6) Ğanim Kaddûrî Hamed, *Resmü'l-mushaf dirâse lugaviyye târîhiyye*, Dâru Ammâr 2003, 706 sayfa (رسم المصحف دراسة لغوية تاريخية)

1.4. Hafızlık ve Kur'ân Öğretimi İle Alakalı Kitaplar

Çalışmamızın önceki bölümlerinde yapılan açıklamaların da delalet ettiği üzere Ürdün'de yoğun bir Kur'ân ve kıraat eğitimi faaliyeti söz konusudur. Bu durum ideal bir Kur'ân eğitiminin ve bu eğitimin bir parçası olan hafızlık eğitiminin nasıl olacağı üzerine de metinler kaleme alınmıştır. Bu kapsamda şu eserlerin varlığından bahsetmek mümkündür:

(1) Ahmed Hâlid Şükrî-Firâs el-Avratâni, *İ'ânetü'l-mürîd li-hıfzî'l-Kur'âni'l-mecîd,* Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (إعانة المريد لحفظ القرآن المجيد)

(2) Ahmed Müflih Kudât, *Tezkiratü'l-hâfiz ve'l-mücîz li-kitabillahi'l-azîz,* Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2017, 200 sayfa (تذكرة الحا فظ والمجيز لكتاب الله العزيز)

(3) Muhammed Ebu Arîş, *Mukaddime li-kırâati'l-Kur'ân: Keyfe tuhfezu'l-Kur'ân,* Daru'l-Beyârik 1998, 26 sayfa (مقدمة لقراءة القرآن كيف نحفظ القرآن)

(4) Firâs Muhammed el-Avratânî, *el-İtkân fî keyfiyyeti hıfzı'l-Kur'ân: Bernâmec amelî li-hıfzı'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Vataniyye 1994, 57sayfa (الإتقان في كيفية حفظ القرآن)

(5) Muhammed Hüseyin el-Rantevî, *el-Iber fî men hafiza'l-Kur'ân ve lem yebluğu'l-aşera,* Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2004, 155 sayfa (العبر فيمن حفظ القرآن ولم يبلغ العشر)

(6) Zeydan Mahmut Seleme Akrabâvî, *Esâlîbu'l-kurrâ ınde's-selef ve'l-mukriîn,* Mektebetü'l-Vataniyye 1997, 142 sayfa (أساليب التعليم عند القراءة والمقرئين)

(7) Sâmir Havud, *San'atü't-temeyyüz ve'l-ibdâ' risâle ilâ muallimi'l-Kur'ân,* Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (صنعة التميز والإبداع : رسالة إلى معلم القرآن)

(8) Dr. Ahmed Mustafa el-Kudat, *el-Amel fî merâkizi'l-Kur'ân*, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (العمل في مراكز القرآن)

(9) Muhammed b. Fevzi Anter, *Hidâyetü'r-Rahmân alâ kâideti'n-Nûr li-ta'lîmi'l-Kur'ân*, 43 sayfa, 1999, Mektebetü'l-Vataniyye 1999, 43 sayfa (هداية الرحمن على قاعدة النور لتعليم القرأن)

(10) Fuat Ebu'l-Hicâ, *Turuku tedrîsi'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye ve'l-İslâmiyye ve î'dâdi durûsiha'l-yevmiyye bi'l-ehdâfi's-sülûkiyye*, 188 sayfa, 2000, Dâru'l-Menâhic (طرق تدريس الدراسات القرآنية والإسلامية وإعداد دروسها اليومية بالأهداف السلوكية)

(11) Abdusselam el-Mecîdî el-Yemenî, *el-Menhecü'n-nebevî fi't-ta'lîmi'l-Kur'ân'î,* Mektebetü'l-Vataniyye 2005 (المنهج النبوي في التعليم القرآني)

Zikri geçen eserler içinden üçü kanaatimizce üzerinde durmayı haketmektedir. Bunlardan ilki, Kur'ân araştırmaları ve eğitim bilimleri üzerine çalışmalarıyla tanınan Muhammed Hüseyin'in *el-Iber* isimli eseridir. Bu eserinde müellif erken yaşlarda Kur'ân ezberine yardımcı olabilecek etken ve sebepler, onları erken yaşta Kur'ân iklimiyle

buluşturmanın yolları ve erken yaşlarda çocukları hafızlığa başlayan anne babalara yardımcı olabilecek metotlar üzerinde durmaktadır. Bu kapsamda iki ana bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde Kur'ân'ın her dilde kolayca ezberlenebilmesinin mucizeliği, kolaylığı, küçük yaşlarda Kur'ân'ı ezberlemenin sorunları, Kur'ân ezberine kaç yaşında başlanması gerektiği, anne babaların çocuklarına Kur'ân sevgisini nasıl aşılamaları gerektiği, küçük yaşta yapılan hafızlığın avantajları mevzubahis edilmekte, ikinci bölümde ise hayatını Kur'ân araştırmaları ve talebe yetiştirerek geçirmiş yüz yirmi tane hafızın hayat hikâyesi aktarılmaktadır.

Ürdün'de Vizâratü'l-Evkaf bünyesinde Kur'ân ve kıraat öğretimi çalışmalarından sorumlu olarak çalışmış olan ve bu yönüyle de ülke çapında maruf bir şahsiyet olan Zeydan Mahmut Seleme Akrabâvî'nin *Esâlîbü'l-Kurrâ* isimli eseri Vizâratü'l-Evkaf ve'l-Mukaddesetü'l-İslâmiyye tarafından yayınlanmıştır. Eserde Kur'ân-ı Kerim öğretimi, Kur'ân ezberine yardımcı olan faktörler, Hz. Peygamber (sas), sahabe ve tabiûn neslinin Kur'ân öğretim yöntemleri, Kur'ân'ın okunuş şekilleri, Kur'ân tilavetinde ses, makam, vurgu ve tonlama, Hafs rivayetinin sair kurrâya ihtilaf ettiği yerler gibi konular üzerinde durulmuştur.

Abdusselâm el-Mecîdî'nin, *el-Menhecü'n-Nebevî* isimli çalışmasında ise Hz. Peygamber'in (sas) Kur'ân-ı Kerîm'i nasıl ahzettiği ve sahabeye nasıl aktardığı, Hz. Peygamber'in (sas) hocalık vasfı, hangi metodu takip ettiği, tilavetinin nasıl olduğu konuları üzerinde durulmakta ve bu yönüyle son derece faydalı, günümüzdeki Kur'ân ve kıraat öğretimine ışık tutacak bilgiler içermektedir.

1.5. Âdâbu'l-Kur'ân ile Alakalı Eserler

Yetkin bir tilavetin gerek zahirî gerekse bâtınî şartlarını konu edinen ve tilavet esnasında kelâm-ı ilâhi olan Kur'ân'ın şanına yakışır bir tavrın takınılması gerektiğinden bahseden bilgileri ifade eden "Âdâbu'l-Kur'ân" ve "Âdâbu tilâveti'l-Kur'ân" konusu hadis kitaplarının "Fezâilü'l-Kurʾân", "Sevâbü'l-Kurʾân", "Menâfiu'l-Kurʾân" bölümleriyle Fezâilü'l-Kur'ân'a dair eserlerde ve İmâm-ı Gazzâlî'nin İhyâ'sı gibi ahlak kitaplarında geçmektedir. Kur'ân kıraatini yakından ilgilendiren bir konu olması hasebiyle günümüzde de konuyla ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Bu çerçevede Ürdün'de de konuyu müstakil olarak işleyen eserlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu eserlerden bazıları şöyledir:

(1) Ahmed Hâlid Şükrî, Âdâbu ehli'l-Kur'ân maa'l-Kur'ân ve ehlih, Cem'iyyetü'l-muhâfaza 2014, 69 sayfa (آداب أهل القرآن : مع القرآن وأهله) [103]

(2) Muhammed Said Bekr, el-Hayât maa'l-Kur'ân, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (الحياة مع القرآن)

(3) Ahmed el-Kudât, *Sebîlü Ehl'il-Kur'ân*, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (سبيل أهل القرآن)

(4) Muhammed Hüseyin el-Rantevî, *Maa eşrâf'il-ümme hameleti'l-Kur'ân'il-azîm*, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (مع أشراف الأمة حملة القرآن العظيم)

1.6. Kıraat-Tefsir İlişkisi Üzerine Telif Edilen Kitaplar

İslam tefsir geleneği incelendiğinde müfessirlerin farklı düzeylerde de olsa kıraat farklılıklarına atıfta bulundukları ve mana takdirlerinde kıraat farklılıklarını göz önünde bulundurdukları görülmektedir. Bu çerçevede özellikle Ferrâ ve Taberî gibi erken dönem müfessirleri ile Zemahşerî ve Ebû Hayyân gibi sonraki dönem müfessirlerinin tefsirlerinde kıraat farklılıklarının kayda değer bir yeri vardır. Bu durum müfessirlerin kıraatlere yönelik atıflarını inceleyen çalışmalara vücut vermiştir. Nitekim ülkemizde yüksek lisans ve doktora düzeyinde çok sayıda çalışmada belli bir tefsir kıraat açısından incelenmiş ve müfessirin mana takdirinde kıraatlerden nasıl yararlandığının tespitine çalışılmıştır.

Ürdün merkezli kıraat çalışmalarında da bazı tefsirleri kıraat farklılıkları yönünden incelemeye tabi tutan çalışmalar kaleme alındığı görülmektedir. Tespitlerimize göre az sayıdaki bu tür çalışmalara örnek olarak şunları zikretmemiz mümkündür:

(1) Ahmed Hâlid Şükrî, *Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Menhecühû fî Tefsirih el-Bahru'l-Muhît ve fi Î'râdi'l-Kırââti fîh*, Dâru Ammâr 2007, 230 sayfa (أبو حيان الأندلوسي ومنهجه في تفسير البحر المحيط وفي إيراد القراءات فيه)

(2) Sâmi Abdüşşekûr, *Tebrie'tü'l-imâm et-Taberî el-müfessir mine't-ta'n fi'l-kırâât fi ihtiyârihî li'l-meşhûr minhâ ve raddü'ş-şevâz*, Dâru Ammâr 2011, 79 sayfa (تبرئة الإمان الطبري المفسر من الطعن في القراءات في اختياره للمشهور منها ورد الشواذ) Müellif kitabının mukaddimesinde, bazı üniversitelerde yapılan tezlerde ve bazı araştırmacıların kitaplarında, İbn Cerîr et-Taberî'nin kıraat algısının yanlış anlaşıldığını ve bu algıya yönelik asılsız ithamlarda bulunulduğunu belirtmekte, bu kitap vesilesiyle Taberî'nin hakikatte kıraatleri nasıl anladığını açıklayacağını

[103] Bu küçük risalede Kur'ân tilaveti öncesinde ve tilavet esnasında yapılması gerekenler, tilaveti dinlemede dikkat edilecekler ve hoca-talebe ilişkisi konuları muhtasar olarak anlatılmaktadır.

söylemektedir. Müellif eserin isminde geçen "tebrie" ifadesinin, eserin kaleme alınış amacının Taberî'yi yöneltilen bu ithamlardan arındırma olduğuna delalet ettiğinden bahsetmiştir.

(3) Sami Muhammed Said Abduşşekur, *el-Kırââtü'ş-şâzze beyne'r-rivâye ve't-tefsîr ve eseruhâ fi't-tefsîr ve'l-ahkâm (dirâse mukârene)*, Dâru Ammâr 2016, 66 sayfa (القراءات الشاذة بين الرواية والتفسير وأثارها في التفسير والأحكام)

1.7. Kıraatlerle İlgili Muhtelif Konular ve Ulûmû'l-Kur'ân'a Dair Eserler

(1) Komisyon, *el-İmâm İbnü'l-Cezerî Şemsü'l-Kurrâ,* Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2012, 266 sayfa (الإمام ابن الجزري شمس القراء): Vefatının 600. yıldönümünde İbnü'l-Cezerî'yi anmak ve çalışmaları üzerinden onun kıraat ilmindeki yerini derinlikli bir incelemeye tabi tutmak amacıyla Cem'iyyetü'l-Muhafaza tarafından düzenlenen sempozyumda sunulmuş tebliğ metinlerini içeren bir eserdir. Bu çerçevede Ahmed Muhammed Müflih Kudat İbnü'l-Cezerî'nin biyografisini, Ğanim Kaddûrî Hamed İbnü'l-Cezerî'nin ilmi şahsiyeti ve kıraat ilmindeki yerini, Âdil Ebû Şa'r İbnü'l-Cezerî'nin mukaddimesi ışığında tecvit öğretimindeki yöntemini, İbrahim b. Said ed-Düserî İbnü'l-Cezerî'nin kıraat öğretimindeki sistemini, Hâtim Celal Temîmî ise İbnü'l-Cezerî'nin kıraat alanına katkılarını içeren metinleri, kitabın içeriğini oluşturmaktadır.

(2) Komisyon, *el-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî ve cuhûduhû fi hidmeti'l-Kur'âni'l-kerîm,* Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2016, 188 sayfa (الإمام مكي بن أبي طالب القيسي وجهوده في خدمة القرآن الكريم)

(3) İbrahim el-Cermî, *Fevâidu ve latâifü'l-Kurrâ' min kitâbi Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ,* Dâru Ammâr 2000, 73 sayfa (فوائد ولطائف القراء من كتاب غاية النهاية في طبقات القراء لابن الجزري)

(4) Ğânim Kaddûrî Hamed, *Zavâhir lugaviyye fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye,* Dâru Ammâr 2006, 100 sayfa (ظواهر لغوية في القراءات القرآنية)

(5) Ğanim Kaddûrî Hamed, *Muhâdarât fî ulûmi'l-Kur'ân,* Dâru Ammâr 2004, 269 sayfa (محاضرات في علوم القرآن)

(6) Ğanim Kaddûrî Hamed, *Ebhâs fî ulûmi'l-Kur'ân,* Dâru Ammâr 2006, 303 sayfa (أبحاث في علوم القرآن أبحاث في علوم القرآن)

(7) Ahmed Hâlid Şükrî ve arkadaşları, *Mukaddimât fî İlm'il-Kırâât*, Dâru Ammâr 2009, 274 sayfa (مقدمات في علم القراءات): Alanında uzman üç akademisyen tarafından uzunca bir

emekle kaleme alınan ve Ürdün Üniversitesi ve diğer bazı üniversitelerin yüksek lisans - doktora bölümlerinde ders kitabı olarak okutulan eser, yazarların da açıkça belirttiğine göre Kur'ân kıraatine giriş mahiyetindeki bilgileri sistemli, derli toplu bir bir biçimde ele alan bir eserdir ve bu eserin en karakteristik özelliğidir.

(8) Ahmed Hâlid Şükrî-Muhammed el-Mecalî, *Tahkîku'l-makâl fi'l-besmele: Dirâse Kur'âniyye*, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza (تحقيق المقال في البسملة)

(9) Ahmed Hâlid Şükrî-Umrân Semih, *İlmu Tarîhi Nüzûli Âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Suverih,* Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2002, 198 sayfa (علم تاريخ نزول آيات القرآن الكريم وسوره)

(10) Sâmî Muhammed Saîd Abduşşekûr, *Turuku'l-İmâm İbnü'l-Cezerî fî Kitâbih en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, Dâru Ammâr 2016, 56 sayfa (طرق الإمام إبن الجزري في كتابه النشر في القراءات العشر)

(11) Sami Muhammed Said Abduşşekûr, *ed-Diraye fî ilmi'l-kırâât,* Dâru Ammâr 2016 (الدراية في علم القراءات)

(12) Sami Muhammed Said Abduşşekur, *el-Kırââtü't-tefsîriyye,* Dâru Ammâr 2016, (القراءات التفسيرية)

(13) Muhammed Hâlid Mansûr, *Eseru tekniyyeti'l-ma'lûmâti fî ta'lîmi'l-kırââti ve't-tecvîd,* Dâru Ammâr 2011, 160 sayfa (أثر تقنية المعلومات في تعليم القراءات والتجويد) : Bu kitap, bilişim teknolojilerinin/internetin, tatbikî uygulamalarda eğitim materyali olabileceği tezini gütmekte ve bu tezi savunmaya dönük değerlendirmelere gitmektedir. Bu çerçevede kıraat ve tecvid eğitimi için fonetik ve edanın bilgisiyar teknolojisinden nasıl yararlanılabileceği ve bunun sahih sonuçlar verip vermeyeceği, bu yöntemle eğitim yapılacaksa bunun ilkelerinin neler olabileceği konuları üzerinde durmaktadır.

(14) Cemal b. Mahmut ed-Damîrî, *eş-Şâmiyye fî tertîbi's-suveri'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye*, Dâru Ammâr 2016 (الشامية في ترتيب السور المكية والمدنية)

(15) Muhammmed İnâyetullah Subhâni, *Akdu'l-cimân fi takvîmi tedebbüri'l-Kur'ân,* Dâru Ammâr 2016, 240 sayfa (عقد الجمان في تقويم تدبر القرآن)

(16) Abdulfettah Hovas, *Lübâbü't-tesânif fî tertîli'l-Mushafi'ş-şerîf,* Dâru Ammâr 2008 (لباب التصانيف في ترتيل المصحف الشريف)

(17) Halid İbrahim Fityânî, *Muhâdarât fî Ulumi'l-Kur'ân*, Dâru Ammâr 1996, 246 sayfa (محاضرات في علوم القرآن)

(18) Nuh el-Fakir, *İdâât fi't-tefrîk beyne'l-ahrufi's-seb'a ve's-seb'i'l-kırâât*, Mektebetü'l-Vataniyye 2011, 39 sayfa (إضاءات في التفريق بين الأحرف السبعة والسبع قراءات)

(19) Şevket Ali Derviş, *el-İltifât nahviyyen fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye,* Dâru Gaydâ 2010, 292 sayfa (الالتفات نحوياً في القراءات القرآنية)

1.8. Tahkik Çalışmaları

Ürdün'de yütürülen kıraat çalışmaları içinde tahkik türü çalışmalar da önemli bir yer işgal etmektedir. Bu tahkik çalışmalarının kıraat, tecvid, vakf-ibtidâ ve resmü'l-mushaf gibi farklı konularla ilgili olduğu görülmektedir. Böyle olduğu içindir ki tahkik çalışmalarını ele alacağımız bu başlık altında daha sistematik bir sunumu yakalama amacıyla eserler konularına göre bir sınıflamaya tabi tutulacaktır.

1.8.1. Kıraat Farklılıklarına Dair Eserler Üzerine Tahkik Çalışmaları

(1) Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, Tahbîru't-teysîr fi'l-kırââti'l-aşr, Ahmet el-Kudat (thk), Amman, 2012, Cem'iyyetü'l-muhâfaza (تحبير التيسير في القراءات العشر لابن الجزري)

(2) Ebû Muhammed Mekkî bin Ebî Tâlib Hammûş bin Muhammed el-Kaysî, *er-Ri'âye li-hukûkillah,* Muhammed ez-Zağli Isam el-Horistânî(thk), Amman, 2001, Dâru Ammâr (الرعاية لحقوق الله للمحاسبي)

(3) İbn'ül-Kabakâbî, *Îdâhu'r-rumûz ve miftâhu'l-künûz fi'l-kırââti'l-erba' aşera,* Prof. Dr. Ahmed Şükrî(thk), Amman, 2003, Dâru Ammâr (إيضاح الرموز ومفتاح الكنوز في القراءات الأربع عشرة)

(4) Ebi'l-Hasan Şurayh b. Muhammed er-Raînî el-İşbîlî, *el- Cem' ve't-tevcîh li mâ infarade bihî Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî el-Basrî,* Ğanim Kaddûri Hamed(thk), Amman, 2004, Dâru Ammâr(الجمع والتوجيه لما انفرد به يعقوب بن إسحاق الحضرمي البصري)

(5) Yusuf Efendizâde, *Hükmü'l-kırâât bi'l-kırââti'ş-şevâz,* Ömer Hamdan(thk), Amman, 2005, Dâru Ammâr (حكم القراءة بالقراءات الشواذ)

(6) İbn'ül-Fehham es-Saklî, *Kitâbu't-tecrîd li-buğyeti'l-mürîd fi'l-kırââti'l-erbaati aşer,* Dr. Dârî ed-Dûrî(thk), Amman, 2006, Dâru Ammâr (كتاب التجريد لبغية المريد في القراءات الاربعة عشر)

(7) İbn Ayyaş ed-Dımaşkî, *et-Tehzîb fî mâ zâde ale'l-hırz mine't-takrîb*, Ahmed b. Hamûd b. Hamid er-Ruveysî(thk), Amman, 2013, Dâru Ammâr (التهذيب فيما زاد على الحرز من التقريب)

(8) Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye fi tevcîhi'l-kırâât,* Hâzim Haydar, (thk), Amman, 2006, Dâru Ammâr (شرح الهداية في توجيه القراءات)

(9) Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Bâkûlî*, Keşfü'l-müşkilât ve îdâhu'l-mu'dilât fî i'râbi'l-Kur'ân ve 'ileli'l-kırâât,* Abdulkadir es-Sadî(thk), Amman, 2001, Dâru Ammâr (كشف المشكلات وإيضاح المعضلات في إعراب القرآن وعلل القراءات)

(10) Ebu Amr Osman b. Said ed-Dânî, Kitâbu'l-*elifât,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2008, Dâru Ammâr (كتاب الألفات لأبي عمرو الداني)

1.8.2. Tecvid Eserleri Üzerine Tahkik Çalışmaları

(1) Ali Hasan b. Ahmet b. el-Benna, *Beyânu'l-uyûbi elletî yecibu en yectenibehe'l-kurrâ,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2001, Dâru Ammâr (بيان العيوب التي يجب أن يجتنبها القراء)

(2) Abdulvehhap b. Muhammed el-Kurtûbi, *el-Mûdah fi't-tecvîd,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2009, Dâru Ammâr (الموضح في التجويد)

(3) Ebu'l-Hasan Ali b. Cafer es-Saîdî, *Risaletân fî tecvîdi'l-Kur'ân,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2000, Dâru Ammâr (رسالتان في تجويد القرآن) (الياءات المشددة في القرآن وكلام العرب)

(4) Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *el-Fark beyne'd-dâd ve'z-zâ' fî kitâbillah azze ve celle ve fi'l-meşhûr min'el-kelâm,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman,2007, Dâru Ammâr (الفرق بين الضاد والظاء في كتاب الله عز وجل وفي المشهور من الكلام)

(5) Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2016, Cem'iyyetü'l-muhâfaza(التحديد في الإتقان والتجويد)

(6) Ebu'l-Meâlî el-Mevsılî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed b. Abdirrahman el-İşbîlî, Ebu'l-Bekâ Nûruddîn Ali b. Osman b. Muhammed el-Uzrî, *Selâs rasâil fî ilmi't-tecvîd*[104], Ğanim Kaddûrî Hamed (thk), Amman, 2009, Dâru Ammâr (ثلاث رسائل في علم التجويد)

(7) Mansur b. İsa b. Gazi es-Semennûdî, *Tuhfetü't-tâlibîn fî tecvîdi kitâbi Rabbi'l-âlemîn*, Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2008, Dâru Ammâr (تحفة الطالبين في كتاب تجويد رب العالمين)

(8) Mekkî b. Ebi Talib el-Kaysî, *Temkînü'l-medd fî etâ ve âmene ve âdeme ve şibhih,* Ahmet Hasan Ferihât(thk), Amman, 2003, Dâru Ammâr (تمكين المد في "آتى" و "آمن" و "آدم" وشبهه)

(9) Mekkî b. Ebi Talip el-Kaysî, *Er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâât ve tahkîki lafzi't-tilâve,* Ahmet Hasan Ferihat(thk), Amman, 2008, Dâru Ammâr (الرعاية لتجويد القراءة وتحقيق لفظ التلاوة)

(10) Mekkî b. Ebi Talib el-Kaysî, *el-Yââtü'l-müşeddede fi'l-Kur'ân ve kelâmi'l-'arab,* Ahmet Hasan Ferihat(thk), Amman, 2002, Dâru Ammâr

(11) Muhammed b. Ebi Bekr el-Maraşi el-mülakkab bi'Saçaklızade, *Cühdü'l-mukill,* Salim Kaddûri el-Hamed(thk), Amman, 2008, Dâru Ammâr(جهد المقل)

(12) Ebu'l-Bekâ Nûruddîn Ali b. Osman b. Muhammed el-Uzrî, *Kurratü'l-ayn fi'l-feth ve'l-imâle beyne'l-lafzayn,* Dr. İbrahim el-Cermi(thk), Amman, 2005, Dâru Ammâr (قرة العين في الفتح والامالة وبين اللفظين)

(13) Yusuf Efendizâde, *Risâletü'l-meddât,* İbrahim Muhammed el'Cermi(thk), Amman, 2000, Dâru Ammâr(رسالة المدات)

(14) Osman Süleyman Murat, *el-Vâfî fî şerhi's-selsebîli'ş-şâfî fî ilmi't-tecvîd*, Muhammed Halid Mansur-Tevfik Hamarşah(thk), Amman,2002, Dâru Ammâr (الوافي في شرح السلسبيل الشافي في علم التجويد)

(15) Ahmet el-Akhisârî, *Şerhu'd-dürre el-yetîme fi't-tecvîd,* Muhammed el-Hamûdi ve Yusuf ed-Delîmî, Amman, 2013, Dâru Ammâr(شرح الدرة اليتيمة في التجويد)

(16) Abdu'd-dâim el-Ezherî, *et-Tırâzâtü'l-muallime fî şerhi'l-mukaddime,* Nizar Hurşit(thk), Amman, 2003, Dâru Ammâr(الطرازات المعلمة في شرح المقدمة)

[104] ed-Durru'l-mersûf fî vasfi maharici'l-hurûf li'Ebi'l-Maâli el-Mevsîlî, Kitab fî tecvidi'l-kıraâti ve maharici'l-hurûf li'ibn Vesîk el-Endülüsî, Nüzhetü'l-müşteğilîn fî ahkâmi'n-nûni's-sâkineti ve't-tenvîn li'İbn Kâsıh.

(17) İbn Dahhân el-Endelûsî, *el-İnbâü fî tecvîdi'l-Kur'ân,* Amman, Ahmed el-Kudat(thk), Amman, 2000, Cem'iyyetü'l-muhâfaza(الإنباء في تجويد القرآن لابن الطحان الأندلسي)

1.8.3. Vakf-İbtidâ Eserleri Üzerine Tahkik Çalışmaları

(1) Mekkî b. Ebî Talip el-Kaysî, *İhtisâru'l-kavl fi'l-Vakf alâ kellâ ve belâ ve ne'am,* Ahmet Hasan Ferihat(thk), Amman, 2003, Dâru Ammâr(اختصار القول في الوقف على كلا وبلى ونعم)

(2) Mekkî b. Ebî Talip, *Şerhu kellâ ve belâ ve ne'am ve'l-vakf alâ külli vâhide minhünne fî kitâbillah azze ve celle,* Ahmet Hasan Ferihat(thk), Amman, 2003, Dâru Ammâr (شرح كلا وبلى ونعم على كل واحد منهم في كتاب الله عزوجلة)

(3) Ahmed b. Faris li'Ebi Cafer Ahmed b. Rüstem et-Taberi, *Risâletü kellâ fi'l-kelâm ve'l-Kur'ân ve maaha makâletü kellâ,* Ahmet Hasan Ferihat(thk), Amman, 2006, Dâru Ammâr (رسالة كلا في الكلام والقرأن ومعها مقالة كلا)

(4) Ebu Amr Osman b. Said ed-Dânî, *el-Muktefâ fi'l-vakf ve'l-ibtidâ,* Muhyiddin Ramazan(thk),Amman, 2006, Dâru Ammâr(المكتفى في الوقف والابتداء)

1.8.4. Mushaf İmlası Eserleri Üzerine Tahkik Çalışmaları

(1) İbn Muaz el-Endülüsî, *Kitâbu'l-bed'î' fî ma'rifeti mâ rusime fi mushafi Osmân,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2000, Dâru Ammâr (كتاب البدع في معرفة ما رسم في مصحف عثمان)

(2) İbnVesîk el-Endelüsî, *el-Câmi' li mâ yahtâcü ileyhi min resmi'l-Mushaf,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2009, Dâru Ammâr(الجامع لما يحتاج إليه من رسم المصحف)

(3) Tahir b. İsmail b. Zafir el-Ukayli, *el-Muhtasar fî marsûmi'l-Mushafi'l-kerîm* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2007, Dâru Ammâr(المختصر في مرسوم المصحف الكريم)

(4) Muhammed b. Ahmed b. Davut İbn Neccar, *el-İfhâm fi şerhi bâb-i vakf-i Hamza ve Hişâm,* Muhammed İbn Ahmed Berhici(thk), Amman,2017, Dâru Ammâr (الافهام في شرح باب وقف حمزة وهشام)

1.8.5. Kıraatle İlgili Sair Konularla İlgili Eserler Üzerine Tahkik Çalışmaları

(1) Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele, *Tenzîlü'l-Kur'ân ve adedü âyâtihî ve ihtilâfü'n-nâs fîh,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2009, Dâru Ammâr (تنزيل القرآن وعدد آياته واختلاف الناس فيه)

(2) Ebu Ma'şer et'Taberî, *Kitâbu'l-hucec fi tevcîhi'l-kırâât,* Ğanim Kaddûrî Hamed(thk), Amman, 2011, Dâru Ammâr(كتاب الحجج في توجيه القراءات)

(3) Muhammed b. Ebubekir el-Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân,* Ahmed Müflih Kudat(thk), Amman, 2001, Dâru'l-Fetih (الانتصار للقرآن لابن بقلاني)

Kıraat farklılıkları, tecvid, mushaf imlası (resmü'l-mushaf) vakf-ibtidâ, âdâbü'l-Kur'ân konuları başta olmak üzere Ürdün merkezli kıraat çalışmaları ile ilgili olarak buraya kadar aktardığımız eserler ve bu eserler ilgili olarak yukarıda verilen bilgiler şöyle özet bir değerlendirmeye tabi tutulabilir:

Anılan eserlerle ilgili olarak verilen bilgilere bakıldığında bunların Dâru Ammâr, Cem'iyyetü'l-Muhâfaza, Mektebetü'l-Vataniyye, Dâru'l-Furkân, Dâru'n-Nefâis, Dâru'l-Beyârik, Dâru Âlemü's-sekâfe, Dâru'l-Me'mûn, Dâru Yafa, Cem'ıyyetü Ummâl el-Medâbiu't-Teâvüniyye, Dâru'l-Feth, Dâru'l-Menâhic ve Dâru Ğayda gibi çok sayıda ve muhtelif yayınevi tarafından yayınlanmış olsalar da bu yayınevleri içinde de Dâru Ammâr ve Cem'iyyetü'l-Muhâfaza'nın belirgin bir biçimde öne çıktığı görülür, dolayısıyla da anılan eserlerin kahir ekseriyeti bu iki yayınevinin neşriyatıdır.

Dâru Ammâr gerek Ürdün gerekse Ürdün haricinde alanında mütehassıs birçok akademisyene ait eserlerin basımını gerçekleştirmiştir. Bu da onun alanla ilgili şöhretinin Ürdün'le sınırlı olmadığını aksine onun uluslarası ölçekte tanınırlığı haiz bir yayınevi olduğunu göstermektedir. Kur'ân fonetiği ve Mushaf İmlası alanlarının tartışmasız en otorite isimlerinden biri olan Irak'lı ilim adamı Prof. Dr. Ğânim Kaddûrî Hamed'in *ed-Dirâsât es-Savtiyye* ve *Resmu'l-Mushaf* isimli eserlerinin Dâru Ammâr yayınları dâhilinde basılmış olması bile tek başına bu yayınevinin uluslarası ölçekteki tanınırlığını ve itibarını göstermeye kâfidir.

Yukarıda zikri geçen eserlere bakıldığında Ürdün'de kıraat alanıyla ilgili olarak basımı gerçekleşen eserler kıraat, tecvid, Kur'ân eğitim-öğretimi, hafızlık, mushaf imlası ve vakf-ibtidâ gibi alanın hemen bütün alt konularını kapsadığı keza telif ve tahkik olmak üzere geniş bir yelpazeye yayıldığı görülmektedir.

Ürdün'de basımı gerçekleşen tecvid kitaplarına baktığımızda, *el-Münîr* örneği çerçevesinde daha önce de işaret ettiğimiz üzere, sadece belli tecvid kuralları ile sınırlı bir muhtevaya sahip olmadığı, vakf-ibtidâ ve mushaf imlası gibi kıraat alanının alt başlıklarını ilgilendiren hususlarla ilgili bilgileri de kapsadığı, keza Hafs rivayetinde farklı vecihlere konu

olan kelimelere işaret edildiği bu yapılırken de bu vecihlerin Şâtıbiyye ve Tayyibe tariklerinden hangisi kanalıyla aktarılmış olduğuna işaret edilmiştir. Bu da anılan eserlerin muhteva bakımından kapsamlı kaynak kullanımı bakımından ise yetkin olduklarını söyleme imkânı vermektedir.

2. Yüksek Lisans ve Doktora Tez Çalışmaları

Ürdün'de kıraat alanında yapılan çalışmalar içerisinde yüksek lisans ve doktora düzeyinde yürütülen çalışmalar da önemli bir yer tutmaktadır. Son otuz yılı kapsayan süreçte yapılmış tez çalışmaları içinde tespit edebildiklerimizin takdimini gerçekleştireceğimiz bu başlık altında ilgili çalışmaları yüksek lisans ve doktora düzeyinde oluşlarını değil de ilgili bulundukları konuyu dikkate alarak tasnife tabi tutmaya çalıştık. Böylece çalışmamızın önceki bölümlerdeki başlıklandırmalarıyla da uyum içinde olmayı amaçladık.

2.1. Muhtelif Kıraat ve Rivayetlerle İlgili Tez Çalışmaları

(1) Abdülmehdî Kayid Ebû Aşkîr, *Tahlîlu'l-Akûstîkî li-Vücûhi'l-İhtilâfi's-Savtî beyne Verş ve Kalûn fî Kırâati Nâfi,* Danışman: Haldun Abdurrahman Ebû Hayca, 2005, (تحليل أكوستيكي لوجوه الاختلاف الصوتي بين ورش وقالون في قراءة نافع)

(2) Emel Âmir Saîd Avd, *Kırâatâ Halef an Hamze ve Verş an Nâfi': Dirâse Savtiyye Mukârane*, Danışman: Fevz Süheyl Nezêl, 2015, (قراءتا خلف عن حمزة وورش عن نافع: دراسة صوتية مقارنة)

(3) Tarık Velîd Beşîr, *El-Vakf fî rivâyeti Verş an Nâfi': Dirâse terkîbiyye delâliyye*, Danışman: Ubeyde Racihî- Beşir Ferc, 2010(الوقف في رواية ورش عن نافع دراسة تركيبية دلالية)

(4) Halime Abbas Sâl, *Rivâyetâ Verş ve Hafs: Dirâse tahlîliye mukârane*, Danışman: Muhammed Isâm Müflih el-Kudat, 2008(روايتا ورش وحفص :دراسة تحليلية مقارنة)

(5) Fatma Muhammed Süleyman Ebu Nasr, *ez-Zâhiratü's-savtiyye fî kırâati Verş,* Danışman: Semîr Şerif Setîtiyyeh, 1992 (الظاهرة الصوتية في قراءة ورش)

(6)Ali Muhammed Müslim el-Havêtimeh, *Suveru'l-idğâm ve ahkâmihî min hilâli'l-kavâîdi's-sarfiyye ve'n-nahviyye fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye,* Danışman: Nâsır İbrahim en-Naîmî, 2014 (صور الإدغام وأحكامه من خلال القواعد الصرفية والنحوية في القراءات القرآنية)

(7) Ahmed er-Ruşûd en-Naîmî, *el-Lehecâtü'l-arabiyye fî kitâbi 'Huccetü'l-kırâât' li-İbn Zencele rivâyetü Hafs an Âsım*, Danışman: Faris Batâyneh, 2005 (اللهجات العربية في كتاب "حجة القراءات" لابن زنجلة رواية حفص عن عاصم)

(8) Sâtî ez-Zebiyât, *Kadâyâ nahviyye fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye: Dirâse müvâzene beyne kırâateyi'l-imâm Hafs an Âsım ve'l-imâm İbn Kesîr*, Danışman: Muhammed Hasan Avvad, 2014(قضايا نحوية في القراءات القرآنية :دراسة موازنة بين قراءتي الإمام حفص عن عاصم والإمام ابن كثير)

(9) Muhammed Sâlim el-Ammârî el-Hırşeh, *Tenzîlü't-tayyibe li-İbni'l-Cezerî alâ kitâbihî "en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr" min evveli bâbi'l-idğâmi's-sağîr ilâ âhir bâbi imâleti hâi't-te'nîs,* 2016 (تَنْزِيلُ الطيِّبة لابن الجزريّ على كتابه (النشر في القراءات العشر) من أول باب الإدغام الصغير إلى آخر باب إمالة هاء التأنيث)

(10) Abdullah Muhammed eş-Şimâyileh, *Ta'lîmü'l-kırââti'l-Kur'âniyye fi'l-Ürdün beyne't-türâse ve'l-muâsara,* Danışman: Yusuf Müslim Ebu'l-Adûs, 2004 (تعليم القراءات القرآنية في الأردن بين التراثة والمعاصرة)

(11) Salah Avvad Halif Benî Hâlid, *et-Tevcîhü's-savtî li'l-kırââti'l-Kur'âniyyeti'l-muhtelife fîhâ: Dirâsetün fî kütübi maânî'l-Kur'ân'il-kerîm,* 2013 (التوجيه الصوتي للقراءات القرآنية المختلف فيها : دراسة في كتب معاني القرآن الكريم)

(12) Hamza Salim Muhammed Galib İsa, *el-Kırââtü'l-mütevâtira ve eseruhâ fî esâlîbi'l-kasasi'l-Kur'ânî: 'Ard ve dirâse,* Danışman: Ahmed Hâlid Şükrî, 2015 (القراءات المتواترة وأثرها في اساليب القصص القرآني :عرض و دراسة)

(13) Matar Doğman er-Raşîdî, *Sîğatâ (Faale – Ef'ale) fi'l-Kırââti'l-Kur'âniyye*, Danışman: Muhammet Emin er-Ravâbideh, 2010(صيغتا (فعل وأفعل) في القراءات القرآنية)

(14) Sâcide Merhî ez-Zeğâğîl, *Eseru'ş-şevâhidi'l-isti'mâliyye fî tevcîhi'l-kırââti'l-Kur'âniyyeti'ş-şâzze fî kitâbi'l-Muhteseb li-İbn Cinnî*, Danışman: Âdil Bekâîn, 2014 (أثر الشواهد الاستعمالية في توجيه القراءات القرآنية الشاذة في كتاب المحتسب لابن جني)

(15) Hellâ Muhammed Abdurrahman el-Cağl, *Mevkifu Ebî Ca'fer en-Nehhas mine'l-kırââti'l-Kur'âniyyeti'l-mütevâtira*, 2016(موقف أبي جعفر النحاس من القراءات القرآنية المتواترة)

(16)Abdulilâh Mahmut Felah el-Livâmâ, *Mevkifu İbn Mâlik el-Endelûsî mine'l-kırââti'l-Kur'âniyye*, Danışman: Îmân Keylâni, 2009(موقف ابن مالك الأندلسيّ من القراءات القرآنية)

(17) Muhammed Nâsır el-Havâvişeh, *el-Hazf ve'z-ziyâde fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye*, Danışman: Seyfettin el-Fukarâ, 2011(الحذف والزيادة في القراءات القرآنية)

(18) Elâ Muhammed İbrahim Alâ, *Mevkifü'ş-şî'a mine'l-kırââti'l-Kur'âniyye,* Danışman: Süleyman Dekûr, 2015(موقف الشيعة من القراءات القرآنية :دراسة نقدية مقارنة)

(19) Hâlid Muhammed Abdurrahim, *el-Kisâiyyü'n-nahvî ve eseruhû fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye,* Danışman: Sâmi Avd, 2004(الكسائي النحوي وأثره في القراءات القرآنية)

(20) Husnâ Aleyân el-Anezî, *et-Tevcîhü'n-nahvî li'l-kırââti'l-Kur'âniyyeti'ş-şâzze fî kitâbi'l-Muhteseb li-İbn Cinnî*: Dirasetün Vasfiyyetün Tahlîliyyetün, Danışman: Ebu Nuvas Amr, 2015(التوجيه النَّحوي للقراءات القرآنيّة الشَّاذَّة في كتاب المحتسب لابن جنِّي دراسة وصفية تحليلية)

(21) Faysal Dayf el-Assâsafah, *et-Tevcîhü'n-nahvî li'l-kırââti'l-Kur'âniyye fî tefsîri't-Taberî*: Câmiû'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an, 2013 :(التوجيه النحوي للقراءات القرآنية في تفسير الطبري: جامع البيان عن تأويل آي القرآن)

(22) Alaaddin Mustafa Mahmut Bahlûz, *en-Nazîr ve devruhû fî tevcîhi'l-kırââti'l-Kur'âniyye fî dav'i îlmi'l-luğati'l-hadîs*, Danışman: Yahya Kasım el-Abâbanah, 1997 (النظير ودوره في توجيه القراءات القرآنية في ضوء علم اللغة الحديث)

(23) Nebil Ali Şimsân Ğanim, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fî şemsi'l-ulûm li-nişvân b. Saîd el-Himyerî:* Dirasetün luğaviyyetün, Danışman: Muhammed Şirkâvî, 2007 في القراءات القرآنية) (شمس العلوم لنشوان بن سعيد الحميري :دراسة لغوية)

(24) Şêhîr İsmâil el-Arînî, *Maâyîru'ş-şüzûz fi'l-kırââti'l-Kur'âniyye fî dav'i ilmi'l-luğati'l-hadîs*, Danışman: Ahmet Nasîf el-Cinâbî, 1995 (معايير الشذوذ في القراءات القرآنية في ضوء علم اللغة الحديث)

(25) Muhammed el-Mübarek es-Simânî Tayyib el-Beşîr, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi'r-rub'il-evvel mine'l-Kur'ân'il-kerîm: Dirasetün savtiyyetün sarfiyyetin nahviyyetün delâliyyetün*, Danışman: Muhammed Galip Abdurrahman Varâk, 2007 (القراءات القرآنية في الربع الأول من القرآن الكريم:دراسة صوتية صرفية نحوية دلالية)

(26) Malik Hasan Hüseyin Şaban, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fî kitâbi târîhi'l-Kur'ân li'l-müsteşriki'l-almânî Nöldeke: Ardun ve nakdün,* 2011 (القراءات القرآنية في كتاب تاريخ القرآن للمستشرق الألماني نولدكه :عرض ونقد)

(27) Faysal Selim el-Hurûb, *Mezâhiru'l-lehecâti'l-yemâniyye fi'l-Kur'âni'l-kerîm ve'l-kırââti'l-Kur'âniyye,* Danışman: Seyfettin el-Fukarâ, 2012 (مظاهر اللَّهجات اليمانيّة في القرآن الكريم والقراءات القرآنيّة)

(28) Mâzin Ahmed el-Faris el-Mahmut, *Îlelü ihtibârâti'l-Ferrâ fi'l-kıraâti'l-Kur'aniyye fî kitabihî Maânî el-Kur'ân,* Danışman: Muhyiddin Ramazan, 1987 (علل اختبارات الفراء في القراءات القرآنية في كتابه معاني القرآن)

(29) Cezâ Muhammed Hasan el-Musaraveh, *Devru'l-lehce fî tevcîhi'l-kıraâti'l-Kur'âniyye înde Ebî Hayyân el-Endülüsî fi tefsîri'l-Bahru'l-muhît,* Danışman: Yahya Abâbanah, 2000(دور اللهجة في توجيه القراءات القرآنية عند أبي حيان الأندلسي في تفسير البحر المحيط)

(30) Macit Ahmet Hovâledeh, *el-Hazf fi'l-kıraâti'l-Kur'âniyye fî tefsîri't-Taberî,* Danışman: Ebu Süveylem Enver, 2008(الحذف في القراءات القرآنية في تفسير الطبري)

(31) Münir Teysir Mansur Şentavî, *Şevâhidü'l-kıraâti'l-Kur'âniyye fî şürûhi'l-elfiye: Ebû Hayyan el-Endülüsî ve'l-Uşmûnî nemûzeceyn*, Danışman: Semîr Estîtiyah, 1988

(شواهد القراءات القرآنية في شروح الألفية :أبو حيان الأندلسي والأشموني نموذجين)

(32) Muhammed Seyyid Ahmet Azûz, *Mevkîfi'l-luğaviyyîn min'el-kıraâti'l-Kur'âniyyeti'ş-şâzze maa tahkîki kitabi i'râbi'l-kıraâti'ş-şevâz li'l-Ukberî*, Danışman: Muhammet Abduttevvâb b. Hasen, 1989 (موقف اللغويين من القراءات القرآنية الشاذة مع تحقيق كتاب إعراب القراءات الشواذ للعكبري)

(33) Fâyiz Îsa Muhammed Muhaseneh, *Vücûhûn min'er-resm'il-Kur'ânî ve ağrâduh fi'l-kıraât*, Danışman: Muhyiddin Ramazan, 1986(وجوه من الرسم القرآني واغراضه في القراءات)

(34) Hâlid Muhammed İbrahim Mahmut, *Eseru'l-kıraâti fi'l-kıssati'l-Kur'âniyye: Dirase tahlîliyye alâ kısasî'l-enbiyâ aleyhim es-selâm*, Danışman: Ali Muhammed Esat, 2015

(أثر القراءات في القصة القرآنية:دراسة تحليلية تطبيقية على قصص الأنبياء عليهم السلام)

(35) İsra Ahmed Mahmut Nümeyrât, *İntikâdü'l-kıraâti'l-Kur'âniyyeti'l-mütevatira fî kütübi'l-ihticâc:* Dirâsetün ve tevcîhün, Danışman: Zeyd Halil Felah el-Karâleh, 2014 (انتقاد القراءات القرآنية المتواترة في كتب الاحتجاج :دراسة وتوجيه)

(36) Muhammed Sâlim İsmail el-Mûlâhameh, *Menhecü İbn Halaveyh fî tevcîhi'l-kırââti'l-Kur'aniyye fî kitabihî i'rabi'l-kırââti's-seb ve ilâlihâ*, Danışman: Yahya Ababênah, 2007(منهج ابن خالويه في توجيه القراءات القرآنية في كتابه إعراب القراءات السبع وعللها)

(37) Muhammed Ali Muhammed İsmail, *İhtilâfü'l-kırââti'l-Kur'aniyye ve eseruhû fî tenevvu'il-ma'nâ,* Süheyl Danışman: Câsim Muhammed Süheyl el-Anî, 2008 (اختلاف القراءات القرآنية وأثره في تنوع المعنى)

(38) Abdulmüheymin b. Ahmed b. Osman, *İnfîrâdâtü'l-Kûfiyyîn fi'l-kıraâti'l-Kur'aniyye ve tevcîhihâ,* Danışman: Muhammet Hâzir el-Mecâli, 2009 (انفرادات الكوفيين في القراءات القرآنية وتوجيهها)

(39) Muhammed Ahmet Abdulaziz el-Cemal, *el-Vücûhü'l-belâğiyye fî tevcîh'il-kıraâti'l-Kur'âniyyeti'l-mütevatira*, Danışman: Fadl Hasan Abbas, 2005 (الوجوه البلاغية في توجيه القراءات القرآنية المتواترة)

(40) Nadir Muhammed Gazi Abdurrahim Anabtâvî, *Menhecü'l-imam Muhammet b. Muhammet b. Muhammet b. el-Cezerî fî kitabihî'n-neşr fi'l-kıraâti'l-aşr,* Danışman: Abdurrahim Ahmet ez-Zikkah, 2003 1429 / (منهج الإمام محمد بن محمد بن محمد بن الجزري (ت 833 هـ / م) في كتابه النشر في القراءات العشر)

(41) Muhammed Abdullah Abdulkadir Abduh, *Ziyâdâtü'n-neşr fi'l-kıraâti'l-aşr alâ'ş-Şatibiyye ve'd-Dürra,* Danışman: Ahmet Halid Şükrî, 2014 (زيادات النشر في القراءات العشر على الشاطبية والدرة)

(42) Halit Muhammed Mahmut, Rivayetü'd-Dûrî an Ebî Amr ve'l-Kisâî min tarîki'ş-Şatibiyye mukarane ve tevcihen, Danışman: Muhammed el-Mecâlî, 2007 رواية الدوري عن أبي عمرو و الكسائي من طريق الشاطبية مقارنة و توجيها)

(43) Abdulaziz Ayş el-Anezi, *Menheciyyetü İbn Mücahid beyne tevcîhi'l-kıraâti'l-Kur'aniyye ve intikâdihê*, 2017(منهجية ابن مجاهد بين توجيه القراءات القرآنية وانتقادها)

(44) Naile Kamil Hasan Amr, *İlelü'l-ihtiyâr înde İbn Halaveyh fî kitabihî'l-huccetü fi'l-kıraâti's-seb*, 2016(علل الاختيار عند ابن خالويه في كتابه الحجة في القراءات السبع)

(45) Nevzat Ahmed Kiriştan, *el-Mî'yâru'n-nahvî înde Ebî Şâme fî tevcihi'l-kıraâti's-seb fî kitabi İbrazi'l-maânî min hırzi'l-emânî,* 2008 (المعيار النحوي عند أبي شامة في توجيه القراءات السبع في كتاب إبراز المعاني من حزر الأماني)

(46)Sacide Salim Ebu Yusuf, *Merviyyêtü'l-ahrufi's-seb'a fî kütübi's-sünne: Dirase hadîsiyye,* Danışman: Yasir eş-Şimâlî, 2008(مرويات الأحرف السبعة في كتب السنة :دراسة حديثية)

(47) Emel Şefik el-Omrî, *Tahlilü'z-zavâhiri's-savtiyye fî kıraati İbn Muhaysîn el-Mekkî,* Danışman: Ahmet Benî Yasin, 2001(تحليل الظواهر الصوتية في قراءة ابن محيصن المكي)

(48) Tahsin İbrahim el-Buduş, *El-Cevanibu's-savtiyye ve's-sarfiyye ve'n-nahviyye fi kıraati İbn Muhaysîn*, Danışman: Muhammed Emin er-Ravebideh, 2008 (الجوانب الصوتية والصرفية والنحوية في قراءة ابن محيصن)

(49) Muhammed el-Merahaleh, *el-Kırââtü'lletî inferade bihâ'l-Kisâî ve eseruhe fi'l-i'rabi ve'l-mana*, Mürteza Danışman: Adil Selman Bekaîn, 2013 (القراءات التي انفرد بها الكسائي وأثرها في الإعراب والمعنى)

(50) Nasrullah Muhammed Ahmed eş-Şâir, *Yâ'ü'l-idâfe fi kıraati Ebî Amr b. Âlâ ve'l-Kisaî,* Danışman: Ali Tevfik el-Hamed, 1996 (ياء الإضافة في قراءة أبي عمرو بن العلاء والكسائي :تحليل وتوجيه)

(51) Hasan Ali Hasan Beni Erşit, *Hakikatü'l-medarisi'n-nahviyye fi dav'i mesâili'l-hilâfi'n-nahvî beyne'l-Kisaiyyi ve'l-Ferra*, Danışman: Ali Musa eş-Şûmâlî, 2012 (حقيقة المدارس النحوية في ضوء مسائل الخلاف النحوي بين الكسائي والفراء)

(52) Beyan Ali Yusuf el-Omrî, *el-Mümâsiletü's-savtiyye fi kıraatey Ebî Amr b. Âla ve Ali b. Hamza el-Kisaî,* Danışman: Saîd Casim ez-Zebîdî, 2000 (المماثلة الصوتية في قراءتي أبي عمرو بن العلاء وعلي بن حمزة الكسائي)

(53) Abîr Mahmut Benû Mustafa, *ez-Zavehiru's-savtiyye fi kıraati'l-Kisaî,* Danışman: Semir Şerif Setîtiyah, 1998(الظواهر الصوتية في قراءة الكسائي)

(54) Besime Abdulkerim Ebu Mahfuz, *et-Tevcîhâtü'l-luğaviyye li'ma ihtelafet fihi kıraatê'l-ehaveyn Hamza ve'l-Kisaî*, Danışman: Hasan Musa eş-Şair, 2011 (التوجيهات اللغوية لما اختلفت فيه قراءتا الأخوين حمزة والكسائي)

(55) Nesibe Hâlid el-Omrî, *el-Kadâyâ'n-nahviyye fi'l-kıraati's-seb: Ebu Amr ve'l-Kisaî nemûzecen*, 2014(القضايا النحوية في القراءات السبع :أبو عمرو والكسائي نموذجا)

(56) Fâtineh Cemal Müflih Avâvadeh, *el-Cevenibü's-savtiyyetü'l-vazifiyye fi tevcîhi'l-kıraati'ş-şâzze,* Danışman: Yahya Abâbaneh, 1998(الجوانب الصوتية الوظيفية في توجيه القراءات الشاذة)

(57) Mu'tasım Muhammed el-Horanî, *el-Kıraatü'ş-şazze ve'l-ihtiyâri'n-nahvî: Dirase fi kitabi i'rabi'l-kıraati'ş-şevâz li'l-Ukberî,* Danışman: Yahya Abâbaneh, 2009 (القراءة الشاذة والاختيار النحوي:دراسة في كتاب إعراب القراءات الشواذ للعكبري)

(58) Velid İbrahim Ali el-Hac, *Tevcîhû'l-kıraatü'ş-şâzze înde Ebi'l-Bekâ el-Ukberî, fî kitabihî i'rabi'l-kıraati'ş-şevaz*, 2009 (توجيه القراءات الشاذة عند أبي البقاء العكبري في كتابه إعراب القراءات الشواذ)

(59) Muhammed Saîd el-Hudayrî, *el-Kırââtü'ş-şâzzeti'l-merviyye an'i's-sahabeti fi'd-Dürru'l-Mensûr 'cem'an ve diraseten' min'er'rub'il-ehîri min'el-Kur'ân'il-Kerîm*, Danışman: Muhammet Meclî Rabêbiah, (القراءات الشاذة المروية عن الصحابة في الدر المنثور "جمعا ودراسة" من الربع الأخير من القرآن الكريم)

(60) Abîr Mahmut Benû Mustafa, *et-Tahlîlü'n-nutkî ve'l-aküstîkî li'z-zavehiri's-savtiyye fi'l-kıraati'ş-şâzze*, Danışman: Semir Şerif Estitiyah, 2003 (التحليل النطقي والأكوستيكي للظواهر الصوتية في القراءات الشاذة)

(61) Kevser Hüseyin Şehadeh Abdullah, *el-Kıraatü'ş-şâzzetü'l-mensûbe ila's-sahabe ve tevcîhihâ fî tefsiri Ruhu'l-maanî li'l-imam el-Âlûsî fî sûratey el-Bakara ve Âli-imran,* Danışman: Ahmet Halit Şükri, 2016 (القراءات الشاذة المنسوبة إلى الصحابة وتوجيهها في تفسير روح المعاني للإمام الألوسي في سورتي البقرة وآل عمران)

(62) Mahmut Fellah en-Nemirât, *İhtiyarât Abdillah b. Ebî İshak el-Hadramî: el-Müsteva's-savtî,* Danışman: Faris el-Betayineh, 1997 (اختيارات عبد الله بن أبي إسحق الحضرمي المستوى الصوتي:)

(63) Mahmut Mustafa Salih Mikdadî, *ez-Zavehiru's-savtiyye ve'n-nahviyye fî kıraati Abdullah b. Amir,* Danışman: Eman Ebu Salih, 2005 (الظواهر الصوتية والنحوية في قراءة عبد الله بن عامر)

(64) Meşal Süleyman Hamid el-Hovaledeh, *ez-Zavehiru's-savtiyye fî kıraati Hamza b. Habib ez-Zeyyat: Dirase fonolîciyye,* Danışman: Semir Şerif Setîtiyeh, 2000 (الظواهر الصوتية في قراءة حمزة بن حبيب الزيات دراسة فونولوجية)

(65) Kâmile Nur binti Abdilğaniyyi, *ez-Zavehiru's-savtiyye fi şerhi Şafiyeti İbn'ül-Hâcib li'Radiyuddîn el-İstirabâzî*, Danışman: Said Casim ez-Zebîdî, 2000 (الظواهر الصوتية في شرح شافية ابن الحاجب لرضي الدين الأستراباذي)

(66) Alaaddin Ahmed Muhammed el-Ğarabiyeh, *ez-Zavehiru's-savtiyye fî kıraati İbn Kesir*, Danışman: Semîr Şerif Setîtiyeh, 1997(الظواهر الصوتية في قراءة ابن كثير)

(67) Nadir Cuma Osman Hanife, *ez-Zavehiru's-savtiyye fî kıraati'l-A'meş*, Danışman: Semîr Setîtiyeh, 2001(الظواهر الصوتية في قراءة الأعمش)

(68) Muhammed Emin Mahmut Fellah en-Nemirat, *ez-Zavehiru's-savtiyye fî rivayeti Şu'be an Asım*: Dirasetün ve tahlîlün, Danışman: Semîr Şerif Setîtiyah, 2003 (الظواهر الصوتية في رواية شعبة عن عاصم :دراسة و تحليل)

(69) Dua Münevver Ali el-Mehdî, *ez-Zavehiru's-savtiyye fimâ infarade bihî külli min'el-kurra es'seb'ati,* Danışman: Münîr Teysir eş-Şentavî, 2008 (الظواهر الصوتية فيما انفرد به كل من القراء السبعة)

(70) Ayât Abdullah Sâyir el-Uzmâ, *ez-Zavehiru's-savtiyye fî kıraati Abdullah b.* Abbas *(ra): Dirase ve tahlîl*, 2009(الظواهر الصوتية في قراءة عبد الله بن عباس رضي الله عنهما:دراسة وتحليل)

(71) Abdulbedi en-Nirbânî, *el-Cevânibû's-savtiyye fî kütübi'l-ihticâc li'l-kırâât,* Danışman: Mustafa Cadal, 2005(الجوانب الصوتية في كتب الاحتجاج للقراءات)

(72) Emin Abdûn el-Kesâsâbeh, *el-Müsteva'n-nahvî fî tevcîhi'l-kırââti's-seb: Dirase fî kütübi'l-ihticâc*, Danışman: Yahya Abâbanah, 2003 (المستوى النحوي في توجيه القراءات السبع:دراسة في كتب الاحتجاج)

(73) Cuma Muhammed Alvah, *Evcühu'l-arabiyye fi şevâzzi'l-kırâât fî kitabi'l-Muhteseb,* Danışman: Halil Ömeriyah, 1986(أوجه العربية في شواذ القراءات في كتاب المحتسب)

(74) Muhammed Adnan Ali el-Müminî, *Manzumetü'ş-Şatibiyye ve'd-Dürra ve Tayyibetü'n-neşr Dirase tahlîliyye mukarane,* 2017 (منظومات الشاطبية والدرة وطيبة النشر دراسة تحليلية مقارنة)

(75) Abdulfettah Muhammed Mahmut Salah, *Mâ İhtassa bihî Ashabu'r-Rumuzi'l-Cemaiyye fî Manzûmeti'ş-Şâtibiyye*, 2017(ما اختص به أصحاب الرموز الجماعية في منظومة الشاطبية)

2.2. Tecvid Konusuna İlişkin Tez Çalışmaları

(1) Hasan Mustafa er-Rezûk, *Deracetü itkâni talibâti saffi's-sâmini'l-esâsî li ahkâmi't-tilâve ve't-tecvîd fî müdîriyyeti Ammân el-ûlâ,* Danışman: Emin Bedir el-Kahn 1999 (درجة إتقان طالبات الصف الثامن الأساسي لأحكام التلاوة والتجويد في مديرية عمان الأولى)

(2) Emîme Abdullatif Mahmut Nuvâs, *Eseru istihdâmi'l-elvân fî taallûmi ahkâmi't-tilâve ve't-tecvîd ledâ talebeti's-saffi'l-âşiri'l-esâsî fi muhâfazati'z-Zerkâ,* Danışman:

(أثر استخدام الاوان في تعلم أحكام التلاوة والتجويد لدى طلبة الصف العاشر ,Abdulhafız Kasım eş-Şayib, 2004 الأساسي في محافظة الزرقا)

(3) Nâfiz Süleyman Ahmed Ebu Rayde, *Deracetü mümâraseti muallimi't-terbiyeti'l-esâsiyyeti'l-ulyâ li-mahârati tedrîsi't-tilâve ve't-tecvîd fi'l-Ürdün,* Danışman: Ahmet Muhyiddin Keylâni, 2006 (درجة ممارسة معلمي التربية الإسلامية في المرحلة الأساسية العليا لمهارات تدريس التلاوة و التجويد في الأردن)

(4) Zeyd Muhammed Abdullah, *Tahlîlü'l-es'ileti't-takvîmiyye fî mukarrari't-tilâve ve ahkâmi't-tecvîd li'l-merhaleti'l-esâsiyyeti'l-ulyâ fi'l-Ürdün,* 2015 (تحليل الأسئلة التقويمية في مقرر التلاوة وأحكام التجويد للمرحلة الأساسية العليا في الأردن)

(5) Hüseyin Ali Ubûd, *ed-Dirâsetü's-savtiyye ledâ ulemâi't-tecvîd,* Danışman: Mezid Naîm, 1993 (الدراسات الصوتية لدى علماء التجويد)

(6) Ali b. İsmail el-Masari, *el-Kavâidü'l-müfîde ve'l-fevâidü'l-ferîde fi'l-kitâbeti'l-kıyâsiyyeti'l-ıstılâhiyye ve tecvîdi'l-Kur'ân ve resmi'l-mesâhifi'l-Osmâniyye*, Yusuf Hüseyin Cuheydem(thk), Danışman: Nihat Musa, 1990 (القواعد المفيدة والفوائد الفريدة في الكتابة القياسية الاصطلاحية وتجويد القرآن ورسم المصاحف العثمانية)

(6) Talâl Halef Ferc Zafîrî, *Eseru istihdâmi'l-hâsûb fî tedrîsi't-tilâve ve't-tecvîd alâ tahsîli talebeti's-saffi'l-evveli's-senevî fî medârisi muhâfazati hafru'l-bâtîn fi'l-memleketi'l-Arabiyyeti's-Su'ûdiyye,* Halit İbrahim Aclûnî, 2007 أثر استخدام الحاسوب في تدريس التلاوة و التجويد على تحصيل طلبة الصف الأول الثانوي في مدارس محافظة حفر الباطن في المملكة العربية السعودية

(7) Abdullah Yunus Fuat el- Hatip, *Medâ't-tevâfuk beyne'n-nazariyyeti't-taklîdiyye fi'l-kıyâs ve nazariyyeti'l-isticâbe li'l-fıkra fi intikâi fakarâti ihtibâri ahkâmi't-tilâve ve't-tecvîd,* 2013 مدى التوافق بين النظرية التقليدية في القياس ونظرية الإستجابة للفقرة في إنتقاء فقرات إختبار أحكام التلاوة والتجويد)

(8) Muhammed Züheyr Abdullah, *Eseru bernâmec ta'lîmî taallümî mahsûbî fî iktisâbi talabeti's-saffi's-sâdisi'l-esâsî li-mahârati't-tilâve ve't-tecvîd,* Danışman: Mun'im Abdulkerim Saayedeh, 2007 (أثربرنامج تعليمي تعلمي محسوب في اكتساب طلبة الصف السادس الأساسي لمهارات التلاوة وأحكام التجويد)

(9) Maan Abdulkerim Horanî, *İstihdâmü'l-hâsûb li muâleceti ahkâmi't-tecvîd fi'l-Kur'ân'il-kerîm,* , Danışman: Ahmed Tevfik et-Taânî, 2005 (استخدام الحاسوب لمعالجة أحكام التجويد في القرآن الكريم)

(10) Muhammed Abdulkerim el-Hulûk, *İstihdâmi teknolojya't-ta'lîm fi külliyeti't-terbiye fi'l-câmiati'l-Ürdüniyye ve devruhû fi tecvîdi't-ta'lîm,* 2014 (استخدام تكنولوجيا التعليم في كليات التربية في الجامعات الأردنية ودوره في تجويد التعليم)

(11) Abdullah Ali Dağiş el- Câzî, *Mukaranetü eseri tedrîsi ahkâmi't-tilâve ve't-tecvîd bi istihdâmi tekniyeteyn terbeviyeteyn fi tahsîli talabeti saffi's-sâmini'l-esâsî fi medârisi'l-bâdiye,* Danışman: Muhammed Mecâlî, 2004 (مقارنة اثر تدريس أحكام التلاوة و التجويد باستخدام تقنيتين تربويتين في تحصيل طالبات الصف الثامن الأساسي في مدارس البادية)

(12) Halit b. Ali el-Henâî, *Takvîmü mukarrâti't-tecvîd fi bernâmeci i'dâdi muallimi't-terbiyeti'l-İslâmiyye fi külliyâti't-terbiye fi saltanati Umman,* Danışman: Abdulbâsit Ahmed Kâid, 2005(تقويم مقررات التجويد في برنامج إعداد معلمي التربية الإسلامية في كليات التربية في سلطنة عمان)

(13) Abdulaziz b. Abdullah Yasin Zeyn el-Abidin, *Eseru istihdâmi bermaciyye ta'lîmiyye mahsûbe fi tahsîli talebeti's-saffi'l-hâmisi'l-ibtidâiyyi li'ahkâmi't-tecvîd,* Ekrem el-Omrî(أثر استخدام برمجية تعليمية محوسبة في تحصيل طلاب الصف الخامس الابتدائي لأحكام التجويد)

(14) Furas Mustafa Ali el-Kuda't, *Eseru istihdâmi'l-harâiti'l-mefâhîmiyye ve't-tarîkati'l-istikrâiyye fi't-tarîkati'l-fevrî ve'l-müeccel li talebeti'l-merhaleti'l-esâsiyyeti'l-ulyâ fi ahkâmi't-tecvîd ve edâihâ ameliyyen,* Danışman: Abdulkerim Ebu Câmus, 2007 (أثر استخدام الخرائط المفاهيمية و الطريقة الاستقرائية في التحصيل الفوري و المؤجل لطلبة المرحلة الأساسية العليا في أحكام التجويد وأدائها علميا)

(15) Cemil Ahmed Ali el-Kesâsiyeh, *el-Ahtâü'l-lugaviyye ve ahtâ'ü ahkâmi't-tecvîd ve alâkatüha bi-ba'di'l-müteğayyirâti'l-müteallika bi-talebeti's-saffi'l-âşiri'l-esâsî fi medârisi muhâfazati İrbid,* Danışman: Mustafa Mahmut Havamedeh, 2003 (الأخطاء اللغوية وأخطاء أحكام التجويد وعلاقتها ببعض المتغيرات المتعلقة بطلبة الصف العاشر الأساسي في مدارس محافظة إربد)

(16) Musab b. Muallak el-Anezî, *Tasmîmü mevki' li taallümi tilaveti'l-Kur'ân'il-kerîm ve tecvîdihî bi-istihâmi'l-mukrieti'l-elektroniyye ve kıyâsi eserihî alâ tahsîli tullâbi saffi's-sâlisi's-sênevî,* Danışman: Hali İbrahim el-Aclûnî, 2010 (تصميم موقع لتعلم تلاوة القرآن الكريم وتجويده باستخدام المقرأة الإلكترونية وقياس أثره على تحصيل طلاب الصف الثالث الثانوي)

(17) Ahmed İzzet Cebr Mahmut, *Eseru bernâmec ta'limî mahsûb fî tahsîli talebeti's-saffi's-sâmin fi mukarrati't-tilâve ve't-tecvîd li'l-Kur'âni'l-kerîm,* Danışman: Remzi Harun, 2001(أثر برنامج تعليمي محوسب في تحصيل طلبة الصف الثامن في مقرر التلاوة والتجويد للقرآن الكريم)

(18) Hâlid Muhammed Abdullah Mülham, *Eseru istihdâmi'l-hâsûbi't-ta'lîmî fi tahsîli talebeti's-saffi's-seb' fî medârisi müdîriyyeti Ammân es-sâneviyye li-mukarrari't-tilâve ve't-tecvîd Muhâfazatu Ammân,* Danışman: Muhammed Mahmut el-Hîle, 2003 (أثر استخدام الحاسوب التعليمي في تحصيل طلبة الصف السابع في مدارس مديرية عمان الثانية لمقرر التلاوة والتجويد محافظة عمان)

(19) Şehade Ahmed Şehade el-Mü'minî, *Mukârane beyne eseri istihdâmi't-tarîkati'l-istikrâiyye ve't-tarîkati'l-kıyâsiyye fî tedrîsi vahdeti'l-Kur'ân'il-kerîm ve ahkâmi't-tecvîd li-talebeti saffi's-sâbi'i'l-esâsiyyi't-tahsîli'l-fevrî ve'l-müeccel,* Danışman: Üsame Emin Şemut, 1990 (مقارنة بين أثر استخدام الطريقة الاستقرائية والطريقة القياسية في تدريس وحدة القرآن الكريم وأحكام التجويد لطلبة الصف السابع الأساسي التحصيل الفوري والمؤجل)

(20) Henâ Fevâz Raşit ez'Zafîrî, *Deracetü imtilâki muallimâti't-terbiyeti'l-İslâmiyye fi medârisi mıntıkati'l-Cehrâ' et-ta'lîmiyye bi-devleti'l-Kuveyt li-mehârâti'l-Kur'âni'l-kerîm ve tecvidihî,* Danışman: Munîm Abdulkerim es-Seâyedeh, 2010 (درجة امتلاك معلمات التربية الإسلامية في مدارس منطقة الجهراء التعليمية بدولة الكويت لمهارات تلاوة القرآن الكريم وتجويده)

(21) Emin İbrahim Mahmut, *Eseru küllin mine't-tarîkateyni't-taklîdiyye ve'z-zümriyye alâ itkâni ahkâmî't-tilâve ve't-tecvîd li-talebeti's-saffi's-sâbi'i'l-esâsî fi medârisi müdîriyyeti Ammân es-sâniye,* Danışman: Ümmiye Bâkîr, 1993 (أثر كل من الطريقتين التقليدية والزمرية على إتقان أحكام التلاوة والتجويد لطلبة الصف السابع الأساسي في مدارس مديرية عمان الثانية)

(22) Înas Kemal Salih Yakup, *Zâhiratü'l-idğâm beyne'l-luğaviyyîn ve ulemâi'l-kırâât ve't-tecvîd maa dirasetin tadbikîyyetin fi'l-cüz'il-hâmisi aşera min'el-Kur'an'il-Kerîm,* Danışman: Ali el-Hamed, 2003 (ظاهرة الإدغام بين اللغويين وعلماء القراءات والتجويد مع دراسة تطبيقية في الجزء الخامس عشر من القرآن الكريم)

(23) Kemal Muhammed et-Temîmî, *Deracetü itkâni mehârati't-tecvîdi ledâ talebeti's-saffi's-sêbiî'l-esâsiyyi fî muhafazati Amman,* Ahmed Ebu Hilal- Muhammed Kudat, 1992 (درجة إتقان مهارة التجويد لدى طلبة الصف السابع الأساسي في محافظة عمان)

(24) Rakin Yakup en-Nasrat, *Tahlîlü'l-ahtâi'l-mefâhîmiyyeti'l-muta'allika bi-ahkâmi't-tecvîd ledâ talebeti külliyeti'ş-şerîa' bi-câmiati Mûte,* Danışman: Hüseyin Biarah, 2004 (تحليل الأخطاء المفاهيمية المتعلقة بأحكام التجويد لدى طلبة كلية الشريعة بجامعة مؤتة)

(25) Rabia Muhammed Mustafa Mahmut, *Mukaranetü eseri ûslûbeyn fî-istihdâmi'l-hasûbi't-ta'lîmî alâ tahsîli talebeti's-saffi's-sâbi'i'l-esâsî fî-mâddeti't-tilâve ve't-tecvîd,* Muhammed Abdurrahman et-Tavâlebeh- Macit Zeki el-Cellâd, 2001 (مقارنة أثر أسلوبين في إستخدام الحاسوب التعليمي على تحصيل طلبة الصف السابع الأساسي في مادة التلاوة و التجويد)

(26) Yusuf Müflih Cerrah, *Eseru't-ta'lîmi'l-mübermec fî tahsîli tâlibâti külliyyeti'ş-şerîa' fî câmiati'l-Yermük li-ahkâmi't-tilâve ve't-tecvîd bi't-tarîkati'l-âdiye,* Danışman: Muhammed Zîban el-Gazêvî, 2000 (أثر التعليم المبرمج في تحصيل طالبات كلية الشريعة في جامعة اليرموك لأحكام التلاوة و التجويد مقارنة بالطريقة العادية)

(27) Muhammed Ahmed ez-Zû'bî, *Fâ'îliyyetü bernâmec ta'lîmî kâim ala't-taallümi'l-itkânî li-tedrîsi't-tilâve ve't-tecvîd fî tenmiyeti'z-zekâi'l-ahlâkî ledâ tullâbi'l-merhaleti'l-esâsiyye,* Ali Danışman: Edîb Ziyâb Hamâdaneh, 2013 (فاعلية برنامج تعليمي قائم على التعلم الإتقاني لتدريس التلاوة والتجويد في تنمية الذكاء الأخلاقي لدى طلاب المرحلة الأساسية)

(28) Îyd Hazâl el-Matîrî, *Eseru tarîkati't-taallum bi-müsâadeti'l-hâsûb fî ziyâdeti kefâeti'l-edâ' fi't-tilâve ve ahkâmi't-tecvîd ve't-tefsîr ledâ's-saffi'r-râbi'i'l- mütevessit,* Danışman: Ali Levrî, 2004 (أثر طريقة التعلم بمساعدة الحاسوب في زيادة كفاءة الأداء في التلاوة وأحكام التجويد والتفسير لدى طلبة الصف الرابع المتوسط)

(29) Hâlid Dahiş el-Bennâ, *Takvîmü edâ'i talebeti'l-merhaleti's-sâneviyye fî tilâveti'l-Kur'âni'l-kerîm fî dav'i't-tecvîd,* Danışman: Muhammed Hâtim el-Mahlâfî, 2002 (تقويم أداء طلبة المرحلة الثانوية في تلاوة القرآن الكريم في ضوء أحكام التجويد)

(30) Abdulhâfız Kâsım eş-Şayib, *Eseru istihdâmi'l-elvân fî taallümi ahkâmi't-tecvîd leda talebeti's-saffi'l-âşiri'l-esâsiyyi fî muhafazati Zerkâ,* 2004 (اثر استخدام الالوان في تعلم احكام التلاوة والتجويد لدى طلبة الصف العاشر الاساسي في محافظة الزرقاء)

(31) Ahmed Abbas Hadr el-Abbâsî, *Esbâbu da'fi talebeti'l-merhaleti'l-esâsiyyeti'l-ulyâ fi'l-Ürdün fî ahkâmi't-tilave ve't-tecvîd min vecheti nazari'l-muallimîn,* 2016 (أسباب ضعف طلبة المرحلة الأساسية العليا في الأردن في أحكام التلاوة والتجويد من وجهة نظر المعلمين)

2.3. Mushaf Konusuyla İlgili Tez Çalışmaları

(1) Ali Muhammed el-Cüyûsî, *Eseru istihdâmi'l-mushafi'l-mülevveni'l-mahsûb fî itkâni't-talebe tilavetü'l-Kur'âni'l-kerîm ve tatbîku ahkâm'it-tecvîd,* Danışman: Ümmiye Bâkîr, 2005(أثر استخدام المصحف الملون المحوسب في اتقان الطلبة تلاوة القرآن الكريم وتطبيق أحكام التجويد)

(2) Nizâr Muhammed Ramî, *Ahkâmu'l-mushaf: Dirâse fıkhiyye mukârane*, Danışman: Nurettin Itr, 2001(أحكام المصحف :دراسة فقهية مقارنة)

(3) Fuat İyât Fuat Hasavâne, *et-Tasmimu'l-islâmî li'l-kitâb: el-Mushafu'ş-şerîf dirasiyyeten*, Danışman: Muhammed Ethem, 2012 (التصميم الإسلامي للكتاب :المصحف الشريف حاله دراسية)

(4) Ravân Semîr Husnî Vehbe, *el-Bünyetü'l-fenniyye fî tasmimi'l-esâsi'l-İslâmî,* Danışman: Muhammed Ethem, 2012 (البنية الفنية في تصميم الأثاث الإسلامي[مصدر إلكتروني] :كرسي المصحف أنموذجا)

(5) Tarık Mahmut Selman, *et-Tefsîrâtü's-savtiyye li-resmi'l-mushaf,* , Danışman: Semîr Estitiyah, 2005(التفسيرات الصوتية لرسم المصحف)

(6) *el-Fünûn ve'l-imâra fi'l-Kur'âni'l-kerîm ve zehrafeti'l-mushafi'ş-şerîf,* Zikrâ Abdulazîz Ahmed, Danışman: Halef Faris Darâvâneh, 2006 (الفنون و العمارة في القرآن الكريم و زخرفة المصحف الشريف)

(7) Tarık Mahmut Selman, *Resmû'l-mushaf fî dav'i'l-kitâbeti's-sâmiyye*, Danışman: Hâlid İsmail, 2002(رسم المصحف في ضوء الكتابات السامية)

(8) Abdullah Zâhî Nemr Saîd, *Eseru istihdâmi'l-müseccel ve'l-mushafi'l-mülevven fi itkani't-tilâve ve ahkâmi't-tecvid ledâ talebeti's-saffi's-sâmini'l-esasî fi medineti İrbid Ürdün*, Danışman: Muhammed Latif es- Semrâî, 2001 أثر استخدام المسجل والمصحف الملون في إتقان التلاوة وأحكام التجويد لدى طلبة الصف الثامن الأساسي في مدينة إربد الأردن

2.4. Tefsir Edebiyatını Kıraat Açısından İnceleyen Tez Çalışmaları

(1) Ahmed Riyad Muhammed Guvêderah, *Difâu Ebî Hayyân el-Endülüsî an'il-kıraâti'l-Kur'aniyyeti's-seb'i'l-mütevâtira fi tefsîrihî ' el-Bahru'l-muhît',* 2016 (دفاع أبي حيان الأندلسي عن القراءات القرآنية السبع المتواترة في تفسيره "البحر المحيط)

(2) Muhammed Ahmed Abdulhalim, *El-Kırâât înde Tabersî fî tefsiri mecmêu'l-beyân li'ulûm'il-Kur'ân: Dirase nakdiyye mukarane,* Danışman: Muhammed Meclî Ahmed Rabêbiyeh, 2016(القراءات عند الطبرسي في تفسير مجمع البيان لعلوم القرآن :دراسة نقدية مقارنة)

(3) Âsiye Abd Rabbih ez-Zenîbêt, *Kıraâtü Abdullah b. Mes'ud fî tefsîri'l-bahri'l-muhît dirase luğaviyye nahviyye,* Danışman: Selman el-Kudat, 2005 (قراءة عبد الله بن مسعود في تفسير البحر المحيط دراسة لغوية نحوية)

(4) Hâlid Hacîl Ahmed ed-Dehîsêt, *et-Tevcîhü'n-nahvî li'l-kırââti'l-Kur'aniyye fî tefsiri Ebî's-Suud: İrşâdü'l-akl'i's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-kerîm,* Danışman: Yahya el-Abâbeneh, 2011 التوجيه النحوي للقراءات القرآنية في تفسير أبي السعود :إرشادُ العقلِ السّليمِ إلى مَزَايا الكِتَاب (الكريم)

(5) Muhammed Mâcit Muhammet Ayâsırah, *İbn Atıyye ve'l-kırâti'l-Kur'aniyye fî tefsîrihî'l-muharriri'l-vecîz maa dirase tatbîkıyye*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükrî, 2002 (ابن عطية والقراءات القرآنية في تفسيره المحرر الوجيز مع دراسة تطبيقية)

(6) Salim b. Mübarek b. Muhammed b. Hasan b. Ubeydullah, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fî tefsiri(et-Tahrîr ve't-Tenvîr) li'İbn Aşur: Dirase luğaviyye,* Danışman: Ali el-Mahlâfî, 2011 (القراءات القرأنية في تفسير (التحرير والتنوير) لأبن عاشور :دراسة لغوية)

(7) Duâ Vâil Teysir Advân, *el-Kırââtü'l-Kur'aniyye fî tefsîri'l-bahri'l-muhît dirâse ve tevcîh min hilâli sûratey Âli îmrân ve'n-Nisâ*, 2015 (القراءات القرآنيّة في تفسير البحر المحيط دراسة وتوجيه من خلال سورتي آل عمران والنساء)

(8) Nidal Mahmut el-Ferâyeh, *el-Kıraâtü'l-Kur'âniyye fî kitabi'l-Keşşaf li'z-Zemahşerî,* Danışman: Yahya Abâbanah, 2006(القراءات القرآنية في كتاب الكشاف للزمخشري)

(9) Ahmed Ali Abdullah el-Mesyi'deyn, *İhtilâfü'l-kırââti'l-Kur'âniyye ve eseruhû fî ihtilâfi'l-î'râb fî tefsiri Ruhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ân'il-azîm ve's-seb'ul-mesânî li'l-müellif Mahmut b. Abdullah el-Âlûsî el-Bağdâdî,* Danışman: Mahmut b. Abdullah el-Huseynî, 2010 اختلاف القراءات القرآنية وأثره في اختلاف الإعراب في تفسير روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني للمؤلف محمود بن عبد الله الألوسي البغدادي

2.5. Vakf ve İbtida Konusuyla İlgili Tez Çalışmaları

(1) Tahir Muhammed el-Hems, *el-Vakf ve'l-ibtida li'İbn el-Gazâl en-Nisabûrî,* Danışman: Munâ İlyas, 2000(الوقف والابتداء لابن الغزال النيسابوري)

(2) Abdusselam Salim el-Esmer el-Hâdırî, *el-Vakfu ve'l-ibtida ve eseruhû fî maânî'l-Kur'an'il-kerîm: Dirase ve tahlîl li-cemâliyyâti'l-vakfi ve'l-ibtida fi'l-Kur'ân'il-kerîm,* Danışman: Ahmet Bedrettin Abdulkerim, 2007 (الوقف والابتداء وأثره في معاني القرآن الكريم:دراسة وتحليل لجماليات الوقف والابتداء في القرآن الكريم)

(3) Mansur Muhammed Hasan Ebu Zeyneh, *Eseru't-tefsîri fî tevcihi'l-vakfi ve'l-ibtida: Tefsîru't-Taberî nemûzecen*, Danışman: Muhammed İbrahim eş-Şâfiî, 2008 (أثر التفسير في توجيه الوقف و الإبتداء : تفسير الطبرى نموذجا)

(4) Ahmed Fevzi Ahmet Benî Yasin, *Eseru'l-vakfî ve'l-ibtida fi't-temâsüki'n-nassî fi'l-Kur'ân'il-kerîm sûratü'l-bakara nemûzecen,* 2015 (أثر الوقف والابتداء في التماسك النصي في القرآن الكريم سورة البقرة نموذجا)

2.6. Hafızlık Konusuyla İlgili Tez Çalışmaları

(1) Esma Halife Hamid eş-Şebûl, *Eseru istihdâmi muhteberi'l-luğa fi't-tahsîli'l-mübâşir ve'l-müeccel fi mesâkî't-tilâve ve'l-hıfz,* Danışman: Şadiye et-Tell 2004 (أثر استخدام مختبر اللغة في التحصيل المباشر و المؤجل في مساق التلاوة و الحفظ)

Ürdün Üniversitelerinde kıraatle ilgili olarak son otuz yılda yapılmış yüksek lisans ve doktora düzeyinde tespit edebildiğimiz bu tezler incelendiğinde bunların kahir ekseriyetinin muayyen bir kıraat ve rivayeti inceleyen çalışmalar oldukları görülmektedir. Bu çalışmalarda öncelikle incelenen kıraat veya rivayetin nispet edildiği kârî ve ravînin hayatı ve ilmî şahsiyeti mevzubahis edilmekte, akabinde söz konusu kıraat ve rivayetin usul ve ferş özellikleri aktarılmakta, sair kurrâdan ayrıldığı vecihler zikredilmektedir. Bir kıraat veya rivayeti bütün özellikleriyle ve sair kıraat ve rivayetlerle mukayeseli olarak inceleyen bu çalışmalar, mevziî bir analizi içeriyor olmaları sebebiyle alana katkı sağlayacak bir nitelik arz etmektedirler.

Zikri geçen tez çalışmaları içinde öne çıkan bir diğer konu da müfessirlerin ve nahiv âlimlerinin kıraatlere yaklaşımlarını konu alan çalışmalardır. Bu çerçevere belli müfessirler ve özellikle de lügavî tefsirler kıraat farklılıkları açısından incelenmektedir. İslam tefsir geleneğinde müfessirlerin kıraat farklılıklarına muhtelif düzeylerde de olsa atıfta bulundukları ve mana takdirinde bulunurken kıraatlerden yararlanma yoluna gittikleri bilinmektedir. Ne var ki müfessirlerin kıraatlere yaklaşımı ve kıraatleri istidlal keyfiyeti birbirinden farklı olmuştur. Buna ilave olarak özellikle bazı Arap dili bilginleri belli kıraat vecihlerini tenkide tabi tutmuşlardır. Dolayısıyla bu çalışmalar müfessirlerin kıraatlere nasıl yaklaştıklarını ve tefsir geleneği içinde kıraatler bağlamında ne gibi tasavvurların varlık kazandığını gözler önüne

sermekte, buradan hareketle de kıraatler bağlamında serdedilen eleştirel değerlendirmelerin arkasında yatan kıraat tasavvurunun keşfine imkân vermektedir, bu yönüyle de alabildiğine değerlidir.

Ürdün'de yapılan tez çalışmalarında tahrirat alanıyla ilgili çalışmalar da önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmamızın önceki bölümlerinde de işaret edildiği üzere tahrîrât konusu yakın dönem kıraat çalışmalarında öne çıkan başlıklardan biridir. Bir taraftan kıraat tedrisatında esas alınan vecihlerin sıhhat değerini incelemeye alan diğer taraftan da bu tarz bir incelemeyi ihtiva eden eserlerin incelenmesini tazammun eden bu konu, kıraat alanında üst düzey bir yetkinliği gerektirmektedir. Tahrîrât konusunun yanı sıra kıraatte ihtiyar olgusu, kıraatlerin tevcihi (tevcîhu'l-kıraât), Kur'ân ve tecvid öğretiminde bilişim teknolojilerinden yararlanma gibi konularla ilgili çalışmalar da kendini göstermektedir.

Ürdünde yapılan tez çalışmalarının danışmanlarına baktığımızda bu noktada Yahya Abâbaneh,[105] Semîr Şerif Setîtiyah,[106] Muhyiddin Ramazan,[107] Ahmed Halid Şükrî, ve Muhammed Hazir Mecâlî isimlerinin öne çıktığı ve bu isimlerin çok sayıda teze danışmanlık yaptığı görülmektedir.

3. Mushaf Kitabeti ve Basımı

Ürdün'de basımı gerçekleşen Mushaflarla ilgili bir bahis açmak bu çalışma açısından önem arzetmektedir. Zira böylece Ürdün'de basımı gerçekleşen Mushafların gerek imla gerekse vakf-ibtida sistemi itibariyle hangi özellikte olduğunu ortaya koymak mümkün olacaktır. Bilindiği gibi matbuat dönemi mushaf kitabetinde resm-i osmani'yi esas alma yönünde bir hassasiyet her zamankinden daha fazla kendini hissettirmiştir. 1801 tarihinde Kazan'da basılan ilk matbu mushaflarda resm-i Osmani'nin esas alınması yönünde kendini gösteren bu hassasiyet 1308 tarihli Muhallilâtî Mushafı, 1923 tarihli Mısır Emiriyye Mushafı ve bu çizgide seyreden Medine Fehd Mushafı'nda resm-i Osmânî imla sistemine bağlı

[105] Kıraatlerin dilsel boyutlarıyla alakalı tezlerde ismi öne çıkan Yahya Abâbaneh, 1957 Ürdün doğumlu olup, lisans eğitimini Ürdün Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde tamamlamış, yüksek lisans eğitimini Yermük Üniversitesinde doktorasını ise Ayn Şems(Mısır) Üniversitesinde tamamlamıştır. Ürdün'de alanıyla alakalı tanınmış şahsiyetlerden olan Abâbaneh birçok kurumda görevler üstlenmiş hâlihazırda Yermük Üniversitesinde profesör olarak çalışmaktadır.

[106] Semîr Şerif Setîtiyah, 1945 Ürdün doğumlu, lisans eğitimini Mısır lisans ve doktora eğitimini ise Amerikada tamamlamıştır. Amerika ve Ürdün'de üniversitelerde akademisyenlik görevlerinde bulunmuş, alanıyla alakalı sempozyumlarda onlarca tebliğ, müzakere sunmuş Ürdün'ün önemli Arap Dili ve Edebiyatı akademisyenlerindendir.

[107] İbn'ül-Enbârî'nin '*Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtidâ',* Ebû Amr ed-Danî'nin *'el-Muktefâ fi'l-vakf ve'l-ibtidâ',* Mekkî b. Ebî Talip el-Kaysî'nin '*el-Keşf an vucûhi'l-kırââti's-seb' ve ilelihâ ve hicâcihâ'* isimli eserlerini tahkik eden Muhyiddin Ramazazan, Ürdün'de ve Arap dünyasında tanınmış, adından çalışmalarıyla söz ettiren velud bir akademisyendir. 2017 yılında vefat etmiştir.

kalınmış ve bu imlanın tespitinde de daha ziyade Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh'ın Muhtasaru't-Tebyîn'i isimli eser esas alınmıştır. 1393/1983 tarihli Libya Mushafı'nda (Mushafu'l-Cemâhîriyye) imlanın tayininde Dânî'nin *el-Mukni*'indeki bilgiler esas alınmıştır. Ülkemizde basılan Mushafların imlasının dayanağı ise Molla Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) yazdığı Mushaflardır. Bu imla Danî ve İbn Necâh'ın eserlerinde geçen imladan farklılık arz etmektedir.[108]

Ürdün merkezli mushaf basım çalışmalarına gelince tespitlerimize göre bunun tarihini 1960'lı yıllara kadar götürmemiz mümkündür. Ürdün Vakıflar Bakanlığınca Kudüs'teki[109] Daru'l-Eytâm matbaasında basılan ilk Mushaf, basım yerine hürmeten Beytü'l-Makdis ismiyle neşredilmiştir. Neşredilen bu ilk mushaftan sonra 1982 yılında yeni bir baskı yapılması yönünde karar alınmış, ancak bu karar uygulamaya konulamamıştır. Bu süreçte Ürdün'e has bir baskı yapma yerine Mısır Mushafı'nı esas alma yönünde bir irade ortaya koyulmuş ve bunun bir sonucu olarak da Ürdün Vakıflar Bakanlığınca farklı ebatlarda çok sayıda baskı gerçekleştirilmiştir.

1992 yılına gelindiğinde Melik Hüseyin bir mushaf basım çalışması yapılmasını istemiştir. Bu talebe binaen Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesi, Vakıflar Bakanlığı ve başka bazı kurumlarda görev yapmakta ilim adamı ve uzmanlardan oluşan bir heyet kurulmuştur. Bu heyet basımı gerçekleştirilecek mushafın imla ve dabt özelliklerinin nasıl olacağı üzerine müzakerelerde bulunmuştur. Bu müzakerelerde basımı gerçekleştirilecek mushafın bilgisayar hattı mı olacağı veya bir hattat tarafından mı istinsah edileceği hususları üzerinde durulmuştur. Ürdün Vakıflar Bakanlığı'na bağlı Mushafları İnceleme Kurulu'nda uzun yıllar başkanlık görevinde bulunmuş olan Semih Asâmine'nin ifadesine göre, mushafın bilgisayar hattı olması halinde mahzûf harfler, "el-elifü'l-hanceriyye/mülhaka" ve "nebre/hemze"nin nasıl yazılacağına dair belirsizlikler oluşmuştur. Konu, toplantıların düzenlendiği tarihlerde Ürdün'de bulunan Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na iletilmiş; İhsanoğlu bilgisayar hattı mushaf yazımının geleneğe uygun olmadığı, bir hattatın istinsahta bulunmasının daha uygun olacağı, bu usulün güzel ve ruhânî bir karakter taşıdığı yönünde değerlendirmelerde bulunmuştur. İhsanoğlu'nun bu değerlendirmeleri üzerine bilgisayar hatlı mushaf fikrinden vazgeçilmiş, mushafın bir hattata yazdırılması kararlaştırılmıştır. Hattatlarla yapılan istişareler

---

108 Mehmet Emin Maşalı, Kur'ân Kıraatinde ve Kitabetinde Türkiye'nin durumu(Yayınlanmamış çalıştay metni), *Kastamonu Çalıştayı,* s.19.

109 1967 Arap-İsrail savaşına katılan Ürdün, Batı Şeria ve Doğu Kudüs'teki topraklarını kaybetmiştir. Dolayısıyla o tarihlerde Ürdün'ün hâkimiyetinde olan Doğu Kudüs'te basılması itibariyle mushafı ülkede basımı gerçekleştirilen ilk Mushaf olarak zikredebiliriz.

neticesinde mushaf yazımı için en az iki yıllık bir sürenin gerekli olduğu yönünde bir fikre gidilmiş olsa da Melik Hüseyin bu süreyi uzun bulmuş ve daha kısa sürede bir istinsaha gidilmesini emretmiştir. Bu durum karşısında yeni bir mushaf istinsahına gitme yerine Beytu'l-Makdis Mushafı doğrultusunda bir basıma gidilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bunun öncesinde anılan mushaf bir seneyi süren titiz bir çalışma çerçevesinde incelenmiş ve bu inceleme neticesinde 180 civarında hata tespit edilerek tashih yoluna gidilmiştir.

Beytu'l-Makdis Mushafı sonraki yıllarda da ihtiyaca binaen farklı ebatlarda muhtelif defalar basılmıştır. Mushafın zahrefe ve süslemesinde kimi değişiklikler yapılmış ve Mushafu'l-Hâşimî ismiyle basılmıştır. Melik Hüseyin'in vefatından sonra 2000'li yıllarda başkanlık divanınca yeni bir mushaf basım çalışması yapılması kararlaştırılmış, bu görev için da hattat Şükri el-Halidî seçilmiştir. Mushafu Âl-i Beyt ismiyle neşredilen bu mushaf, Ürdün Milli Eğitim Bakanlığınca her yıl basılmakta ve orta eğitim kurumlarında dağıtılmaktadır.

İlk baskısı 2012 yılında Kral II. Abdullah'ın himayelerinde Evkaf Bakanlığı'nın riyasetinde basılan Mushafu Âl-i Beyt, resmi Osmaniye'ye muvafık olarak Ürdünlü hattat Hasan Şükri Halidî[110] tarafından istinsah edilmiş ve Mektebetü'l-Vataniyye'de basılmıştır. Mushaf'ın sonundaki tanıtım yazında şu ifadeler yer almaktadır:

> Bu Mushafın 'Mushaf Âli Beyt' kitabeti, resmi, dabtı ve add-i âyâtı, Ebû Ömer Hafs b. Süleymân b. el-Mugîre el-Kûfî rivayetinin, Âsım b. Ebî Necûd el-Kûfî kıraatinden onun da Ebî Abdurrahman Abdullah b. Habib es-Sülemî > Osman b. Affan >Ali b. Ebî Talib >Zeyd b. Sabit >Ubey b. Kab > Hz. Muhammed kanalından ahzettiği kıraate muvafık olarak yazılmıştır. İmlası mushaf imlasıyla ilgilenen âlimlerin Osman b. Affân'ın Mekke, Şam, Basra ve Kufe'ye gönderdiği mushaflara, Medine ehli için ayırmış olduğu mushafa, kendisi için bıraktığı mushafa ve bunlardan istinsah edilen mushaflara dair yaptıkları rivayetlerden alınmıştır. Bu bağlamda Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî ve Ebû Dâvûd Süleyman b. Necah'ın tespitleri dikkate alınmış, ihtilaf halinde İbn Necâh tercih edilmiştir. Mushaftaki harflerin tamamı yukarıdaki mezkûr Osman Mushaflarının harf/imlasından biriyle örtüşmektedir. Tüm bu yazımların açıklamasında ise, Harrâz ismiyle iştihar etmiş Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed eş-Şerîşî'nin *Mevridü'z-Zam'ân* isimli manzumesinde gerçekleştirdiği tahkikat ile bu

[110] 1947 yılında Ürdün'de doğan hattat ilmini Kâmil İbrahim'den almıştır.

manzumenin şarihi olan Abdulvâhid b. Âşir el-Ensârî el-Endelûsî'nin tespitleri esas alınmıştır.

Mushafın zabtında (harekeleme sisteminde) ise Endülüs ve Meğaribe ehlinin tercihlerinin yerine Meşârika ehlinin tercihleri alınmış, zabt ilmiyle ilgilenen âlimlerin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdulcelîl et-Tenesî'nin *ed-Dıraz ala Dabti'l-Harrâz* isimli kitabını esas alarak oluşturdukları zabt sistemi benimsenmiştir.

Addü'l-ây kısmında Abdurrahman es-Sülemî>Ali b. Ebî Talib tarikiyle Kûfelilerin yolu benimsenmiş, bu bağlamda Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân,* Ebû Muhammed el-Kâsım b. Firrûh eş-Şâtıbî'nin *Nâzımetü'z-Zühr fî Addi Âyi's-Süver* ve bu eserin Rıdvan el-Muhallilâtî tarafından gerçekleştirilen şerhi ve Muhammed b. Ahmet el-Mütevellî'nin *Tahkîku'l-Beyân* isimli eserlerine dayanılmış, mushafın ayet sayısı 6236 olarak zikredilmiştir.

Cüz, hizb[111], rub' işaretleri Alî en-Nûrî es-Safâkusî'nin *Gaysü'n-Nef' fi'l-Kıraâti'l-Aşr*'ı, Şatıbî ve Dani'nin zikredilen eserleri ve Muhallilâtînin *İrşadu'l-Kurrâ ve'l-Kâtibîn* isimli eserlerinden alınmıştır. Surelerin Mekkî-Medenî ayrımı, tefsir ve kıraat kitaplarına müracaat edilmek suretiyle mushafı hazırlayan komisyonun tercihleri esas alınarak hazırlanmıştır.

Vakf yerleri ve alametleri Ürdün Evkaf Bakanlığı'nın görevlendirdiği komisyonun kararları doğrultusunda büyük müfessirlerin, vakf ve ibtida âlimlerinin ve matbu mushafların tercihleri göz önünde bulundurulup mananın açıklığı amaçlanarak belirlenmiştir. Secden yerlerinde ise hadisi şeriflerdeki ve fıkıh kitaplarındaki rivayetler –ihtilaflar dikkate alınmaksızın- alınmış, secde ayetlerinin bulunduğu yerler sayfada hamiş olarak belirtilmiştir.[112] Sekte yerleri ise *Hırzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî* isimli esere göre gösterilmiştir.[113]

Mushafın ferağ kaydında 1424-1429 tarihleri arasında yaklaşık beş yıllık titiz bir çalışma neticesinde mushafın baskıya hazır hale getirildiğini ve bu incelemelerin h. 1429 yılı Cemaziye'l-evvel ayının başı itibariyle tamamlandığı belirtilmektedir. Ferağ kaydındaki bu

111 Ülkemizdeki matbu Mushaflardaki hiziplerin aksine 60 tane hizip bulunmaktadır.

112 Mushaftaki secdelerin yerleri ülkemizdeki matbu Mushaflarla bir noktada farklılık arz etmektedir. Buna göre Hac süresi 77. ayette de secde alameti konmuştur.

113 Mushaf Âli Beyt tanıtım yazısı

açıklamaların altında mushafı baskıya hazırlayan komisyon üyeleri olarak şu isimler ve imzaları yer almaktadır: Ahmed Hâlid Şükrî, Semih Ahmet Asâmine, Muhammed Hamed Abdulhamîd, Ârif Sâlih Sıdkı, Abdurrahman Ebu Galyûn, İbrahim Tâhâ ed-Dâye, Mahmud Îsâ Ebu Semûr, Riyâd Zîb Yâsîn, Zeydân Mahmûd el-Akrabâvî, Yahya Zekeriyya Ebû Leben.

Buraya kadar ülke tarihinde basılan Mushafları tespit edebildiğimiz ölçüde aktarmaya gayret gösterdik. Ancak ülkede başta mescitler olmak üzere eğitim kurumlarında ve yayınevlerinde bahsi geçen Mushafları görmenin oldukça zor olduğunu kolaylıkla ifade edebiliriz. Mescitlerde ve halkın elinde bulunan mushafların kahir ekseriyetinin Suud ve Mısır'da basılan ve ülkeye dışarıdan getirilen mushafla olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber Ürdün'deki Mushafları İnceleme Kurulunun başkanlığını yürüten Abdulkerim Yunus, ülkeye dışarıdan getirilen Mushafların kurul tarafından incelendiğini ve kurulun kontrolünden geçmeyen Mushafların ülkeye girişine izin verilmediğini ifade etmektedir. Ürdün baskısı olan Âli Beyt ve Hâşimî Mushafları'na ulaşma noktasında karşılaşılan zorlukların gerekçesi olarak ise Abdulkerim Yunus mushaf basım maliyetlerinin yüksek oluşu sebebiyle baskı sayısının düşük olmasını göstermektedir.

Gelinen bu noktada son olarak Tevfik İbrahim Damra tarafından farklı rivayetleri esas alarak hazırlanan Mushaflardan da kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır. Çalışmamızın önceki bölümünde kıraat tedrisatı, tecvid ve kıraat alanında verdiği eserler hakkında bilgi verdiğimiz Damra, farklı rivayetlerde olmak üzere on beş mushafı baskıya hazırlanmış ve mushafların basımı Ürdün'deki Dâru'l-Fikr ve Mektebetü'l-İslamiyye matbalarında gerçekleştirilmiştir. Damra'nın hazırladığı bu serideki mushaflar ve basım yılları şöyledir:

(1) el-Kur'ânü'l-Kerîm bi-Rivayeti Hafs an Âsım ve bi'l-Hâmiş Rivayetu Kalûn, 1430/2009, Dâru'l-Fikr,

(2) el-Kur'ânü'l-Kerîm Rivayetu Hafs an Âsım ve bi'l-Hâmiş Rivayetu Şu'be, 1430/2009, Dâru'l-Fikr,

(3) el-Kur'ânü'l-Kerîm Rivaye el-Leys b. Halid ve bi'l-hâmiş mâ hâlefeh fi'hi'd-Dûrî ani'l-Kisâ'î, h. 1430/2009, Daru'l-Fikr,

(4) el-Kur'ânü'l-Kerîm Bi'rivaye Hafs an Asım ve bi'l-hâmiş kırae İbn Amir, h. 1430/2009, Daru'l-Fikr,

(5) el-Kur'ânü'l-Kerîm Bi'rivaye Hafs an Asım ve bi'l-hâmiş kırae Ebi Cafer, 1430/2009, Mektebetü'l-İslamiyye,

(6) el-Kur'ânü'l-Kerîm Bi'rivaye Ravh ve bi'l-hâmiş mâ hâlefeh fî'hi Ruveys min kıraati Yakup min tarîki'd-Dürra, h.1432/2011, Daru'l-Fikr,

(7) el-Kur'ânü'l-Kerîm Bi'rivaye Hafs an Asım ve bi'l-hâmiş kıraatü'l-imam Halefü'l-Âşir min tarîki'd-Dürra, h. 1430/2009, Mektebetü'l-İslamiyye,

(8) el-Kur'ânü'l-Kerîm Bi'rivaye Hişam b. Ammar ve bi'l-hâmiş mâ hâlefeh fî'hi İbn Zekvan an İbn Amir eş-Şamî, h. 1430/ 2010, Daru'l-Fikr,

(9) el-Kur'ânü'l-Kerîm Bi'rivaye Hafs an Asım ve bi'l-hâmiş rivaye Sûsî, h. 1431/2010, Mektebetü'l-İslamiyye,

(10) el-Kur'ânü'l-Kerîm Bi'rivaye Bezzî an İbn Kesir ve bi'l-hâmiş rivaye Kunbul min tarîki'ş-Şatibiyye, h.1432/2011, Daru'l-Fikr,

(11) el-Kur'ânü'l-Kerîm Rivaye Kâlun li'ashabu's-sıla ve bi'l-hâmiş İbn Kesir ve Ebû Cafer, h. 1437/2016, Daru'l-Fikr,

(12) el-Kur'ânü'l-Kerîm Rivaye Dûrî ve bi'l-hâmiş mâ hâlefeh fî'hi es-Sûsî an Ebî Amr el-Basrî min tarîki'ş-Şatibiyye, h.1434/2013, Mektebetü'l-İslamiyye,

(13) el-Kur'ânü'l-Kerîm Rivaye Verş an Nafi min tarîki'l-Isbahânî, h. 1435/2014, Daru'l-Fikr,

(14) el-Kur'ânü'l-Kerîm Rivaye Verş an Nafi min tarîki'l-Ezrak, h. 1435/2014, Daru'l-Fikr,

(15) el-Kur'ânü'l-Kerîm Rivaye Hafs an Asım ve bi'l-hâmiş kırâe Yakup, h. 1431/2011, Daru'l-Fikr.

Bu baskıların tamamında Medine Fehd Mushaf'ı esas alınmış, ilgili rivayetin farklılık arz ettiği yerler, muhtelif renklerle gösterilmiştir. Damra'nın bu hizmetleri bazılarınca takdirle karşılansa da çalışmamızın önceki bölümlerinde işaret ettiğimiz nitelikte hakkındaki olumsuz değerlendirmeler, ilim erbabının bu basımlara mesafeli durmasına yol açmıştır.

SONUÇ

Ortadoğu'nun stratejik noktalarından birinde yer alan, birçok medeniyete ev sahipliği yapan Ürdün, İslam'la tanışmasından sonra da birçok devletin hâkimiyeti altına girmiş, tarihi, kültürü ve medeniyet birikimiyle son derece öneme haiz bir devlettir. Günümüzde Arapça ve İslâmî ilimleri tahsil etmek isteyen ilim taliplileri ve Ortadoğu üzerine çalışan müsteşriklerin buluşma noktasıdır. Komşu devletlerdeki siyasi çalkantılardan dolayı rağbetin daha da arttığı ülke, tarih boyunca da zaman zaman eğitim faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Eyyûbî ve Memlûkî devletlerinin zamanları Ürdün'ün ilmî açıdan zirveye ulaştığı dönemdir. Özellikle Eyyûbî Sultanlarının Şiî anlayışa karşı dik bir duruş sergilemeleri, ilmî canlılığın artmasına sebebiyet vermiş, özellikle de bugün başkent Amman'a yakın mesafede bulunan Kerak şehrinde kurulan medrese ve kütüphaneler vesilesiyle hem aklî hem de naklî ilimlerde otoriter şahsiyetler yetişmiştir. Kıraat ilminde '*el-İsâf ilâ ma'rifeti'l-kat'i ve'l-isti'nâf', 'el-Âletü fî ma'rifeti'l-feth ve'l-imâle', 'Dürratü'l-mecîd fî ahkâmi'l-Kur'ân'i ve't-tecvîd'* gibi eserlerin yanı sıra fıkıh ve Arapça da yetişmiş İbrahim b. Musa b. Bilal el-Kerakî, Abdurrahman b. Ebubekir el-Kerakî bu dönemin önde gelen âlimlerindendir.

Günümüzdeki Arapça öğretimi ve İslami İlimler faaliyetlerinin önemli bir ayağı da ülkedeki Kur'ân ve kıraat öğretiminin yürütüldüğü merkezleridir. Son zamanlarda Ürdün merkezli Kur'ân ve kıraat eğitimi veren kurumların isminin öne çıkmaya başlaması, keza kıraat alanıyla ilgili neşriyata öncelik veren Ürdün merkezli yayınevlerinin çaplı bir neşir faaliyetine girişmiş bulunmaları, Ürdün'de yürütülen Kur'ân ve kıraat çalışmalarının hızlı bir gelişme içerisine girdiğinin göstergesidir. Ülkedeki mescitlerde, medreselerde, üniversitelerde ve sair kurumlarda hem rivayet hem de dirayet eksenli çalışmalar devam etse de Ürdün Üniversitesi bünyesindeki Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî, Câmi'atü'l-Ulûmi'l-İslamiyye ve Cem'iyyetü'l-Muhâfaza ülke genelinde başrolü oynayan kuruluşlardır. Söz konusu kurumlarda Kur'ân öğretiminden hafızlığa, kıraat öğretiminden neşir faaliyetlerine varıncaya değin geniş mecrada çalışmalar devam ettirilmektedir.

Merkezü's-Sekâfî el-İslâmî ve Cem'iyyetü'l-Muhâfaza kurumlarında devam eden temel Kur'ân öğretimi derslerinde temel hedef, Kur'ân'ı kendine özgü fonetiğiyle okuyabilmeye yönelik olup bu hedefe yönelik derslerde farklı seviyelerde dersler icra edilmektedir. Genel olarak üç aşamadan (temhid, mütekaddim, icazet) oluşan devrelere son derece önem gösterilir ve hiçbir şekilde taviz gösterilmez. Bu devrelerde *el-Mukaddimetü'l-cezeriyye* ve şerhlerinden yine *el-Münîr fî ahkâmi't-tecvid* isimli eserden istifade edilir. Mukaddimeyi ezberlemiş ve

hazımzamış olma şartı bu devreleri bitirmenin olmazsa olmaz şartlarındandır. Söz konusu aşamaları bitiren öğrenci salt Kur'ân lafızlarını sahih bir edayla okuyabilmekle birlikte bu edaya taalluk eden ahkâmı da bilir.

Hafızlık derslerinde ise; hafızlık öncesi, hafızlık aşaması ve hafızlık sonrası tekrar şeklinde yine üç aşamalı bir sistem söz konusudur. Hafızlık öncesinde hafızlık çalışmasının başarı ile sonuçlanabilmesi için adayın psikolojik olarak buna hazır olması, azim ve kararlığının tam olması, hafızlık esnasında karşılabileceği zorluklarla baş edebilme irade ve gücünde olması önemlidir. Hafızlık adayı açısından psikolojik ön hazırlık önemli olduğu gibi en az bunun kadar adayın ezberini kolay ve doğru yapabilmesine imkân verecek düzeyde Kur'ân okuma bilgi ve becerisine sahip olması da önem taşımaktadır. Nitekim gerek doğru gerekse işlek bir tilavete sahip olmayan bir adayın hem ezber yapmada zorlanacağı, hem de yaptığı ezberin beklenen kalite ve sıhhatte olmayacağı muhakkaktır.

Hafızlık aşamasında ise tek bir sistemin varlığından söz etmek mümkün değildir. Hafız adayının kapasitesi ve şartların uygunluğuna göre hoca-talebe arasındaki ittifak neticesinde uygulanacak programa göre hafızlık tamamlanır. Ülkemizde tek bir sistem üzerinde yürüyen hafızlık sistemi Ürdün'de olmadığı gibi otuz cüzü ezberleyenlerin hafız addedileceği bir anlayış da yoktur. Cüz hafızlığı veya süre hafızlığı mevcuttur, kişi ezberlediği kısımların hafızıdır. Hafızlık sonrasında ise hafızlığın korunması amacına yönelik programlar mevcuttur.

Kıraat öğretimi faaliyetleri Said Anabtavî'nin ders halkalarıyla başlamış sonrasında artarak devam edegelmiş, günümüzde ise hem rivayet boyutuyla hem de dirayet boyutuyla yürütülmekte yine alanla alakalı üniversitelerde onlarca tez hazırlanmaktadır. Kıraat çalışmaları genelde metin ezberini esas alan bir sistem çerçevesinde yürümektedir, kıraat tedrisatı Şâtıbiyye ve Dürre merkezli kıraat-i aşere eğitimini dayalı olarak varlığını sürdürse de vakf-ibtida, mushaf imlası, kıraatlerin tevcihi, addü'l-ây gibi kıraat ilminin mütemmim cüzleri kabul edilen konuları kapsayan dersler de mevcuttur.

Ülkedeki alana dair edebiyat ise son derece zengindir. Dâru Ammâr yayınevi neşir faaliyetlerinde başı çekmektedir, gerek Ürdünlü gerekse de Ürdün haricinde birçok müellifin eserlerinin basımını gerçekleşmiştir. Bu da onun alanla ilgili şöhretinin Ürdün'le sınırlı olmadığını aksine onun uluslarası ölçekte tanınırlığı haiz bir yayınevi olduğunu gösterir. Irak'lı ilim adamı Prof. Dr. Ğânim Kaddûrî Hamed'in *ed-Dirâsât es-Savtiyye* ve *Resmu'l-Mushaf* isimli eserlerinin Dâru Ammâr yayınları dâhilinde basılmış olması bile tek başına bu yayınevinin uluslarası ölçekteki tanınırlığını ve itibarını göstermeye kâfidir.

Ülkede basılan tecvid kitapları içerik açısından son derece zengin bir içeriğe sahiptir. Kitaplar telif edilirken hedef kitlenin belirlendiği ve bu kitleye uygun tecvid kitaplarının hazırlandığı görülmüştür. Tecvid kitapları haricinde farklı rivayetleri esas alan eserler de telifat arasında dikkat çekmektedir. Son bölümde zikrettiğimiz diğer eserler de alanda önemli, adından söz ettiren, esaslı eserlerdir. Üniversitelerde çalışılan tezlerde münferit bir rivayet ya da kıraatin karakteristiğini ihtiva eden tezlerin fazlalığı göze çarpmakla birlikte tahrirat gibi esaslı ve çaplı konuları ihtiva eden tezlerin varlığını da görmekteyiz. Mushaf basımı noktasında ise gözle görülür bir edebiyat göze çarpmamaktadır. Ancak Tevfik Damra'nın Medine Mushafını esas alarak farklı rivayetlerde hazırladığı Mushaflar takdire şayandır.

KAYNAKÇA

Abduşşekûr, Dr. Sami Muhammed Saîd, *Ğunnetü'l-Ezrak beyne'n-nefy ve'l-isbât,* Amman: Daru Ammar 2012.

Algül, Hüseyin, *''Mûte Savaşı''*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 2006, XXXI, 385-387.

Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Hz. Muhammed Dönemi),* **6.Baskı**, İstanbul: Ensar Yayınları 2011.

_____, *Anahatlarıyla İslam Tarihi(Hulefâ-i Raşidîn Dönemi),* 5.Baskı, İstanbul: Ensar Yayınları 2011.

Aşıkkutlu, Emin, ''Mehmet Rüşdü Aşıkkutlu: Hayatı, Şahsî ve ilmî kişiliği'', *M. Rüşdü Aşıkkutlu Anısına II. Kur'ân ve Kıraati Sempozyumu,* Sakarya: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 2006, s.127-145.

Câmiatü'l-Ürdüniyye, *'Neşra ta'rîfiyye el-Merkezü's-sekâfî el-İslâmî',* Amman: Matbaatü Câmia el-Ürdüniyye 2017.

Cem'iyyetü'l-Muhâfaza, *el-Münîr fi ahkâmi't-tecvîd,* 33. Baskı, Amman: el-Matabii'l-Merkeziyye 2003.

_____, *Takrîbü'l-münîr li'l-mübtedî ve's-sağîr,* 2. Baskı, Amman: el-Matabii'l-Merkeziyye 2017.

Ebü'l-Kâsım, Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* Leiden: Mektebetü Berîl 1889.

el-Akrî, İbnu'l-İmâd Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* (nşr. Mahmûd el-Arnâvût), Dimaşk-Beyrût: Daru İbn Kesîr 1986, VIII.

el-Alâî, İbn Duḳmâḳ Sârimuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir, *Nuzhetu'l-Enâm fî Târîhi'l-İslâm* (nşr. Semir Tabbâra), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye 1420/1999.

el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer, *ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine* (nşr. Muhammed Abdulmuîd Dân), Haydarâbâd: Dâru'l-Maârifi'l-Osmâniyye 1392/1972, II.

el-Fâsî, Ebû't-Tîb Muḥammed b. Aḥmed b. Alî, *Zeylu't-Takyîd fî Ruvâtu's-Sunen ve'l-Esânîd* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1410/1990, I.

el-Ğaznevî, Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Bedr Ebû'l-Berakât, *Behcetü'n-Nâzırîn ilâ Terâcimi'l-Müteahhirîn mine'ş-Şâfiiyyeti'l-Bâriîn* (nşr. Ebu Yahya Abdullah el-Kenderî) Beyrut: Dâru İbn Hazm 1421/2000.

el-Hamed, Ğânim Kaddûrî, *ed-Dirâsâtü's-Savtiyye ınde Ulemâi't-Tecvîd,* 3. Baskı, Amman: Dâru Ammâr 2009.

el-Huseynî, Muhammed b. Alî Ebû'l-Mehâsin *Zeylu Tezkirati'l-Huffâz,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1419/1998.

el-Kâdî, Abdulfettah, *el-Vâfî fî şerhi'ş-Şatibiyye,* 10. Baskı, Kahire: Dâru's-Selam 2015.

el-Kasım, Tarık, Amir Handal, *En-Nucûm fî tarîhi'l-Ürdün,* Amman: Mektebetü Adî 2017.

el-Kâsım Usaybi'a, Ebû'l-Abbâs Ahmed, *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etıbbâ'* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrût: Mektebetü'l-Hayat.

el-Kindî, Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer Zeynu'd-Dîn b. el-Verdî, *et-Târîh,* Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1417/1996, II.

el-Kûkâ, Ahmed Teysîr, *Siyeru'l-kurrâ ve'l-mukriîn fi'l-Ürdün ve Filistin fi'l-karni'l-muâsır,* Amman: el-Matabii'l-Merkeziyye 2019.

el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Beşşârî, *Aḥsenü't-teḳāsîm fî maʿrifeti'l-eḳâlîm,* Leiden: Mektebetü Berîl 1906.

el-Mevsılî, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *Suratu'l-Arz,* Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayat li't-tıbâati ve'n-neşr 1992.

el-Mubârek b. Ahmed, İbnu'ş-Şa'âr Ebû'l-Berekât, *Kalâidu'l-Cumân fî Ferâidi Şuarâi Hâzâ'z-Zemân* (nşr. Kâmil Selmân el-Cebûrî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2005, VII.

en-Nasibî, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Havkal, *Suretü'l-arz,* Beyrut: Mektebetü'l-hayat 1992.

es-Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn, *ed-Dav'u'l-Lâmi',* Beyrût: Dâru'l-Ceyl 1412/1992.

es-Subeyhî, Ömer Muhammed, ''Devru Cem'iyyetül'l-muhâfaza ale'l-Kur'ân'il-Kerîm fî tahfîzi'l-Kur'ân'il-kerim ve diraseti ulûmihî'', *Mu'temeru'l-âlemiyyü'l-evvel li'ta'limi'l-Kur'ân'il-Kerîm,* Cidde 2010, s.102-124.

es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Nazmu'l-'Ukyân fî A'yâni'l-A'yân,* nşr. Philip Hittî, Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye 1927.

eş-Şimaliyeh, Abdullah Muhammed Yasin, *Ta'limü'l-kıraâti'l-Kur'âniyye fi'l-Ürdün beyne't-türasiyye ve'l-muâsara*(basılmamış doktora tezi), Ürdün: Câmiatü'l-Yermük Külliyyetü'l-Âdâb 2004.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim) Beyrut: Dâru's-Süveydân.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Ḳaymâz, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm* (nşr. Ömer Abdüsselam et-Tedmurî), Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî 1410/1990, V.

Fayda, Mustafa, *''Yermük Savaşı'', Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 2013, XLIII, 485-486.

Harîsât, Muhammed Abdulkadir, *Muhadarât fi'l-Ürdün ve hadaratuh,* İrbit: Müessesetü Hamâde li'l-hıdmât ve'd-dirâsât el-Câmiiyye 2000.

İbn Asâkir Ebû'l-Ḳâsım Sikatu'd-Dîn, *Târîhu Medînetu Dimeşḳ*, nşr. Amr b. Ğurâme el-Umrevî, Beyrut: Dâru'l-Fikr 1415/1995, XIII.

Kudat, Ahmed Müflih, Ahmed Hâlid Şükrî, Muhammed Hâlid Mansur, *Mukaddimât fî Ulûmi'l-Kur'ân,* 5. Baskı, Amman: Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2009.

_____, Kudat Ahmet Müflih, *'Tezkiratü'l-hâfız ve'l-mucîz li kitabi'llahi'l-aziz',* 1.Baskı, Amman: el-Matabii'l-Merkeziyye 2016.

Kudat, Muhammed İsam Müflih, Ahmed Hâlid Şükrî, Ahmed Müflih Kudât**,** *el-Vâdih fî Ahkâmi't-Tecvîd,* Ürdün: Dâru'n-Nefâis 1998.

Muhammed Hâlid Mansûr ve diğ., *el-Müzhir fî Şerhi'ş-Şâtibiyye ve'd-Dürre,* Amman: Dâru Ammâr 2015.

Maşalı, Mehmet Emin, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi,* Ankara: Otto Yayınları 2006.

_____, "Kıraat-Tefsir İlişkisi" (ed. Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak), *Tefsire Akademik Yaklaşımlar-1,* Ankara: Otto Yayınları 2013, s. 357-378.

_____, *Kur'ân Kıraatinde ve Kitabetinde Türkiye'nin Durumu (yayınlanmamış çalıştay metni),* Kastamonu 2015.

Muhammed, Mahmud Hüseyin, ''el-Müessesât ve'l-Cem'iyyâtü'l-Kur'âniyye ve Devruhâ fi İ'dâdi'l-Hıfz Cem'iyyetü'l-Muhâfaza ale'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Ürdün Nemûzec'', *Medrese Geleneği ve modernleşme sürecinde medreseler,* Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları 2013, s.573-596.

Muhâsine, Muhammed Hüseyin, *Safahât min tarîhi'l-Ürdün ve hadâratuh,* Amman: Mektebetü'l-Vataniyye 2000.

Pakdil, Ramazan, *Talim Tecvid ve Kıraat,* 1. Baskı, İstanbul: İfav Yayınları 2013.

Sağman, Ali Rıza, *İlaveli Sağman Tecvidi,* 2. Baskı İstanbul: Ahmed Said Matbaası 1958.

Şahin, Hatice, *İslam tarihinde Kur'ân hıfzı geleneği ve günümüzdeki uygulama biçimleri,* (basılmamış doktora tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011.

Şükrî, Ahmed Hâlid, el-Avratânî Firas ''Turuk-i tahfîzi'l-Kur'âni'l-kerîm fi'l-Ürdün ve vesâili tatvîrihâ'', *el-Mülteka'l-ilmiyyi'l-evvel li'l-hey'eti bi unvâni 'Turuki tahfîzi'l-Kur'ân'i'l-kerîm fi'l-âlem ve vesâili tatvîrihâ'*, Cidde, 2014.

_____, *'İânetü'l-Mürîd li'Hıfzî'l-Kur'an'il-Mecîd',* 4. Baskı, Amman: Cem'iyyetü'l-Muhâfaza 2002.

_____, ''Merkezü's-sekafî el-İslâmî fi'l-Camiati'l-Ürdüniyye ve devruhu fî ta'lîmi'l-Kur'ân'il-kerîmi ve ulûmihî'', *Medrese geleneği ve modernleşme sürecinde medreseler,* Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları 2013, s. 597-625.

Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Medine, Mucemma'u'l-Melik Fahd, 2001.

Tomar, Cengiz, *''Ürdün'' Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012 XLII, 354-356.

_____, *'Ürdün(Kültür ve Medeniyet)'*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLI, 357-359.

Vakıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Meğâzî,*(thk. Marsden Jones) Beyrut: Mektebetü'l-Â'lemî 1984.

William Ochsenwald, *Rihlatu fî Ürdün ve Filistin,* Terceme: Süleyman Musa, Amman: Dâru İbn Rüşd 1984.

http://centers.ju.edu.jo

http://dosweb.dos.gov.jo/ar/,

http://www.hoffaz.org/ar/home/

https://www.wise.edu.jo/ar/content/قسم-القراءات-والدراسات-القرآنية

https://www.wise.edu.jo/ar/content/الخطط-الدراسية-لقسم-القراءات-القرانية